

106)
439 (13)

63 : 93

STICHTING VOOR
BODEMKARTERING
BENNEKOM
BIBLIOTHEEK

AFDELING AGRARISCHE GESCHIEDENIS
LANDBOUWHOGESCHOOL

A.A.G. BIJDRAGEN 13

SUMMARIES

- H. J. VAN XANTEN and A. M. VAN DER WOUDE
Poll-tax and population in the bailiwick of Bois-le-Duc about
1700 41
- H. K. ROESSINGH
Crafts and trades in the Veluwe in the middle of the 18th
century 257

WAGENINGEN 1965

Open Nov

HET HOOFDGELD EN DE BEVOLKING VAN DE MEIERIJ VAN 'S-HERTOGENBOSCH OMSTREEKS 1700

H. J. VAN XANTEN EN A. M. VAN DER WOUDE

Hoofdgeld werd in plaats van het gemaal in 1687 ingevoerd in de Meierij van 's-Hertogenbosch, het Land van Breda, Prinzenland en Grave met het Land van Kuik. In het overige Staats-Brabant (het Markgraafschap van Bergen op Zoom, de steden Breda en 's-Hertogenbosch, de heerlijkheden Steenberg en Willemstad) bleef men gemaal heffen, zoals dat voorheen gebeurd was. Waar het hoofdgeld geheven werd, moest jaarlijks de gehele bevolking geteld en op lijsten geschreven worden, maar alleen in de rekeningen van de ontvangers van de gemene middelen in de Meierij werden de totalen per dorp genoteerd.¹ Alleen voor de Meierij is het hoofdgeld aldus geworden tot een bron van inlichtingen op demografisch gebied. De integrale publikatie van deze tot op heden onbekende cijfers, welke in deze uitgave geschiedt voor zover een redelijke mate van betrouwbaarheid verondersteld mag worden, verdient om meerdere redenen aanbeveling. De motieven zijn:

1. De verspreiding van de bevolkingscijfers over bijna honderd rekeningen maakt dat zij in die vorm vrijwel ontoegankelijk zijn voor statistische verwerking.
2. De cijfers zijn van grote waarde voor het lokale geschiedenisonderzoek. Het is niet te verwachten, dat zij ongepubliceerd de aandacht zullen krijgen die zij bij het onderzoek van plaats en streek dienen te hebben.
3. Het internationaal thans zo in de belangstelling staande onderzoek van de retroacta van de burgerlijke stand, dat eveneens lokaal dient te geschieden, krijgt door het bestaan van deze cijfers meer houvast bij de interpretatie van de uitkomsten. Van

¹ De rekeningen van de ontvangers der gemene middelen worden bewaard op het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch in de afdeling Generaliteitsrekeningen, C 677-1355. De bevolkingscijfers zijn te vinden in de volgende rekeningen:

Den Dungen, C 730-836 (1698-1801).

Kwartier Oisterwijk, C 874-904 (1688-1718).

Kwartier Kempenland, C 960-980 (1688-1708) en C 987-989 (1715-1717).

Kwartier Peelland, C 1108-1129 (1688-1709) en C 1134-1135 (1715-1716).

Kwartier Maasland, C 1255-1261 (1688-1695), C 1263-1274 (1698-1708) en 1280-1283 (1715-1719).

de publikatie van de cijfers van het hoofdgeld kan een stimulerende invloed uitgaan op het onderzoek van die retroacta.

4. In geheel West-Europa is het historisch-demografisch onderzoek van het platteland aanzienlijk ten achter bij dat van de steden. De publikatie van dit cijfermateriaal kan een bijdrage zijn tot het verkleinen van die achterstand, vooral omdat het rijker van omvang en inhoud is dan dit bij pre-statistische gegevens gebruikelijk is. Deze rijkdom schuilt in het feit, dat cijfers aanwezig zijn gedurende een doorlopende reeks van jaren, hetgeen zeldzaam is. Bovendien wordt van ieder dorp niet alleen het totaal aantal inwoners gegeven, maar deze zijn onderverdeeld naar leeftijd en naar welstand. Dit gevoegd bij het feit, dat dit materiaal aanwezig is voor een groot en relatief dichtbevolkt gebied dat ongeveer honderd dorpen telt, verleent het een uniek karakter.

5. Het is niet te voorzien met welke probleemstelling dit materiaal later of elders zal worden benaderd. Het is onze overtuiging dat voor verder onderzoek de cijfers van grotere waarde zijn dan onze globale interpretatie ervan. Wanneer wij zelf geschriften uit de achttiende en negentiende eeuw raadplegen, waarin statistische gegevens verwerkt zijn, interesseren ons allereerst de cijfers en niet de interpretatie.

6. Speciaal voor de buitenlandse onderzoeker, die niet in staat is het origineel te raadplegen, is het vaak gewenst over de grondcijfers te beschikken om vergelijkingen met eigen materiaal te kunnen maken. Ook deze constatering berust op eigen ervaring en wensen. Besloten werd daarom het cijfermateriaal zoveel mogelijk met opschriften in de Engelse taal te publiceren.

Zoals dat bij de meeste kwantitatieve gegevens over het economische en sociale leven vóór de negentiende eeuw het geval is, zijn ook de hierachter gepubliceerde bevolkingscijfers van de Meierij tot stand gekomen door toedoen van maatregelen van fiscale aard. Dit roept onmiddellijk vragen op die verband houden met de waarde die aan de cijfers moet worden toegekend. Welke waren de fiscale wetten die tot hun ontstaan leidden? Waren de voorschriften en bepalingen zodanig, dat betrouwbare gegevens ontstonden? Zo ja, wat voor inzichten verschaffen zij? Deze en nog andere vragen dienen te worden beantwoord, alvorens het gebruik van de bevolkingscijfers gerechtvaardigd is. In deze inleiding op de publikatie van de gegevens van het hoofdgeld zullen daarom eerst de bepalingen omtrent het hoofdgeld besproken worden en vervolgens zal nader op de demografische aspecten van het materiaal ingegaan worden.

Het gemaal

De Meierij van 's-Hertogenbosch was verdeeld in vier kwartieren: Peelland, Kempenland, Maasland en Oisterwijk. Daarnaast bestond de stad 's-Hertogenbosch met haar vrijdom, waarin de dorpen Den Dungen en Orthen gelegen waren.² Na de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 voerden de Staten-Generaal daar de gemene middelen³ in, zoals die in Holland werden geheven. In de Meierij was dit toen nog niet mogelijk, omdat het Spaanse gezag er nog te groot was. Maar vanaf 1648 kwam dit serieus aan de orde. Het duurde echter nog tot 1654, voordat deze zaak definitief haar beslag kreeg. De reden van dit uitstel was de onenigheid tussen de provinciën over de hoogte van de tarieven. Holland wilde dat in de Meierij evenals in de stad 's-Hertogenbosch de gemene middelen ingevoerd zouden worden volgens de hoge, Hollandse tarieven. De Raad van State, enige provinciën en natuurlijk de Brabanders zelf vonden deze te hoog. Nadat Holland tenslotte gezwicht was, werden de gemene middelen in 1654 ingevoerd met de z.g. „Brabantse” tarieven.⁴ Aldus viel de stad 's-Hertogenbosch van meet af aan buiten het fiscale systeem van het platteland.

heffing per	Holland ^a	Brabant ^b
1 last tarwe of masteluin ^c	63 gld. 12 st.	24 gld.
1 last rogge	31 gld. 16 st.	12 gld.
1 last gerst of bonen	21 gld. 24 st.	8 gld.
1 last boekweit	9 gld. 16 st. 8 pn.	6 gld.
1 last gerulde amer ^d	10 gld. 12 st.	4 gld.
1 last ongerulde amer	7 gld. 12 st. 8 pn.	3 gld.

^a Groot Placaet-Boeck, I, kolom 1772 e.v.

^b Groot Placaet-Boeck, I, kolom 2170-2175.

^c Masteluin is een mengsel van tarwe en rogge (P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, II, blz. 13).

^d Amer is een soort tarwe; geruld is grof gemalen, gepeld (VERDAM).

De gemene middelen werden jaarlijks per soort en district aan de meestbiedende verpacht. Een aantal dorpen vormde meestal

² Op de overzichtskaart van de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (kaart I) zijn alle dorpen terug te vinden, waarvan in de rekeningen der gemene middelen bevolkingscijfers zijn opgenomen.

³ Een heterogeen geheel van belastingen, waaronder de imposten of accijnzen op dranken, zout, zeep, bestiaal, gemaal, hoorngeld, bezaaide landen, e.a.

⁴ V. A. M. BEERMANN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672*, Helmond 1946, blz. 150-151; Resolutie Staten-Generaal, 10 jan. 1654.

een district. De pachter stelde in ieder dorp een gaarder aan, die daar enkele dagen per week beschikbaar moest zijn. Wilde de pachter het salaris van deze collecteurs besparen of bedrog hunnerzijds voorkomen, dan hield hij zelf zitdagen in de verschillende dorpen van zijn district. De pachtpenningen betaalde hij aan de ontvanger van de gemene middelen, die deze op zijn beurt overmaakte aan de ontvanger-generaal in Den Haag. De vier kwartieren en de stad 's-Hertogenbosch hadden elk hun eigen ontvanger.⁵

De belangrijkste heffingen voor het gemaal liepen in beide tarieven, het Hollandse en het Brabantse, nogal uiteen en waren met vele maatregelen omgeven om de fraude zoveel mogelijk te beperken. Voor men zijn graan naar de molen bracht, moest eerst de heffing betaald worden. Daarbij werd een biljet uitgeschreven, waarop hoeveelheid en kwaliteit van het graan was genoteerd en of het al dan niet bestemd was om verbakken te worden. Vanaf de gaarder moest men zich hiermee rechtstreeks naar de molen begeven, waar slechts op vertoon van dit biljet de aangegeven hoeveelheid en soort vermalen mocht worden. Aan het einde van de week bezorgde de molenaar alle biljetten aan de pachter ter controle. Bakkers en brouwers mochten koren alleen vervoeren in zakken voorzien van het eigen merkteken. Na het malen was het de taak van de molenaar of diens knecht het meel weer bij hen terug te bezorgen. Bakkers en brouwers mochten zelf geen meel vervoeren. Evenmin mocht iemand zonder toestemming bij nacht koren of meel vervoeren. Op ieder dorp was molendwang, wanneer daar een bruikbare molen bestond. Alleen bewoners van 's-Hertogenbosch mochten buiten de stad laten malen, mits zij in de stad zelf de daar geldende „Hollandse” tarieven betaalden. Voor het vervoer naar buiten de stad en terug bestonden speciale voorschriften. Dit gaf spoedig complicaties, omdat deze voorschriften niet bestonden voor het vervoer vanuit een dorp waar geen molen bestond. Het bezit van molens of quarens (handmolens) was slechts toegestaan aan grutters. Vrijgesteld van deze belasting waren instellingen van liefdadigheid (gasthuizen, etc.) en — zeer belangrijk — de armen, die van publieke ondersteuning leefden. Niemand mocht de pachter hinderen bij een onderzoek naar fraude; men was zelfs verplicht daaraan medewerking te verlenen. De pachter beschikte over verschillende volmachten voor onderzoek. Allen die bij de uitvoering van de bepalingen betrokken waren, moes-

⁵ Rekeningen van de ontvangers der gemene middelen, R. A. 's-Bosch, C677-1355. P. H. ENGELS, *De belastingen en de geldmiddelen van de aanvang der Republiek tot op heden*, blz. 42. Groot Placaet-Boeck, I, Kolom 2130-2139.

ten de eed afleggen de ordonnanties stipt na te komen. De pachters vooral was het streng verboden het met de belastingplichtigen op een akkoordje te gooien of de pacht aan een ander, met name de molenaar over te doen.

Ondanks al deze bepalingen lag het voor de hand, dat een dergelijk, ingewikkeld stelsel veelvuldig aanleiding gaf tot ontduiking van de zijde van de belastingplichtigen en knevelarijen van de zijde van de pachter met zijn collecteurs. Aan fraude maakten de pachters zich trouwens ook schuldig door onderlinge prijsafspraken voor de verpachting, het uitkopen van gegadigden en onderhandse verdeling van de districten. Ook traden er pachters op namens de steden of dorpen: de belastingbetalers werden aldus partij bij de inning, hetgeen de pacht som uiteraard niet ten goede kwam. De pachters lieten dan de inning over aan de plaatselijke regenten, die dit niet deden op basis van het verbruik, maar de gelden door middel van „reële” omslagen, d.w.z. omslagen over vaste goederen, trachtten binnen te halen, aangezien dan ook buiten het dorp wonende bezitters hun bijdrage moesten leveren.⁶ Maar belastingfraude woekerde overal in de Republiek en de afschrikwekkende bepalingen in de talrijke plakaten bewijzen door de regelmaat waarmee zij uitgevaardigd werden alleen maar, dat zij geen voldoende uitwerking hadden. De fraude en de corruptie werden tenslotte door velen als een onvermijdelijk kwaad met zijn reële kansen aanvaard.

Het wekt onder deze omstandigheden dan ook geen verbazing, dat de Staten-Generaal zochten naar een ander stelsel van heffingen, zoals zij zelf zeiden, wegens „het componeren en slingeren omtrent het Gemaal”.⁷ In februari 1687 voerden zij een grondige wijziging in voor deze impost.⁸ Naar analogie van een Hollands voorbeeld, waar in 1680 een aanslag voor het gemaal gekoppeld werd aan de gezinssamenstelling⁹, bepaalden zij, dat voortaan elke huishouding die haar brood niet uitsluitend van de bakker betrok, maar zelf liet malen, jaarlijks een bepaalde aanslag zou moeten voldoen. De aanslag zou berekend worden op grond van het aantal personen in die huishouding en hun leeftijd. De tarieven werden gebaseerd op de bedragen per last zoals die in 1654 waren vastgesteld, en wel

personen boven 12 jaar	1/18 last
personen van 8-12 jaar	1/27 last
personen van 4-8 jaar	1/36 last
personen jonger dan 4 jaar	geen aanslag

⁶ Groot Placaet-Boeck, IV, blz. 1163-1164 en 1198-1199.

⁷ a.w., IV, blz. 1151. ⁸ Idem. ⁹ a.w., III, blz. 889.

Vrijgesteld waren wederom de armen, instellingen van liefdadigheid en diegenen, die hun brood of meel geheel bij de bakker kochten.

Het doel van de fiscale manoeuvre is duidelijk: een minimum opbrengst in verhouding tot het aantal inwoners trachten te verzekeren. Ten gevolge van de tachtigjarige oorlog en de oorlogen met Engeland, Zweden en Frankrijk was de opeenhoping van schulden zo overweldigend groot, dat regelmatige rentebetaling en aflossing een minimale opbrengst der belastingen vereisten om een staatsbankroet te voorkomen. Door conversies hadden men de lasten tussentijds wel enigermate, maar niet afdoende kunnen verlichten.¹⁰ Aan de ene kant zien wij hoge, vaak stijgende lasten van de generaliteitskas, aan de andere kant waren de opbrengsten van de gemene middelen in Staats-Brabant in de jaren tachtig van de 17e eeuw aanzienlijk lager dan omstreeks 1660.¹¹ Geen wonder dat de Staten-Generaal hiertegen iets poogden te ondernemen.

Het hoofdgeld tot 1715

De bewoners van Staats-Brabant konden zich echter niet verenigen met de nieuwe belastingmaatregelen, die volgens hen zouden leiden tot de „totale ruïne” der ingezetenen en daardoor op lange termijn schadelijk moesten zijn voor de generaliteitsfinanciën. Zij stelden daarom voor hoofdgeld in te voeren in plaats van het gemaal. De regenten van de dorpen zouden daartoe lijsten van alle gezinnen moeten opmaken, waarbij onderscheid gemaakt zou worden naar *vermogensklasse* (vermogenden en armen) en naar *leeftijd* (boven of beneden 16 jaar). De vermogenden boven de 16 jaar zouden ieder jaar 20 stuivers en de vermogenden beneden de 16 jaar 10 stuivers moeten betalen. „Luyden . . . vanden Armen off Aelmoessen levende”, bedelden dus, zouden vrijgesteld zijn. Degenen, die buiten hun woonplaats „genootsaekt (waren) haer kost te winnen” en meer dan een kwart jaar daar niet aanwezig waren, zouden in verhouding tot die tijd eveneens vrij moeten zijn van betaling van het

¹⁰ H. RIEMENS, *De financiële ontwikkeling van Nederland*, Amsterdam 1949, blz. 33–34; J. J. WEEVERINGH, *Handleiding tot de geschiedenis der staatsschulden*, I, *Nederlandsche Staatsschuld*, Haarlem 1852, blz. 5–6; MR. D. [J. J. DE ROVERE VAN BREUGEL], *Over de belastingen, het beheer der geldmiddelen, de staatsonkosten en de bezoldiging der ambtenaren, staande de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Amsterdam 1837, blz. 23–24 en 184–185.

¹¹ R. A. 's-Bosch, C 677 e.v..

hoofdgeld. Voor iedere verzwegen persoon zou een boete van 25 gld. kunnen worden vastgesteld.¹²

Deze voorstellen betekenden voor de inwoners een verlaging van het gemaal: men kon voor een gulden of tien stuivers zoveel laten malen als men wilde. Anderzijds bleek later, dat zij de schatkist het voordeel van enorm gestegen opbrengsten gaven. Nauwkeurige becijfering is niet mogelijk aangezien de inkomsten uit het gemaal vóór 1687 als één totaal met andere belastingopbrengsten verantwoord staan, maar het is desondanks verantwoord de opbrengst van het hoofdgeld na 1687 te schatten op het dubbele van die van het gemaal vóór die tijd.¹³ De winsten van de pachters waren blijkbaar zoet geweest. Elders in de Republiek was dit verschijnsel ook niet onbekend: volgens sommige auteurs zou slechts een vierde van de heffingen in de staatskas terecht zijn gekomen en de rest aan de strijkstok van de pachters zijn blijven hangen.¹⁴

In juni 1687 willigde de Raad van State deze wensen reeds in, hoewel het nog bijna tot het volgende voorjaar duurde, voordat de lijsten met de gezinnen in orde waren. De oorzaak school vooral in het feit, dat verschillende groepen (vooral magistraatspersonen, e.d.) vrijstelling probeerden te krijgen, zodat de Raad van State nog eens uitdrukkelijk bepaalde, dat dit alleen betrof „die gene die van den Armen en Aalmoessen leven, welckers getal met namen en toenamen evenwel op de Lijst sullen moeten werden gesteldt, ende daer nevens overgesonden deughdelijcke en valable verklaringen van de Diaconen of Armenmeesters van de plaets van yeders residentie”.¹⁵ Telkenjare moesten de nieuwe lijsten vóór 1 maart ingeleverd worden.

¹² Volledigheidshalve zij vermeld dat de veranderingen in de imposten van 1687 niet alleen het gemaal betroffen, maar ook andere b.v. zout- en zeepgeld.

¹³ Deze conclusies zijn af te leiden uit de gegevens van de rekeningen der gemene middelen.

¹⁴ E. LASPEYRES, *Geschichte der Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Litteratur zur Zeit der Republik*, Leipzig 1863, blz. 232; TH. BUSSEMAKER, *De Republiek der Vereenigde Nederlanden in hare staatkundige betrekkingen gedurende de eerste jaren na de vrede van Utrecht (1713-'21)*, *De Gids*, 63 (1899), no. 3, blz. 46-47.

¹⁵ Resolutie Raad van State, 16 dec. 1687. Men kan zich de vraag stellen in hoeverre het voor de geestelijke hygiëne schadelijk geacht moet worden belastingvrijdom als een soort premie te koppelen aan het ontvangen van publieke ondersteuning. Dit laatste wordt dan niet meer als een schande gezien, maar veeleer als een handigheid, vooral wanneer de benadeelde overheid een vreemd, van boven opgelegd gezag vertegenwoordigt. Het kan niet anders of het langdurig bestaan van een dergelijke toestand drukt een stempel op de collectieve en individuele mentaliteit van de groep en zijn leden. In Overijssel en elders kende men dan ook eveneens exemptie toe aan onvermogenen, die geen steun verkregen van de bedeling. Enkele maatregelen, die wij in dit verband nog bespreken

Maar ook bij deze vorm van belasting kon fraude uiteraard niet uitgeroeid worden. Zo werd er geklaagd over het slechte bijhouden van de hoofdgeldkohieren en over het insluipen van de gewoonte, dat de boeten op de verzwegen of onjuist opgegeven personen voor rekening van de dorpen werden gepacht, of door de pachters aan hen werden overgelaten.¹⁶ Aldus was controle zo goed als vrijdeld. Maar behalve wegens wering van fraude maakte ook de toestand van de publieke financiën het nodig iets te ondernemen. De negenjarige oorlog met zijn zware lasten¹⁷ eiste vergroting der staatsinkomsten. In augustus 1694 ging men ertoe over de gemene middelen in Staats-Brabant met niet minder dan 10% te verhogen¹⁸ en in februari 1695 werden nieuwe bepalingen voor het hoofdgeld ingevoerd, die voor de evaluatie van het hier te publiceren cijfermateriaal van de grootste betekenis zijn.¹⁹ Daarbij werd van de burgemeester, de schepenen en de dorpssecretaris verlangd, dat zij bij het insturen van de kohieren een ondubbelzinnig geformuleerde verklaring ondertekenden, dat zij naar beste weten de kohieren samengesteld hadden. Bovendien moesten ook de predikant en de armmeester „op straffe van als meyneedigen aengesien ende gestraft te worden” ervoor tekenen, dat niemand in het kohier als arm opgevoerd was die niet metterdaad (en niet alleen om de betaling van het hoofdgeld te ontgaan!!) door de armenkas, zoveel deze dit vermocht, ondersteund werd.

Belangrijker nog was de invoering van het overgemaal. In die gebieden van Staats-Brabant, waar sinds 1687 het hoofdgeld in plaats van het gemaal geheven werd, mocht vanaf 1695 voor iedere persoon boven de zestien jaar slechts 1/10 last en voor die daaronder slechts 1/20 last graan per jaar gemalen worden zonder iets anders dan het hoofdgeld loco gemaal te betalen. Voor alle hoeveelheden die men daarboven liet malen, moest het volle gemaal weer betaald worden, alsof door de invoering van het hoofdgeld geen wijziging in de heffing gebracht was. Om

zullen, wijzen erop dat de bovenbedoelde bedenkelijke mentaliteit onderkend werd en dat het nodig was iets daartegen te ondernemen. Zo werd in 1716 gestipuleerd, dat bedeling alleen niet voldoende was, maar dat men tevens vrijgesteld diende te zijn o.a. van de betaling van de dorpslasten om belastingvrijdom te genieten. In 1729 vond men het noodzakelijk om het verband tussen bedeling en belastingvrijdom lossen te maken door behalve de bedeelden ook andere onvermogenen ten dele van de betaling van het hoofdgeld te ontslaan.

¹⁶ Groot Placaet-Boeck, IV, blz. 1165–1167.

¹⁷ TH. BUSSEMAKER, Een memorie over de Republiek uit 1728, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 30 (1909), blz. 108–109.

¹⁸ Resolutie Staten-Generaal, 28 aug. 1694. In Holland werd de tiende verhoging reeds in 1683/84 en definitief vanaf 1688 ingevoerd.

¹⁹ Groot Placaet-Boeck, VI, blz. 1165–1167.

dit te bereiken werd iedereen verplicht alle graan, dat hij wilde laten malen, weer bij de pachter aan te geven, die daarvoor gratis een biljet afgaf en in het hoofdgeldkohier bij de desbetreffende persoon de hoeveelheid aantekende. Door deze bepaling onderging het hoofdgeld een wezenlijke wijziging, ook al probeerde de Raad van State het te doen voorkomen alsof deze bepalingen weinig nieuws inhielden. Aangezien de hoeveelheid, die op grond van het hoofdgeld mocht worden gemalen, nogal krap gesteld was, profiteerde de Generaliteit van een sterke stijging van de pachten op de verzwegen personen en het overgemaal samen. Schommelde de opbrengst van 1688 tot 1695 tussen fl. 3.480 en fl. 9.735, van 1696 tot 1699 lag deze veel hoger, nl. tussen fl. 17.840 en fl. 21.112.²⁰ Was in 1687 het gemaal vervangen door het hoofdgeld, in 1695 werd het gesplitst in hoofdgeld en overgemaal. Door de belastingpachters weer een persoonlijk belang te geven bij de invordering van het overgemaal, bevorderde men, dat het hoofdgeld zo zuiver mogelijk werd geadministreerd. Het werd voor de belastingplichtigen nu immers voordelig de gezinsleden zo nauwkeurig mogelijk op de hoofdgeldkohieren te laten inschrijven, want relatief gezien was het voordeliger hoofdgeld te betalen dan overgemaal: deze was nl. voor rogge, het meest gebruikte broodkoren, 20% hoger dan het hoofdgeld.²¹ Het persoonlijke belang dat de belastingpachters hadden bij een zo groot mogelijke invordering van het overgemaal, maakte, dat zij zich aan talrijke knevelarijen te buiten gingen. Zo waren er voortdurend twisten tussen de pachters en de ingezetenen over wat onder voederkoren (dat vrij was van impost) verstaan moest worden. De Raad van State omschreef dit toen eerst als „het eene oft het ander coorn, nae dat sy (de eigenaars) alvorens, daeronder gemenght hebben spurrie, boonen, erten, haver, garste oft diergelycke”,²² en bepaalde later, dat een zak voederkoren minstens 1/16 zak spurriezaad, niet meer dan een halve zak rogge, en verder boekweit, haver, gerst, bonen en erwten moest bevatten.²³ Zulk een mengsel werd geacht onbruikbaar voor menselijke consumptie te zijn. Maar ook hierop vonden de pachters iets door alleen biljetten voor hele zakken van dit mengsel af te geven, hoewel velen zulke hoeveelheden lang niet nodig hadden.²⁴ Maar naast de conflicten over het voederkoren gaven nog talrijke andere vexaties door de pach-

²⁰ R. A. 's-Bosch, Archief Leen- en Tolkamer, no. 381, tabel C.

²¹ Zie blz. 5.

²² Resolutie Raad van State, 1 juli 1695.

²³ Idem, 26 januari 1697.

²⁴ Idem, 13 juni 1697.

ters bedreven aanleiding tot botsingen. De Raad van State zag zich op een gegeven moment zelfs verplicht verschillende pachters te laten gijzelen en de kosten, verbonden aan de rekestes der ingezetenen door hen te laten betalen.²⁵

Ten gevolge van de aanhoudende klachten over de knevelarijen van pachters is het overgemaal slechts gedurende vijf jaren geheven. Op aandringen van de kwartiersvergaderingen besloot de Raad van State in maart 1700 het overgemaal dat jaar niet te heffen, maar als compensatie de verhoging met 10%, welke pas de maand daarvoor voor alle gemene middelen was afgeschaft, voor het hoofdgeld opnieuw in te voeren.²⁶ Voor de kwaliteit van de hoofdgeldkoghieren had dit in dat jaar nog geen gevolgen, omdat de beslissing genomen was na het inleveren van de inwonerslijsten. Ook in 1701 en 1702 werd op aandringen van de kwartiersvergaderingen door de Raad van State besloten in dat jaar geen overgemaal te heffen onder het voorbehoud dat dit de laatste keer zou zijn.²⁷ In 1702 brak echter de Spaanse successie-oorlog uit. Op 6 september van dat jaar besloot de Raad van State de gemene middelen voorlopig niet meer te verpachten, maar aan te schrijven voor vaste bedragen, nl. 1/5 minder dan zij bij de laatste verpachting hadden opgebracht, want — zo luidde de motivering — men mocht verwachten, dat ten gevolge van de verwoestingen door de legers in Brabant aangericht, de opbrengsten bij verpachting aanzienlijk zouden dalen.²⁸ Na 1699 is het overgemaal dus niet meer geheven. Wij zullen nog zien welke belangrijke consequenties de heffing van het overgemaal voor de exactheid van de opgave van het inwonertal gehad heeft.

Tot 1709 werd het hoofdgeld in de Meierij op deze voet geheven. Toen werd besloten het hoofdgeld in het kwartier Kempenland voor de verdere duur van de Spaanse successie-oorlog op te leggen naar het gemiddelde bedrag in de jaren 1702-1708 van hoofdgeld en boeten op verzwegen personen samen. Het beoogde doel was, dat de regenten tevens verlof zouden krijgen om het hoofdgeld „bij personele quotisatie . . . naar de magt en middelen der ingezetenen” om te slaan, „ten voordeele der sonderling verarmde Ingesetenen vant’ quartier van Kempenland”.²⁹ Ten aanzien van Peelland en Maasland werd in 1710 een zelfde besluit genomen.³⁰ In het kwartier Oisterwijk bleef men op de

²⁵ Idem, 23 juli 1696.

²⁶ Idem 6 febr. en 6 maart 1700; Groot Placaet-Boeck, V, blz. 1318.

²⁷ Resolutie Raad van State, 22 december 1700 en 10 maart 1702.

²⁸ Idem, 6 september 1702.

²⁹ Idem, 28 februari 1709.

³⁰ Idem, 26 februari en 15 maart 1710.

gewone manier het hoofdgeld heffen, behalve in 1711 te Tilburg, Goirle en Riel die in dat jaar eveneens voor een vast bedrag werden aangeschreven.³¹ Vanaf 1709/1710 werden dus geen hoofdgeldkoghieren aangelegd in drie kwartieren, en in Oisterwijk slechts onvolledige in 1711.

Het hoofdgeld na de Spaanse successie-oorlog

De Spaanse successie-oorlog heeft de Generaliteit, de admiraliteitscolleges en de provinciën nog dieper onder de schulden bedolven dan de voorgaande oorlogen. De opbrengsten van de belastingen bleken volstrekt ontoereikend voor rentebetaling en aflossing. De schulden van Holland waren tijdens de negenjarige oorlog met fl. 30.000.000 gestegen, maar de Spaanse successie-oorlog heeft daar ruim het viervoudige (fl. 128.000.000) aan toegevoegd. De schulden ten laste van het Comptoir Generaal van de Unie waren zo hoog opgelopen, dat de inkomsten de lasten niet meer aankonden. Toen enkele provincies, die samen ruim twee derde van de schuldenlast van de Generaliteit, in totaal meer dan fl. 58.000.000, voor hun rekening hadden genomen, hun verplichtingen niet bleken te kunnen nakomen, moest het Comptoir Generaal in 1715 voor negen maanden gesloten worden.³² Tegen deze achtergrond moeten de belastingmaatregelen in Staats-Brabant na 1715 gezien worden.

Het eerste jaar na de oorlog (1714) was de Raad van State nog genegen verlenging van de aanschrijving van het hoofdgeld te verlenen, maar in 1715 wilden de Staten-Generaal dit slechts doen op basis van de gezamenlijke opbrengst van hoofdgeld, boeten op verzwegen personen en overgemaal in 1698.³³ Dit was

³¹ Idem, 11 februari 1711.

³² Over de publieke financiën ten tijde van de Republiek is nog weinig bekend. De ingewikkelde organisatie is hieraan mede debet. De hier vermelde gegevens zijn nagenoeg het enige, dat bekend is. Men kan ze vinden in: Memorie houdende het Generaal Rapport van de personele commissie van het financieewezen van 1790; Th. BUSSEMAKER, Een memorie enz., blz. 108-109; J. J. WEEVERINGH, *Handleiding* enz., blz. 9; P. GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, II, blz. 299. Met klem en op goede gronden heeft CHARLES WILSON nog onlangs betoogd, dat een onderzoek naar de publieke financiën, de belastingheffing en de belastingdruk in de Republiek een van de eerste vereisten is voor het verkrijgen van een beter inzicht in de oorzaken van de economische achteruitgang in de Republiek in de achttiende eeuw (CHARLES WILSON, *Taxation and the decline of empires, an unfashionable theme, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, dl. 77 (1963), blz. 10-23).

³³ Resolutie Raad van State, 22 februari 1714; resolutie Staten-Generaal, 11 maart 1715.

een jaar met hoge opbrengsten. Alleen de dorpen Nuenen-Gerwen, Nederwetten, Son, Breugel, Stiphout, Geldrop, Tongelre, Lieshout en Valkenswaard gingen hierop in. Van hen ontbreken dus de hoofdgeldkohieren van 1715. In de andere dorpen van de Meierij werden het hoofdgeld en de boeten op verzwezen personen als vóór 1709 geheven. In 1716 werden er echter twee nieuwe bepalingen voor het hoofdgeld uitgevaardigd die voor de kwaliteit van het cijfermateriaal van groot belang zijn. Allereerst onderging de omschrijving van het begrip „arm” een belangrijke wijziging. Zo werd geconditioneerd, dat het bedeeld zijn alléén voortaan niet meer voldoende was om als „arme” van de betaling van het hoofdgeld te zijn vrijgesteld, maar dat hiervoor slechts in aanmerking kwamen diegenen, „welcke ter dier oorsaake worden vrijgelaten door de Regenten van de betalingh van alle Quartiers- en Dorpslasten, ende Omslagen over het geheel jaar van de pacht”. Daarnaast werd het overgemaal, dat sinds 1700 niet meer was geheven, opnieuw ingevoerd.⁸⁴

Spoedig bleek echter, hoezeer men zich in 's-Gravenhage vergist had. Bij de verpachting van het overgemaal in de Meierij kwamen maar voor enkele dorpen pachters opdagen.⁸⁵ Blijkbaar zag niemand kans er zijn bestaan aan te verdienen. Men moet aannemen, dat het pachten van belastingen een al te hachelijke onderneming was geworden door de schrikbarende toename van de armoede in de afgelopen jaren (alle bronnen uit deze tijd evenals de hier gepubliceerde bevolkingscijfers tonen dit verpletterend aan). Het behoeft geen betoog, dat ook de publieke opinie tegen de verpachting gekant was. Voor de Raad van State zat er niets anders op dan het hoofdgeld op grond van de kohieren en met een verhoging van 10% te innen en het overgemaal te laten schieten. Voor de waarde van het cijfermateriaal is het belangrijk te weten dat de kohieren reeds samengesteld waren, toen deze beslissing genomen moest worden. In de volgende jaren bleef deze toestand bestaan: het overgemaal was vervallen, het hoofdgeld werd geïnd met een opslag van 10% en alleen de boeten op verzwezen personen werden verpacht.

In 1724 viel niet meer te ontkomen aan het treffen van maatregelen ter bestrijding van de voortwoekerende verpaupering. Na op grond van een stroom van rekesten een grondig onderzoek ingesteld te hebben, schaften de Staten-Generaal vanaf dat jaar de boeten op verzwezen personen en de 10% opslag op het hoofdgeld af en verlaagden het hoofdgeld zelf met de helft voor de kwartieren Peelland, Kempenland en Maasland. Het van

⁸⁴ Groot Placaet-Boeck, V, blz. 1405.

⁸⁵ Resolutie Raad van State, 30 maart 1716.

ouds meer welvarende kwartier Oisterwijk moest zich met een verlaging van 25% tevreden stellen. Ook troffen de Staten-Generaal maatregelen ter aflossing van de enorme schulden, waarmee de dorpen belast waren.³⁶ De afschaffing van de boeten op de verzwegen personen had tot gevolg, dat de kohieren nadien niet meer betrouwbaar bleken, ondanks de dreiging met rechtsvervolging tegen de dorpsregenten. Op advies van de ontvangers der gemene middelen ging men er in 1729 zelfs weer toe over de dorpen aan te slaan voor een gefixeerd bedrag, dat gebaseerd werd op de gemiddelde opbrengst in de periode 1725-1728.³⁷ De vooruitzichten op economisch herstel waren vooralsnog niet rooskleurig. Later werd deze beslissing regelmatig herhaald en de aanschrijving bleef gehandhaafd tot 1795.

Een andere belangrijke beslissing viel eveneens in 1729. Tot dan toe werden de hoofdgeldkohieren in twee kapitels, nl. van vermogende en armen, opgesteld. In het vervolg kwam hier een derde bij: van de onvermogenen. Hieronder verstond men „soodanige Persoonen, die, hoewel niet van den Armen leevende, egter niet vermoogende zijn den voorschreeven Impost te betaalen”.³⁸ Naar mate van hun onvermogen verkregen zij een korting op hun aanslag. Ook deze maatregel bleef tot het einde van het Staatse bewind van kracht.

Omvang en kwaliteit van de gegevens

De bevolkingscijfers betreffen niet een aaneengesloten reeks van jaren. Per kwartier beschikken wij over de volgende series:

Peelland	1688-1709; 1715-1716
Kempenland	1688-1708; 1715-1717
Maasland	1688-1694; 1698-1709; 1715-1719
Oisterwijk	1688-1718

De rekeningen van de gemene middelen van stad en vrijdom van 's-Hertogenbosch bevatten de bevolkingscijfers van het daarin gelegen dorp Den Dungen in de periode 1698-1801. De omzetting van het gemaal in een hoofdgeld gold in dit ontvangerschap niet, maar op eigen verzoek van de inwoners van Den Dungen werd deze in dat dorp in 1698 doorgevoerd.³⁹ In de

³⁶ Resolutie Staten-Generaal, 20 september 1724; H. J. J. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, I, Amsterdam, 1935, blz. 155-157.

³⁷ Resolutie Raad van State, 27 oktober 1729.

³⁸ Idem.

³⁹ Idem, 28 juni 1698.

stad 's-Hertogenbosch en het dorp Orthen gebeurde dit nimmer. Wij publiceren de lange reeks van Den Dungen hier tot en met het jaar 1719, ons aanpassend aan de reeks betreffende Maasland.⁴⁰ De oorzaak voor het ontbreken van bepaalde jaren zagen wij hiervoor reeds. In de periode 1709/'10-1714 werd in Peelland, Maasland en Kempenland geen hoofdgeld geheven, omdat de kwartieren voor een gefixeerd bedrag werden aangeslagen. Iets dergelijks gebeurde in 1711 in Tilburg, Goirle en Riel, en in 1715 in Nuenen, Nederwetten, Son, Breugel, Stiphout, Geldrop, Tongelre, Lieshout en Valkenswaard. Om tegen-gestelde reden beschikken wij over de lange reeks bevolkingscijfers van Den Dungen, waar het hoofdgeld nimmer is aangeschreven. Sommige van de lacunes in het materiaal konden door inter- of extrapolatie zo verantwoord mogelijk opgevuld worden. Waar dit gebeurd is, werd dit in de hierachter volgende uitgave aangegeven door deze cijfers cursief af te drukken of te onderstrepen.

Er zijn echter nog andere redenen, waarom het materiaal soms ontbreekt of onvolledig is. Zo zijn de rekeningen van de gemene middelen in Maasland over de jaren 1695-1697 verloren geraakt. De reeksen van de vier kwartieren eindigen in verschillende jaren: voor Peelland in 1716, voor Kempenland in 1717, voor Oisterwijk in 1718 en voor Maasland in 1719. Na die jaren werd nog wel hoofdgeld geheven, maar de administratie in de rekening werd zodanig bekort, dat daarna geen voor ons doel bruikbaar materiaal meer ontstond. Een van de ernstigste tekorten van dit materiaal vertonen de cijfers betreffende het kwartier Oisterwijk. De ontvangers noteerden daar alleen de vermogenden van elk dorp en lieten de cijfers der armen weg. De generaliteitsrekenkamer aanvaardde dit zonder er ooit een opmerking over te maken, hoewel zij volledige notering eiste, toen de ontvanger van Maasland in 1692 het „om veel schrijvens voor te komen, onnoodigh geoordeeld (had) de selvige armen aghter jeder dorp ... in te voegen”.⁴¹ In de publikatie namen wij de reeks van de vermogenden op, omdat deze in vergelijking met die van de drie andere kwartieren weliswaar beperkte, maar toch waardevolle gegevens verstrekt.

In de rekeningen werden de bevolkingscijfers van enige dorpen samengevoegd, hoewel men deze plaatsen soms in andere bronnen uit die tijd als zelfstandige eenheden kan vermeld vin-

⁴⁰ De overige bevolkingscijfers van Den Dungen zullen door H. J. VAN XANTEN in een uitvoerig onderzoek naar de demografische evolutie van de Meierij in de achttiende eeuw behandeld worden.

⁴¹ R. A. 's-Bosch, C 1258, fol. 12.

den. Het betreft de volgende plaatsen, waarvan de gegevens opgenomen zijn bij de hier cursief gedrukte plaatsnaam van de groep: *Soerendonk*, Maarhees en Sterksel; *Deurne* en Liessel; *Nuenen*, Gerwen en Nederwetten (voor dit laatste plaatsje geldt dit slechts van 1695 tot 1699); *Heeze* en zes Gehuchten; *Waalwijk* en Hagoirt; *St. Michielsgestel* en Gemonde; *Empel* en Meerwijk.

Bevolkingscijfers van Budel ontbreken. Dit dorp genoot sinds 1424 het privilege, dat het slechts de helft van de door Soerendonk, Maarhees en Sterksel te zamen op te brengen lasten hoefde te betalen.⁴² Tot 1795 heeft Budel dit voorrecht behouden. Het gevolg hiervan was, dat in de rekeningen van de gemene middelen onjuiste bevolkingscijfers werden genoteerd, nl. precies de helft van de aantallen die onder Soerendonk vermeld stonden. Uiteraard zijn deze valse gegevens niet in de publikatie opgenomen.

Een andere complicatie vormt de bepaling, dat de „buitengaande personen” die konden aantonen meer dan een kwart jaar uit het dorp afwezig geweest te zijn om elders de kost te verdienen, reductie van het hoofdgeld konden krijgen in verhouding tot de tijd die zij elders hadden doorgebracht (hiervóór blz. 8). Dat de Raad van State het zelf nodig oordeelde om deze maatregel van meet af aan in te voeren bewijst, o.i., dat het elders verrichten van seizoenarbeid, in Noord-Brabant een structureel verschijnsel was. Hierbij is vooral te denken aan de trek naar Holland. Het is bekend, dat in de zomermaanden veel los werkvolk uit de oostelijke provincies en het Duitse gebied in Noord-Holland seizoenarbeid verrichtte. Maar ook in Zuid-Holland bestond behoefte aan seizoenarbeiders. Duidelijk blijkt dit uit de opgaven van de weerbare mannen in Zuid-Holland in 1747, waar in enkele dorpen onder de mannen van 16 tot 60 jaar de tussen haakjes geplaatste percentages van tijdelijk verblijf houdende knechten werden opgegeven.⁴³ Land van Strijen (14%), Bennebroek (30%), Alkemade (16%), Zevenhoven (8,5%), Berkel-Rodenrijs (18%), Kralingen (3%), Kapelle a.d. IJssel (8,5%), Diemen (36%), Loenen (27%), Indijk (20%), Oud en Nieuw Beierland (5,5%). Men mag veronderstellen, dat vele andere dorpen eveneens seizoenarbeiders aantrokken, maar geen reden zagen deze onder de weerbare mannen op te geven. In het zui-

⁴² J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)*, Brussel 1912, blz. CXXXIX.

⁴³ A. M. VAN DER WOUDE, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, *A.A.G. Bijdragen*, 8 (1962), blz. 35-76.

den van Holland zullen dit vooral Brabanders geweest zijn. Ook in de Haarlemse blekerijen werkten 's zomers honderden Brabanders. In de lijsten van het hoofdgeld komen de vermeldingen van tijdelijk afwezigen voor in de dorpen Heeze, Leende en Soerendonk in Peelland en in de aangrenzende Kempische dorpen Valkenswaard, Waalre, Aalst, Lommel, Zeelst, Knegsel en Riethoven. Soms is wel, maar soms ook niet vermeld of het vermogen of onvermogen betreft. De leeftijdsgroep is nooit aangegeven. Daarom zijn deze cijfers in de uitgave niet onder de rubrieken van vermogenden, onvermogenden en totaal opgenomen. In feite dienen zij wel bij het bevolkingsgetal opgeteld te worden. In verschillende jaren in de periode 1700-1708 worden te Riethoven en Westerhoven in de lijsten van het hoofdgeld halve personen vermeld. Zeer waarschijnlijk betreft het ook hier een oneven aantal elders verblijvende seizoenarbeiders (in 1705 wordt te Riethoven 1 elders verblijvende vermeld).

Het geheel der wetten over het gemaal en het hoofdgeld overziende, komen we terug op het motief van deze lange uiteenzetting over de institutionele basis van de bevolkingscijfers: bieden de plakaten, ordonnanties en resoluties en vooral hun toepassing voldoende garantie voor de betrouwbaarheid van de bevolkingscijfers, zodat ze voor het demografische onderzoek van de Meierij van nut zijn? Denken in termen als „absoluut exact” moet men bij kwantitatieve gegevens, voortgekomen uit fiscale bron, maar uit het hoofd zetten. Anderzijds biedt de fiscale oorsprong juist een zekerheid, die andere kwantitatieve gegevens uit het pre-statistische tijdperk missen, omdat de overheid direct daarbij geïnteresseerd was en alle beschikbare middelen aanwendde om haar deel op te eisen. Tot deze beschikbare middelen behoorde de eed van allen, die meer dan de belastingplichtigen bij de inning waren betrokken. De vaak zware boeten, waarmede overtreders van de wetten werden bedreigd, werkten zeker wat uit. Vooral de executie, d.w.z. de gerechtelijke verkoop van bezit van de belastingschuldige, was een gevreesd en hard wapen, althans voor degenen die iets meer in de hand hadden dan hun arbeidskracht. Ook naar onze opvatting minder edele methoden werden angewend en gepropageerd om fraude en bedrog te bestrijden: verraad, dat werd aangemoedigd en beloond met tipgeld en garantie voor geheimhouding van de naam van de aanbrengrer.

Ondanks dit alles moeten we zeggen, dat fraude voorkwam. De omvang hiervan zouden we graag nader determineren. Met

de opbrengsten van de boeten op verzwegen en onjuist opgegeven personen kunnen we niets beginnen. Deze boeten werden verpacht en we weten niet of de zeef, die de pachters hanteerden kleine of middelgrote mazen had; zeker is, dat er niet alles doorheen ging. Ook de berichten omtrent het verzwijgen van personen en het als jonger dan zestien jaren of ten onrechte als arm opgeven zeggen niet meer dan ieder kan en mag veronderstellen, zelfs zonder dat hij van deze geschiedenis iets afweet. De enige kans om de betekenis van de fraude voor de vraag naar de betrouwbaarheid van de bevolkingscijfers nauwkeuriger te kunnen bepalen, ligt in een kritische toetsing van de cijfers aan de wijzigingen in de wetgeving. Gelukkig zijn we hiertoe in staat, doordat we beschikken over een uitgebreide reeks cijfers over vele jaren en betreffende een groot aantal dorpen.

Zo is bij deze uitgave besloten de cijfers pas vanaf 1695 te publiceren, hoewel er vanaf 1688 zijn bewaard gebleven. De beweegreden die tot dit besluit leidde, was de onbetrouwbaarheid van de cijfers vóór 1695, toen nieuwe bepalingen in de ordonanties van de Raad van State ontduiking minder aantrekkelijk en moeilijker maakten (hiervóór blz. 10 en 11). Enige voorbeelden illustreren dit afdoende.

„Bevolkingscijfers” van Kempenland en Peelland en van Eindhoven en Helmond (1688-1695)

Jaren	Kempenland	Peelland	Eindhoven	Helmond
1688	. ^a	. ^a	1.678	1.647
1689	16.239	. ^a	1.646	1.317
1690	15.780	. ^a	1.761	. ^b
1691	15.926	22.195	1.645	1.454
1692	15.804	20.343	1.553	1.134
1693	15.701	21.758	1.538	1.161
1694	18.006	26.369	1.454	2.143
1695	22.723	31.484	1.721	2.601

^a Wegens het ontbreken van bevolkingscijfers van verschillende dorpen kon geen totaal van het kwartier berekend worden.

^b Opgave van het aantal armen ontbreekt.

Gaan we uit van de voorlopige veronderstelling, dat de bevolkingscijfers van 1695 juist zijn en dat deze ook ongeveer het reële inwonertal van de voorafgaande jaren benaderen, dan kunnen we met behulp van bovenstaande cijfers de mate van ontduiking enigszins bepalen. De relatieve cijfers met als basisjaar 1695 leveren uitkomsten zoals aangegeven staat in de semi-tabel.

Jaren	Kempenland	Peelland	Eindhoven	Helmond
1688	.	.	97,5	63,3
1689	70,9	.	95,6	50,7
1690	69,4	.	102,4	.
1691	70,1	71,2	95,6	55,9
1692	69,6	64,6	90,5	43,6
1693	69,1	68,9	89,3	44,7
1694	79,3	83,4	84,7	81,2
1695	100,0	100,0	100,0	100,0

Het voorafgaande behoeft weinig commentaar. De veronderstelling, dat in twee jaar tijds over uitgestrekte gebieden als Kempenland en Peelland een bevolkingsexplosie van ruim 30% zou hebben plaatsgegrepen, is absurd. De cijfers van Helmond zijn geheel ongerijmd. De enige redelijke verklaring is gelegen in de grove ontduiking, die vóór 1695 mogelijk bleek en daarna veel grotere risico's met zich bracht. De argumentatie sluit aan bij de wetgeving uit de jaren 1694 en 1695. Verscherping van controle, zwaardere straffen op overtreding der wetten, actie tegen ontrouwe ambtenaren en verbod op het doen van omslagen in de dorpen dateren van 18 februari 1694, m.a.w. van vlak vóór de samenstelling van de hoofdgeldkohieren van dat jaar. De plakكاتen over gemaal en hoofdgeld van 1695 voerden het overgemaal in. Dit belastte de inwoners hoger dan het hoofdgeld; bovendien werden de pachters van het overgemaal weer geheel betrokken bij de inning, aangezien zij de te malen kwantiteiten graan op basis van hoofdgeld en van overgemaal nauwkeurig moesten administreren. Hierdoor werd de controle zeer verscherpt, temeer nog omdat de pachters belanghebbende partij waren. Wilde men legaal handelen, dan was het het voordeligst alle gezinsleden nauwkeurig op te geven; het kon zelfs voordelig zijn om te veel personen te laten noteren, wanneer men tenminste 1/20 last koren — de hoeveelheid toegestaan op grond van het hoofdgeld voor personen beneden zestien jaar — méér consumeerde dan tegen het vastgestelde hoofdgeld mocht. Mededelingen, dat deze theoretische mogelijkheid is benut, hebben wij evenwel nergens gevonden.

De straffe wetgeving van 1694-1695 bleef de eerstkomende jaren ongewijzigd. De ontheffing van het overgemaal in 1700, afgekondigd na de opstelling van de hoofdgeldkohieren in dat jaar had geen invloed op het totale bevolkingscijfer. In 1701 gold dezelfde ontheffing; deze was reeds in december 1700 toegestaan. Het totale bevolkingscijfer van 1701 ligt iets lager dan in het voorafgaande jaar. Ook in 1702 werd geen overgemaal

geheven, maar deze gunst werd evenals in 1700 na de opstelling der hoofdgeldkohieren verleend. In 1703, toen de opstelling der hoofdgeldkohieren plaatshad na de reeds lang tevoren bekend-gemaakte afschaffing van het overgemaal en voor de eerste keer tijdens de Spaanse successie-oorlog, zien we een niet onbelangrijke daling van het totale bevolkingsgetal optreden. De onzekere toestanden, veroorzaakt door rondtrekkende troepen, plunderingen en afpersingen zullen zeker het opgegeven, maar waarschijnlijk ook wel het reële inwonertal hebben doen dalen. De kwartieren Kempenland, Peelland en Oisterwijk ondervonden de meeste overlast.⁴⁴ De cijfers van Kempenland vertonen de diepste inzinking, maar spoedig trad enig herstel in. Peelland daarentegen bleef achteruitgaan; pas in 1708 werd het bevolkingsgetal daar aanzienlijk hoger. Een redelijke verklaring is niet voorhanden. Maasland handhaafde zich het beste. Van grote invloed achten wij dan ook de afschaffing van het overgemaal, ten gevolge waarvan de blijkbaar efficiënte controle door de pachters verloren ging en niet door anderen werd overgenomen.

Het verschijnsel dat zich in 1694-1695 voordeed, herhaalde zich in 1715-1716. Ook in deze jaren werd de fiscale controle verscherpt en in 1716 de invoering van het overgemaal opnieuw afgekondigd. Hoewel dit uiteindelijk niet werd geheven, zal ook nu de extra-stimulans, die van 1695 tot 1702 hiervan uitging tot nauwkeuriger opgave van het aantal personen, ongetwijfeld zijn invloed hebben doen gelden. Immers zodra deze factor kwam te vervallen, daalde het totale bevolkingscijfer weer, zoals te zien is bij Kempenland en Maasland in 1717.

Met de cijfers van 1716, die hoogstwaarschijnlijk het reële inwonertal het dichtst benaderden, is echter wat de verdeling in vermogenden en armen betreft, geknoeid. Het plakkaat van 31 januari 1716 schreef immers voor, dat slechts diegenen als arm in de hoofdgeldkohieren mochten worden opgenomen, die door de armenkas werden gesteund en tevens van alle kwartiers- en dorpslasten waren ontslagen. Dit laatste was een nieuw voorschrift, waaraan onvoldoende gevolg was gegeven, want op grond hiervan telden de gecommitteerden van de Raad van State, die in verband met de verpachting van de gemene middelen in Den Bosch aanwezig waren, velen bij de vermogenden. Peelland verzocht daarop het hoofdgeld, dat volgens de geredresseerde lijsten ruim 25.000 gld. bedroeg, aan te schrijven voor 20.000 gld., ten einde enige verlichting te verschaffen aan de „allerarmsten alleen, die veele uijt hoofde van de arme cassen slegte gesteltheit,

⁴⁴ J. C. A. HEZEMANS, *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798*, 's-Hertogenbosch 1899, blz. 341-344.

daer van niet kunnen proffijteeren".⁴⁵ De lage getallen van de armen in 1716 benaderen misschien wel het aantal werkelijk en regelmatig bedeeden vrij dicht, maar ze geven daardoor nog geen juist beeld van de armoede en haar verbreiding in het algemeen. Om deze juist te beoordelen zullen we de cijfers der andere jaren hoger moeten waarden.

De omvang en de kwaliteit van het cijfermateriaal kan in enkele punten als volgt worden samengevat:

1. Ter beschikking staan cijfers van het dorp Den Dungen in de jaren 1698-1801 en van de vier kwartieren van de Meierij in de jaren 1688-1719. De cijfers van de vier kwartieren bevatten talrijke lacunes, hetzij doordat van sommige jaren in het geheel geen cijfers bestaan, in andere jaren de cijfers van niet alle kwartieren overgeleverd zijn, soms ook die van enkele dorpen ontbreken. Door inter- of extrapolatie waren deze lacunes soms te verhelpen. Deze geschatte cijfers zijn in deze publikatie cursief gedrukt of onderstreept.
2. De cijfers van de onvermogene personen in het kwartier Oisterwijk ontbreken altijd. Eveneens de bevolkingscijfers van het dorp Budel in het kwartier Peelland.
3. De totaalcijfers van de kwartieren zijn vóór 1695 onbetrouwbaar.⁴⁶
4. De hoogst bereikbare mate van betrouwbaarheid hebben de cijfers uit de kwartieren in de jaren 1695-1702 en de totaalcijfers van 1716 (niet de aantallen armen van dit jaar).
5. Door de afschaffing van het overgemaal in de kwartieren zijn de cijfers van de jaren 1703-1709 en 1717-1719 iets minder betrouwbaar, maar niet onbruikbaar.
6. Geen verklaring is gevonden voor de hogere cijfers in Peelland in 1708 en 1709.

⁴⁵ R. A. 's-Bosch, Archief van de vier kwartieren, no. 5.

⁴⁶ De betrouwbaarheid van de plaatselijke cijfers zal vóór 1695 van dorp tot dorp kunnen verschillen. Het is niet onmogelijk, dat deze in sommige gevallen zeer groot is. Voor het lokale onderzoek behoeven deze gegevens daarom niet zonder meer buiten beschouwing gelaten te worden. De bruikbaarheid zal van geval tot geval nagegaan moeten worden. Publikatie heeft naar de mening van de auteurs geen zin. Ook in de eerste jaren vanaf 1695 zijn er nog enkele dorpen waarvan de cijfers onbetrouwbaar zijn. Dit zijn:

	1695	1696	1697	1698	1699
Eersel	395 ^a	403 ^a	519	802	822
Lommel	734	1.171	1.337	1.301	1.302

^a De onvermogenen geschat op basis van het aantal gezinnen.

II

De totale bevolking

Door het ontbreken van de opgaven van de onvermogenen in het kwartier Oisterwijk en van de totale bevolking van het dorp Budel staat het absolute bevolkingsgetal van de Meierij omstreeks 1700 niet nauwkeurig vast. Het is echter wel mogelijk een verantwoorde schatting van het ontbrekende aantal personen te maken, zodat de totale bevolking althans bij benadering te bepalen is. De grootste en waarschijnlijk moeilijkst te schatten groep zijn de onvermogenen in het kwartier Oisterwijk. Het is bekend dat dit kwartier voor het welvarendste van de Meierij gehouden werd.⁴⁷ Het percentage bedeeden zal hier dus laag gelegen hebben in vergelijking met de andere kwartieren. Een zijdelingse bevestiging van deze veronderstelling zou men kunnen aflezen uit de ontwikkeling van de aantallen vermogende personen in de vier kwartieren (tabel I). De achteruitgang van hun aantal is in Peelland en Kempenland veel geprononceerder dan in Oisterwijk en Maasland. Het heeft er alle schijn van dat de bevolking van Peelland en Kempenland in economisch opzicht veel kwetsbaarder was en dichter bij het welvaartsminimum leefde dan die van Maasland en Oisterwijk. In het jaar 1698, waarin de percentages van de onvermogenen in Maasland, Kempenland en Peelland voor het eerst vergeleken kunnen worden, ligt dat van Maasland reeds lager (resp. 13,5% tegen 16,5% en 16,4%). In het eerste decennium van de achttiende eeuw neemt dit verschil alleen maar verder toe (tabel VII). Voor het berekenen van de totale bevolking van Oisterwijk in 1698 stellen wij het percentage van de bedeeden in dit kwartier daarom op 12,5%. Aangezien in 1698 het aantal van 24.246 vermogenen in het kwartier geteld werd, zou de totale bevolking op grond van deze veronderstelling ongeveer 27.700 personen bedragen hebben.

Er zijn goede redenen om het aantal inwoners van Budel omstreeks 1700 op 1.700 personen te schatten. In 1795 telde Budel 1.813 inwoners.⁴⁸ De omliggende dorpen Maarhees, Soerendonk, Gastel en Sterksel hadden toen in totaal 1.382 inwoners. Recon-

⁴⁷ A.R.A., Archief Raad van State, no. 1866, Verbaal nopens de constitutie van de Meierij (1723); H. J. J. VAN VELTHOVEN, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Bijdrage tot de sociaal-geografische kennis van dit gebied*, I, Amsterdam, 1935, blz. 127; zie ook hierboven blz. 15.

⁴⁸ Volkstelling in de Nederlandsche Republiek. Uitgegeven op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland, Den Haag 1796, blz. 33.

strueert men de bevolking van Budel omstreeks 1700 op grond van de indices van deze omliggende dorpen op basis van 1795 = 100,0 dan schommelt het inwonertal van Budel in het begin van de achttiende eeuw rond de 1.700 personen. Deze werkwijze lijkt gerechtvaardigd, omdat er geen aanwijzingen zijn, dat er een verschil in de economische ontwikkeling tussen Budel en de aangrenzende dorpen was, en omdat in al deze dorpen in 1792 het aantal personen per huis rond hetzelfde aantal (4,8) ligt.⁴⁹ Ook dit wijst op een gelijke economische structuur en een vermoedelijk identieke ontwikkeling van het absolute bevolkingsgetal.

Wanneer de aldus berekende cijfers van het kwartier Oisterwijk en het dorp Budel opgeteld worden bij het totaal van 68.752 personen die in 1698 in Kempenland, Peelland, Maasland en het in het vrijdom van 's-Hertogenbosch gelegen dorp Den Dungen woonden (tabel III), zouden in 1698 in de gehele Meierij van 's-Hertogenbosch ongeveer 98.150 personen geleefd hebben. Van de kwartieren was dat van Peelland met 32.729 inwoners het volkrijkste, gevolgd door Oisterwijk (ongeveer 27.700), Kempenland (23.624) en Maasland (13.009). Tot het vrijdom behoorde ook nog het dorpje Orthen, waar in 1795 een inwonertal van 214 personen werd opgegeven. Over het inwonertal van de stad 's-Hertogenbosch zelf omstreeks 1700 zijn geen gegevens aanwezig. Wel bestaan er opgaven uit de tweede helft van de achttiende eeuw.⁵⁰

1747	12.574	1783	11.856
1781	12.484	1784	11.928
1782	12.025	1795	12.627

Een schatting van het gezamenlijke inwonertal van 's-Hertogenbosch en het dorp Orthen voor de tijd omstreeks 1700 van ongeveer 12.500 personen zal niet ver bezijden het ware aantal zijn. Daarmee kunnen wij het totale aantal inwoners van de stad en de Meierij van 's-Hertogenbosch in het begin van de achttiende eeuw op ruim 110.000 personen taxeren. Uit een vergelijking met andere streken van Nederland waarvan het inwonergetal in die periode thans bekend is, blijkt dat in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch een belangrijk percentage van de bevolking van de Republiek woonde. Ter vergelijking kunnen de bevol-

⁴⁹ R. A. 's-Bosch, *Archief Leen- en Tolkamer*, no. 379 en 381.

⁵⁰ H. VAN DEN EERENBEEMT, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd*, blz. 83-84. Het in Den Bosch gelegerde garnizoen, dat gewoonlijk ongeveer 3.000 militairen omvatte, is in bovenstaande cijfers niet opgenomen.

kingscijfer van de Veluwe⁵¹, Overijssel⁵² en Friesland⁵³ aangevoerd worden. De bevolking van de gehele Veluwe bedroeg in 1650 40.700 en in 1749 nog slechts 54.150 personen. Voor Overijssel berekende Slicher van Bath voor het jaar 1723 een vermoedelijke bevolking van 97.253 ingezetenen. Alleen in het gewest Friesland overtrof het totale bevolkingsaantal rond 1700 dat van stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. In 1714 werden daar ongeveer 135.000 personen geteld.

De dichtheid per km² was in de Meierij hoger dan in de overige genoemde gebieden. Een berekening op grond van de kadastrale gegevens van 1833⁵⁴ gaf de volgende uitkomsten.

	totaal	platteland
Veluwe, 1749	26	19
Overijssel, 1723	29	18
Friesland, 1714	42	?
Meierij, 1700	45	40

De bewoningsdichtheid per km² in de vier kwartieren van de Meierij was

Maasland	46
Oisterwijk	45
Kempenland	41
Peeiland	34

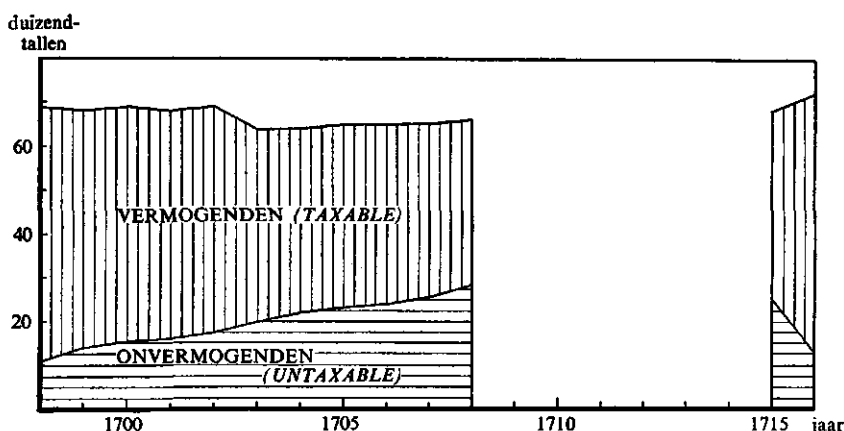
Over de ontwikkeling van het absolute bevolkingsgetal van de Meierij in de eerste decennia van de achttiende eeuw is door de onvolledigheid van de cijfers van het kwartier Oisterwijk weinig concreets te zeggen. Wanneer de ontwikkeling in dit kwartier overeengestemd heeft met die van de gezamenlijke andere kwartieren dan zou het bevolkingsgetal zich gedurende de jaren 1698-1702 op een nagenoeg constant peil bevonden hebben, gevolgd door een lager maar weer nagenoeg constant peil in de periode 1703-1707. In het jaar 1708 valt een geringe stijging waar te nemen, die geheel veroorzaakt wordt door een groter

⁵¹ H. K. ROESSINGH, Het Veluwe inwonertal, 1526-1947, *A.A.G.Bijdragen*, 11 (1964).

⁵² B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning*, blz. 56.

⁵³ H. K. ROESSINGH, *Historisch-demografisch onderzoek*, Publicatie no. 5 van de Vereniging voor Demografie, 's-Gravenhage, 1959, grafiek blz. 13.

⁵⁴ Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster. Bijlage bij het Verslag van den Landbouw in Nederland, 's-Gravenhage, 1875. De cijfers van de Veluwe zijn overgenomen uit H. K. ROESSINGH, Het Veluwe inwonertal enz. Die van Overijssel uit B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving* enz., blz. 740.

GRAFIEK I

De totale bevolking van Den Dungen en de kwartieren Peelland, Kempenland en Maasland (in duizendtallen)

The total population in the village Den Dungen and the quarters Peelland, Kempenland and Maasland (in thousands)

aantal personen in Peelland.⁵⁵ Eerst in 1715 staan weer de bijna volledige gegevens van de drie kwartieren ter beschikking. De bevolking bevindt zich dan weer op het niveau van omstreeks 1700. In het volgende jaar (1716) blijkt zelfs een sterke toename, maar onze gegevens van de kwartieren Kempenland en Maasland over de jaren 1717-1719 duiden erop dat de piek van het jaar 1716 van korte duur was (grafiek I en tabel III). We merken reeds op, dat de invloed van de fiscale wetgeving op de verkregen resultaten in verschillende jaren duidelijk merkbaar of althans zeer aannemelijk was. Toch kan de fiscale wetgeving niet de verklaring bieden voor alle variaties in de verkregen cijfers. Men doet er echter verstandig aan de schommelingen niet al te serieus te nemen. Het gaat hier om tellingen die uit fiscale oogmerken gehouden werden. Ondanks alle voorzorgen die getroffen werden om ontduiking zoveel mogelijk te bemoeilijken, was het ambtelijk apparaat toentertijd niet opgewassen tegen de obstructies die een jaarlijks terugkerende opschrijving van de gehele bevolking verwekten. Het teruglopen van de cijfers is

⁵⁵ Het betreft vermoedelijk een redressering van de bevolkingslijsten van een aantal dorpen waarvan de cijfers in de voorgaande jaren onwaarschijnlijk ver waren teruggelopen. Van 1707 naar 1708 omvatte de stijging in deze dorpen de tussen haakjes geplaatste percentages: Geldrop (79,6), Heeze (61,7), Soerendonk (53,2), Schijndel (8,7), Aarle-Rixtel (6,8), Leende (5,8), Bakel (5,3) en Helmond (3,0). Van een redressement wordt in de stukken zelf echter geen enkele melding gemaakt.

daarom normaal en ook elders geconstateerd.⁵⁶ Plotselinge stijging van de getallen (b.v. Peelland 1707/08; Kempenland 1696/97; Peelland, Kempenland en Maasland 1715/16) vinden een waarschijnlijker oorzaak in nauwgezet optekening dan in plotselinge bevolkingsvermeerdering. Toename van de bevolking in één jaar met bijna 5% (1715/16) zou immers alleen mede door een groot vestigingsoverschot te verklaren zijn. Zoals bij alle volkstellingen uit de pre-statistische periode, die met fiscale bedoelingen zijn uitgevoerd, zal ook hier van ondertelling sprake zijn. De jaren met de hoogste opgaven zullen het werkelijke inwonertal het dichtst benaderen. Desondanks is het niet geheel uitgesloten dat het lagere getal van de jaren 1703-1707 toch ook een weerspiegeling is van een daling, die zich onder invloed van de oorlogstoestand heeft voorgedaan. Verder onderzoek op lokaal niveau, en vooral van de retroacta van de burgerlijke stand, kan hierover zekerheid verschaffen.

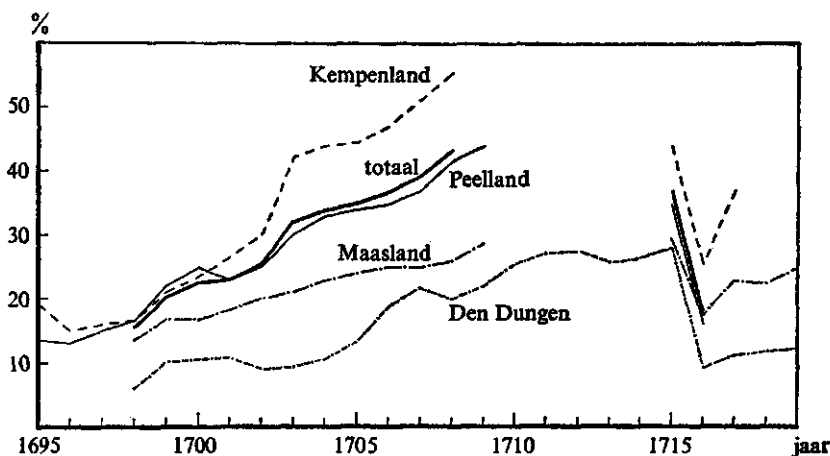
De armoede

Veel dynamischer dan de ontwikkeling van het absolute bevolkingsaantal is de verschuiving in de verhouding tussen de bedeelden (armen, ook wel onvermogenen) en de niet-bedeelden (vermogenen). Zoals uit grafiek I blijkt, wordt de gehele periode 1698-1708 gekenmerkt door een voortdurende en snelle toename van het aantal bedeelden in de drie kwartieren, waarvan deze gegevens bekend zijn. Het aantal van 10.816 bedeelden in 1698 is in 1708 toegenomen tot 28.433, d.w.z. in tien jaar tijds meer dan twee en half maal vermeerderd (tabel II). Het aantal personen dat geen enkele vorm van publieke ondersteuning genoot was in dezelfde periode gedaald van bijna 58.000 tot bijna 37.600 personen. Wanneer wij naar het aantal niet-bedeelden in de gehele Meierij kijken (dus inclusief het kwartier Oisterwijk) dan daalde dit in deze tien jaar van ruim 82.000 tot ongeveer 57.000 personen (tabel I). Uit de gegevens van de kwartieren Kempenland en Peelland blijkt, dat deze verschuiving zich reeds voor 1698 ingezet had, hoewel toen nog in geringe mate. Ook in 1709 hield de voorafgaande trend aan (zie Peelland en Maasland). Wanneer in het jaar 1715 opnieuw de aantallen bedeelden in de drie kwartieren en Den Dungen bekend zijn, blijkt het totaalcijfer nog niet noemenswaardig gedaald te zijn (25.338). In het jaar 1716 voltrekt zich echter wel een abrupte

⁵⁶ S. HART in een serie artikelen over de personele quotisatie in de Zaaandorpen, *De Zaaende*, 1947, blz. 338; 1948, blz. 230; 1949, blz. 154, 263 en 300; 1950, blz. 257.

daling (13.177), ondanks de stijging van het absolute bevolkingscijfer. De oorzaak hiervan kwam reeds ter sprake en is geheel te zoeken in de door de Raad van State genomen besluiten. Helaas zijn na dit jaar ook geen gegevens meer aanwezig van het kwartier Peelland. De gegevens van Kempenland en Maasland, die voor de daarop volgende jaren bekend zijn (tabel I-III), tonen aan, dat de herziening van de lijsten betrekkelijk weinig effect heeft gehad. Het totaal aantal opgeschrevenen daalt weer spoedig tot het oude niveau, het aantal bedeeden neemt weer snel toe. Indien de veranderingen vanaf 1715 alleen het gevolg zijn van een weer spoedig achterhaald redressement, dan moet gezegd worden dat het ambtelijk apparaat mede door wijzigingen in de wetgeving niet opgewassen is geweest tegen de moeilijkheden die aan het op peil houden van de plaatselijke bevolkingslijsten verbonden waren.

Sprekender dan het verloop van de curve van het absolute aantal bedeeden is de grafiek met de curven van de procentuele aandelen in de totale bevolking (grafiek II en tabel VII). Het percentage van alle bedeeden in Den Dungen, Peelland, Kempenland en Maasland bedroeg in 1698 nog slechts 15,7% en het verloop van de curven van Kempenland en Peelland wettigt het vermoeden dat enige jaren daarvoor zelfs een percentage van ongeveer 13,0 à 14,0% bestaan heeft. In 1708 was dit percentage gestegen tot 43,1%: een verdrievoudiging dus in nog geen vijftien jaar. In 1709 kan het percentage bedeeden alleen maar nog hoger geweest zijn, gezien de ontwikkeling in

GRAFIEK II
Het percentage onvermogenden
Percentage of the untaxable people

Peelland en Maasland. Wanneer in 1715 weer de nodige gegevens beschikbaar zijn ligt het totaalpercentage van de bedeelden wel iets lager dan in 1708, maar niet genoeg om van een nieuwe situatie te kunnen spreken. Het aantal bedeelden vormde toen nog altijd meer dan één derde van de totale bevolking. In het daarop volgende jaar werd het percentage met de helft teruggebracht (18,3%). Hoewel ons de totaalcijfers ontbreken wijzen ook de percentages van de bedeelden gedurende de volgende jaren in Kempenland, Maasland en ook in Den Dungen erop, dat de situatie van 1716 slechts tijdelijk is geweest. De opwaartse trend zette zich opnieuw in.

Uit grafiek II blijkt duidelijk, dat zich na 1698 in het percentage van de bedeelden steeds grotere verschillen gaan voordoen tussen de drie kwartieren. In 1698 was de situatie nog betrekkelijk uniform (16,5%, 16,4% en 13,5%). De stijging van het percentage neemt daarna weliswaar in ieder kwartier een aanvang, maar met grote verschillen in intensiteit. In Kempenland is de toename het meest geprononceerd, in Maasland het minst. Reeds in 1702 wordt het verschil in ontwikkeling duidelijk. De percentages in de drie kwartieren bevinden zich dan ongeveer op 30%, 25% en 20%. Daarna worden de onderlinge verschillen snel groter tot in 1708 cijfers van 55,4%, 41,6% en 26,2% bereikt worden. In Kempenland waren toen verhoudingsgewijs tweemaal zoveel bedeelden als in Maasland. In 1715 lagen de verhoudingen iets anders. Zowel in Kempenland als in Peelland was het aantal bedeelden in de ontbrekende jaren met ongeveer 10% gedaald. In Maasland daarentegen was hun aandeel zowel absoluut als procentueel nog iets gestegen.

In afwachting van de uitkomsten van verder onderzoek dragen de verklaringen van deze ontwikkeling en verschillen tussen de kwartieren voorlopig nog een hypothetisch karakter. Voor wat het verschil tussen Maasland ener- en Peelland en Kempenland anderzijds betreft, is te wijzen op een verschil in economische structuur. In het lager gelegen Maasland speelde de veehouderij een veel grotere rol dan op de hoge en dorre zandgronden van de twee andere kwartieren. In veeteeltgebieden is men over het algemeen meer ingesteld op de produktie voor de markt. De geldeconomie is er doorgaans verder doorgedrongen. De bedrijven zijn meestal groter en kapitaalintensiever. Een grotere mobiliteit van de bevolking mag er verondersteld worden dankzij het wat ruimere gezichtsveld van de inwoners. Agrarische overbevolking is daardoor minder waarschijnlijk.⁵⁷ Het

⁵⁷ B. H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, blz. 145-146.

vult in dit verband op dat ook in Overijssel in het enigszins vergelijkbare Land van Vollenhove het laagste percentage onvermogens gevonden werd (zie hieronder). Voor het feit, dat de armoede in Maasland tussen 1708 en 1715 niet daalde, terwijl dat in Kempenland en Peelland wel gebeurde, is een zeer aanmerkelijke verklaring aanwezig. In 1713 brak de eerste grote veepest in de Nederlanden uit.⁵⁸ Maasland heeft hiervan meer te lijden gehad dan de andere kwartieren. Zowel de vermogens als de werkgelegenheid zullen erdoor getroffen zijn.

Agrarische overbevolking — en dit geldt dan speciaal voor de kwartieren Peelland en Kempenland — mag niet bij voorbaat uitgesloten worden geacht. Hiervóór kwam reeds ter sprake dat de Meierij in vergelijking met enkele andere streken van Nederland omstreeks 1700 een vrij grote bevolkingsdichtheid had. Hoewel het territoriaal gezien een tamelijk uitgestrekt gebied is, is het wel zeker dat een groot gedeelte daarvan voor de bestaansmogelijkheden van de bevolking van geringe waarde was. Het aantal vierkante kilometers zegt op zichzelf immers weinig over de verhouding tussen het bevolkingsgetal en de bestaansmogelijkheden. Eerst een veel nauwkeuriger onderzoek over de relatie tussen het landbouwareaal, het technische peil van het agrarische bedrijf, de huisindustrie en het bevolkingscijfer kan een afdoend inzicht geven in het vraagstuk van de agrarische overbevolking. Zolang de resultaten van dit lopende onderzoek⁵⁹ nog niet gepubliceerd zijn moet de mogelijkheid van agrarische overbevolking bij onze verklaring open gehouden worden. Gaan wij immers uit van een zekere bevolkingsdruk dan is de afstand tussen „vermogen” en „onvermogen” voor een groot deel van de bevolking slechts klein geweest en was er niet veel nodig om van de ene groep in de andere terecht te komen. Een dergelijke massale toename van het aantal onvermogens is ook in Overijssel waargenomen bij de verstoring van het evenwicht tussen bevolkingsaantal en bestaansmogelijkheden (zie hieronder). In Overijssel was dit hoofdzakelijk toe te schrijven aan de groei van de bevolking. In de Meierij zal de verklaring eerder gezocht moeten worden in een verslechtering van de economische omstandigheden. Het is bekend, dat de prijzen van de agrarische produkten in de eerste helft van de achttiende eeuw sneller daalden dan die van andere goederen. Een economisch exogene fac-

⁵⁸ J. A. FABER, *Cattle-plague in the Netherlands during the eighteenth century*, Mededelingen van de Landbouwhogeschool te Wageningen, Nederland, 62 (11) (1962), blz. 1-7.

⁵⁹ In de eerlang te verschijnen dissertatie van H. J. VAN XANTEN zullen deze en andere vraagstukken van de economische en sociale geschiedenis van de Meierij behandeld worden.

tor deed zich eveneens duchtig gevoelen: de Spaanse successieoorlog. Gedurende de jaren 1701-1705 speelden de krijgsverrichtingen zich af in of in de nabijheid van de kwartieren Peelland en Kempenland. Het is zeker dat overvallen, inkwartiering en het doortrekken van troepen het daarbij behorende ongerief hebben gebracht en tot de verslechtering van het economische klimaat hebben bijgedragen.

Het feit, tenslotte, dat het ontvangen van ondersteuning tevens vrijstelling van de betaling van het hoofdgeld betekende, moet — zoals hiervoor reeds betoogd werd — het streven naar het bereiken van een zodanige toestand in de hand gewerkt hebben of ten minste de psychologische weerstanden tegen het tot de armlastigen behoren verzwakt hebben. De cijfers van de onvermogens en de werkelijk noodzakelijkerwijs armlastigen zullen de neiging vertoond hebben steeds meer te gaan samenvallen. De snelle toename, m.a.w., van het aantal bedeelden hoeft geen exacte weergave te zijn van de intensiteit van de toename van het aantal armen, onvermogens, behoeftigen of welke benaming men ook geven wil aan diegenen, die beneden de toenmaals vigerende normen voor een redelijk bestaan leefden. Dit betekent dat het werkelijk aantal onvermogens aanvankelijk groter geweest is dan het aantal bedeelden dat als zodanig in de kohieren van het hoofdgeld werd opgetekend en waarvan wij de aantallen en de percentages kennen.

Tot op heden zijn in Nederland alleen van het gewest Overijssel achttiende-eeuwse gegevens bekend over armoede en bedeling.⁶⁰ Een vergelijking van deze gegevens met die van de Meierij heeft zin, omdat Overijssel uiteenvalt in gebieden die in hun economische structuur enige overeenkomst vertonen met de kwartieren van de Meierij. Maasland, waar de veehouderij van betekenis was, kan vergeleken worden met het Land van Vollenhove. De drie andere kwartieren vertonen overeenkomst met Salland en Twente: akkerbouwbedrijven op zandgrond. De huisindustrie die vooral in Twente bloeide, werd eveneens in de kwartieren Oisterwijk, Kempenland en Peelland beoefend. Daarnaast zijn er natuurlijk ook verschillen, b.v. de turfgraverijen in Vollenhove en de typische Oostnederlandse gezinssamenstelling, die van invloed geweest zal zijn op het aantal armlastige personen. Opgemerkt dient ook te worden, dat in Overijssel onderscheid gemaakt werd tussen onvermogens die armlastig waren en onvermogens die niet armlastig waren. De eerste groep vormde omstreeks 1765 slechts 30% van het totaal aantal onvermogene personen. Het zou echter onjuist zijn het aantal be-

⁶⁰ B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning*, hoofdstuk V.

deelden in beide gebieden te vergelijken, omdat in de Meierij het aantal onvermogens met het aantal bedelden, zeker na 1700, ongeveer samengevallen moet zijn. Het aantal personen dat in Overijssel als armlastig opgegeven werd, is trouwens zeker geen juiste weergave van de situatie, omdat in sommige delen van het gewest de katholieken uitdrukkelijk van de bedeling waren uitgesloten. De enig juiste vergelijking is die tussen de onvermogens in Overijssel en de bedelden in de Meierij.

Het valt onmiddellijk op, dat ook in Overijssel van jaar tot jaar zeer grote schommelingen in het aantal en percentage onvermogens optraden. In de driejarige periode 1764/67 zijn voor het gehele gewest de onderstaande aantallen en percentages bekend.

	1764	1765	1767
aantal	19.158	17.181	24.321
percentage	27,4	25,5	36,9

Ook de toename van het aantal onvermogens is hier groot. In 1723 lag hun totale aantal nog maar nauwelijks boven de 10.000 personen. Weliswaar speelde deze vermeerdering zich in een langere periode af dan in de Meierij en werd zij bovendien nog gerelativeerd door de sterke bevolkingstoename in Overijssel. De stijging van het percentage onvermogens van 19,7% in 1723 tot 36,9% in 1767 betekende toch bijna een verdubbeling van hun aandeel in de bevolking. De intensiteit van de fluctuaties op korte en langere termijn, welke eerder voor de Meierij geconstateerd werd, komt dus ook in Overijssel voor. De betrouwbaarheid van de Brabantse cijfers wordt ons inziens hierdoor aanzienlijk versterkt. Ook de vergelijking van de omvang van de armoede in beide gebieden geeft in dit opzicht te denken. Uit tabel VII en grafiek II bleek, dat in de periode 1703/08 het totale ons bekende percentage armlastigen in de Meierij zich bewoog van 32,0% naar 43,1%. Het percentage onvermogens voor geheel Overijssel beliep in 1767 echter ook 36,9%. Dit cijfer stemt precies overeen met dat van de Meierij in 1706 en 1715. De grote omvang van de armoede in de Meierij is dus geen op zichzelf staand verschijnsel en men zij derhalve voorzichtig met zijn scepticisme over de betrouwbaarheid van het materiaal. Deze blijkt ten overvloede ook nog uit de vergelijking per streek, resp. kwartier. Hiervóór bleek, dat er vooral na 1700 tamelijk grote verschillen tussen de bedelingspercentages van de drie kwartieren ontstonden. In 1708 beliepen deze 26,2%, 41,6% en 55,4%. Maar in 1767 waren de percentages in Overijssel 20,2% (Vollenhove), 27,0% (Salland), 40,5% (Zwolle, Kampen,

Deventer) en 49,8% (Twente). Deze verschillen zijn niet minder geprononceerd. Wanneer de drie grote gebieden van Overijssel nog verder onderverdeeld worden in steden en platteland, wordt ook de spreiding nog groter. In 1767 vinden wij dan het laagste percentage op het platteland van Vollenhove (16,8%) en het hoogste in de Twentse steden (56,4%). De overeenkomst in de positie van Vollenhove en Maasland ten opzichte van de andere streken is opvallend. Ook bij een beschouwing van de lokale cijfers blijkt, dat er enkel een gradueel verschil was tussen de armoede in sommige dorpen van de Meierij en Overijssel. In de jaren 1764/67 overschreed het aantal bedeelden op verschillende plaatsen in Overijssel 50% van de totale bevolking: Zuiderveen (76,5%), Magele (68,9%), Enschede (57,6%), Oldenzaal (56,9%), Almelo (53,4%), Borne (55,2%), Den Ham (51,1%), Haaksbergen (54,3%), Delden (55,6%), e.a. In de Meierij had Kempenland, het kwartier met het hoogste percentage bedeelden, in 1708 en 1709 voor heel wat dorpen hogere percentages. In 1708 had de helft van de dorpen aldaar een percentage arm-lastigen groter dan 71,0% van de totale bevolking. Over het algemeen waren dit echter de kleine dorpen, want het percentage voor het gehele kwartier bedroeg in dat jaar 55,4%. Het absolute hoogtepunt werd bereikt te Dommelen waar in 1703 de gehele bevolking als onvermogen werd opgegeven. Het is moeilijk zich in concreto voor te stellen, hoe in sommige dorpen ettelijke jaren achtereen zeventig of meer procent van de bevolking materiële ondersteuning genoot en op welke wijze dat gefinancierd werd. Misschien dat een voortgezet onderzoek ons kan inlichten over de omvang van de uitgekeerde bedragen. Agrarische overbevolking zoals deze door Slicher van Bath zo duidelijk voor Hellendoorn is aangetoond⁶¹, is vermoedelijk ook hier van invloed geweest op de armoede. De tamelijk grote aantallen personen die in sommige dorpen opgegeven worden gedurende een periode van het jaar niet in het dorp woonachtig te zijn, duiden hierop. Ongetwijfeld zijn dit mensen die in het seizoen elders werk zoeken.

Om enige indruk te krijgen van de regionale en lokale verspreiding van het percentage bedeelden zijn deze voor de vier jaren 1698, 1703, 1708 en 1715 in kaart gebracht (kaarten II-V). Uit een nauwkeurige vergelijking van deze vier kaarten komt duidelijk een vast patroon naar voren. Reeds in 1698 vormden de dorpen met de hoogste percentages (bijna alle tussen 20% en 40%) een aaneengesloten strook, die zich van zuidwest naar noordoost over de kwartieren Kempenland en Peelland uit-

⁶¹ a.w., blz. 338-339.

strekke. De uiterste dorpen in het zuidwesten waren Eersel, Duizel en Hoogeloon. Ongeveer 30 kilometer naar het noordoosten lagen als uiterste dorpen van de strook Stiphout en Lieshout in Peelland. Behalve in twee enclaves in Maasland (Berchem en Heesch) en in Dommelen lagen in alle overige dorpen buiten deze strook in 1698 de percentages nog beneden 20%. Het is opvallend dat de strook dorpen met percentages boven de 20% bijna geheel op de meest hoge en dorre zandgronden van de Meierij gelegen was. Reeds vijf jaar later, in 1703, waren de percentages in de kern van deze strook (Veldhoven, Meerveldhoven, Blaarthem, Zeelst, Oerle, Knegsel en Wintelre) tot boven de 60% opgelopen. Rondom dit kerngebied bevond zich een krans van dorpen met percentages tussen de 40% en 60%. De strook heeft zich verder uitgebreid naar het zuidwesten en het noordoosten, waar zij tot en met het dorp Erp reikte. Parallel aan deze strook van dorpen met percentages boven 40%, dus eveneens van zuidwest naar noordoost bevond zich een tweede strook met percentages tussen de 20% en 40%. In het uiterste zuidwesten lag hierin in Kempenland Oostelbeers, in het noordoosten in Maasland Berchem. Ten zuiden van de strook met de hoogste percentages lagen dorpen waar de onvermogenen over het algemeen minder dan 20% van de totale bevolking vormden. Dit gebied strekte zich ruwweg uit van Lommel in Kempenland tot en met Bakel in Peelland. Het werd echter onderbroken door Lierop, Someren en Asten waar de percentages boven 40% lagen. In Maasland lagen de percentages wat verdeeld, maar met uitzondering van Heeswijk alle beneden 40%, meer dan de helft zelfs nog beneden 20%. In 1708 waren de dorpen met percentages beneden 20% geheel teruggedrongen naar de uiterste hoeken van de drie kwartieren: in het noorden enkele dorpen in Maasland, in het uiterste zuiden Lommel en in het zuidoosten Deurne en Vlierden. Het kerngebied met percentages boven 60% heeft zich aanzienlijk uitgebreid en omvatte toen het grootste gedeelte van Kempenland. Over de grens van Peelland heen reikte het zelfs tot in Son, Breugel, Nuenen-Gerwen en Geldrop. Ook in Someren en Asten was het percentage bedeeiden tot boven 60% gestegen. Aan dit vrijwel aaneengesloten gebied dat nog steeds de oorspronkelijke richting zuidwest noordoost aanhield, grensden rondom een groot aantal dorpen met percentages tussen 40% en 60% (o.a. Oostel- en Middelbeers, Duizel, Eersel, Bergeik, Waalre, Aalst, Heeze, Mierlo, Lieshout en St. Oedenrode). Daaromheen lagen zowel in het zuiden als in het noorden dorpen met percentages beneden 40%. In Maasland was de toestand nog steeds verdeeld. In 1715 vertoont de kaart

helaas enkele lacunes. Het betreft juist een aantal dorpen waarvan verondersteld mag worden, dat zij de hoogste percentages bedeeden gehad zullen hebben (Nuenen-Gerwen, Breugel, Geldrop). De percentages van de aangrenzende dorpen Erp, Veghel en St. Oedenrode rechtvaardigen de veronderstelling, dat onder de dorpen, waarvan de gegevens ontbreken, enkele zich aanzienlijk boven 40% bevonden zullen hebben. Ondanks de lacunes is toch te zien, dat het percentage bedeeden over het algemeen minder groot was dan in 1708. Vooral in Kempenland is het kerngebied met de hoogste percentages duidelijk in omvang verminderd. Het teruglopen van de percentages is vooral in het zuiden van Kempenland te constateren.

De leeftijdsopbouw

Bijzondere waarde ontleen de kohieren van het hoofdgeld aan het feit dat zij de bevolking indelen in twee leeftijdsgroepen: de personen van 0 tot en met 15 jaar, en de personen van 16 jaar en ouder. Het historisch-demografische onderzoek heeft in de afgelopen decennia heel wat gegevens bijeengebracht over de leeftijdsopbouw van de bevolking, maar tot nog toe hadden deze vrijwel zonder uitzondering betrekking op de stedelijke bevolking.⁶² Het zijn vooral veel Italiaanse steden, waarvan de archieven op dit punt rijk van materiaal voorzien zijn.⁶³ Over de leeftijdsopbouw in Nederlandse steden en streken vóór 1800 is nog vrijwel niets gepubliceerd. Zover ons bekend beschikten wij tot voor kort alleen nog over het percentage van de totale Overijsselse bevolking beneden de 17 jaar in 1764⁶⁴, de leeftijdsopbouw te Krommenie in 1742⁶⁵ en die van de mannelijke bevolking tussen de 16 en 60 jaar in enkele Zaandorpen in 1747.⁶⁶ In de voorgaande aflevering van deze reeks voegde H. K. Roessingh daaraan enkele gegevens toe over de leeftijdsopbouw op het Veluwe platteland in 1749.⁶⁷ Dat nu het aandeel van de personen beneden de 16 jaar in nagenoeg alle dorpen van drie kwartieren

⁶² R. MOIS, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, 3 dln, Gembloux, 1954-1956.

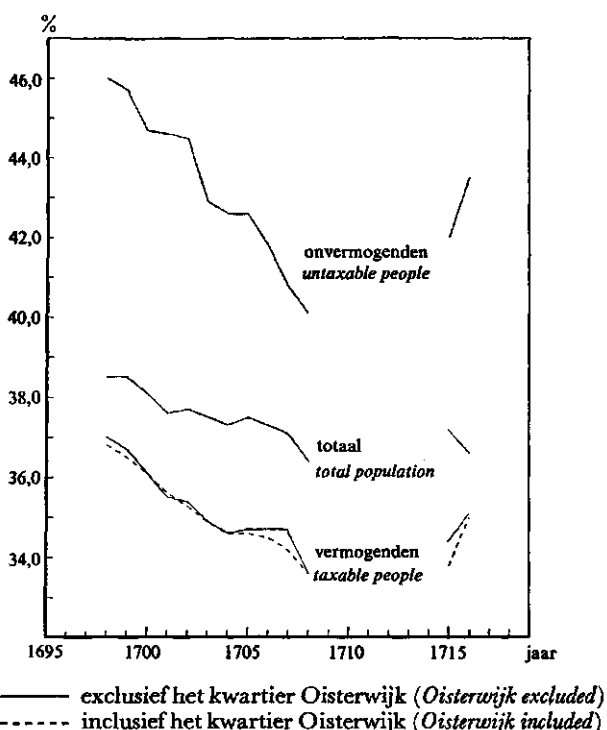
⁶³ K. J. BELOCH, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, 3 dln, Berlin, 1937-1961.

⁶⁴ B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning*, blz. 53.

⁶⁵ S. HART, De personele quotisatie te Krommenie in 1742, *De Zaaende*, 1950, blz. 299-302.

⁶⁶ A. M. VAN DER WOUDE, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, *A.A.G. Bijdragen*, 8 (1962), blz. 49-51.

⁶⁷ H. K. ROESSINGH, Het Veluwe inwonertal enz., blz. 86 en bijlage 3.

GRAFIEK III

Het percentage 0-15-jarigen

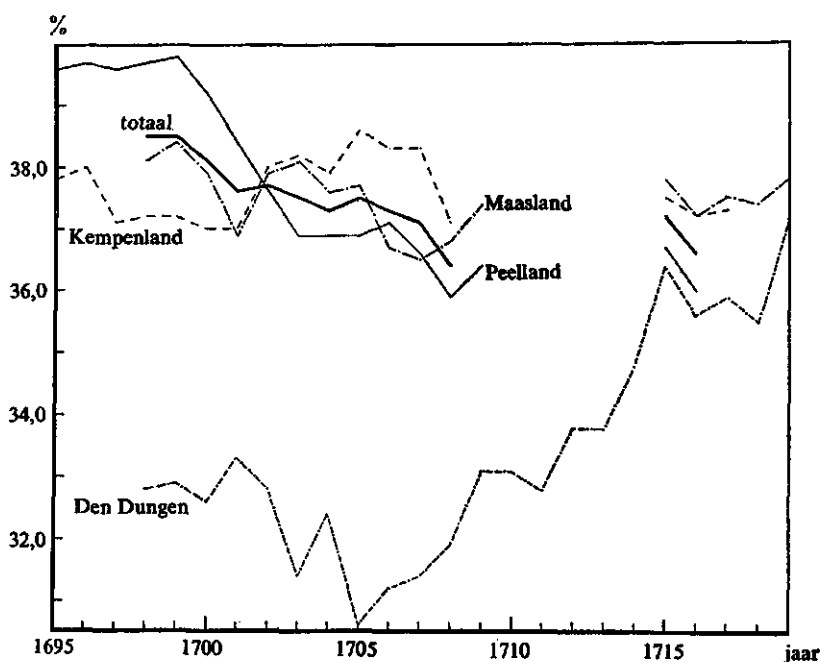
Percentage of population under the age of 16 years

van de Meierij van 's-Hertogenbosch gedurende een reeks van jaren bekend is, is des te verheugender omdat het een zuiver plattelandsgebied betreft. Het is te hopen dat in de nabije toekomst ook van andere streken in Europa gelijksoortige gegevens gepubliceerd zullen worden. Eerst dan zal het mogelijk worden verder door te dringen in de demografische ontwikkeling van het Westeuropese platteland.⁶⁸ Een gelukkige omstandigheid van het Brabantse materiaal is het bovendien, dat de leeftijds-groepen boven en beneden de 16 jaar gesplitst zijn in vermogen-den en onvermogenen, zodat de procentuele aandelen voor beide groepen apart bekeken kunnen worden.

In tabel VI en grafiek III valt onmiddellijk op dat in een korte periode (1698-1708) een aanzienlijke verschuiving kon op-treden in het aandeel van de jeugdige personen in de bevolking.

⁶⁸ Voordat een demografische geschiedenis van het Westeuropese platteland geschreven kan worden, zoals Mols dat voor de steden gedaan heeft, zal eerst nog veel nieuw materiaal gepubliceerd moeten worden.

Terwijl hun aandeel voor het totaal van de drie kwartieren plus Den Dungen in 1698 nog 38,5% bedroeg, daalde dit binnen tien jaar vrij regelmatig met meer dan 2%. Voor een zo grote bevolking en in een zo korte periode is dit een aanzienlijke verschuiving. Het is niet aannemelijk dat deze daling toegeschreven moet worden aan ontduiking, want eerder zal men geprobeerd hebben oudere kinderen voor jonger dan zestien te laten doorgaan. Het sterkste argument voor de betrouwbaarheid van de gegevens betreffende de leeftijdsopbouw geven de procentuele aandelen van de jaren 1715 en 1716. Hiervóór constateerden wij reeds dat in 1716 de bevolkingslijsten aan een kritisch onderzoek onderworpen zijn. Desondanks is er een daling van het percentage jeugdige personen. Ongetwijfeld is deze o.a. het gevolg van het afvoeren van een aantal personen van de groep van de jongeren naar de volwassenen, waar zij ten onrechte niet stonden genoteerd. Maar van het op de lijsten plaatsen van grote aantallen verzwegen jeugdige personen is geen sprake — althans niet meer dan bij de volwassenen — en deze zullen vermoedelijk niet bestaan hebben. Er is derhalve alle reden om de waarde van het percentage jeugdige personen in 1716 hoog aan te slaan. Daarmee is ook de reële daling van hun aandeel in de totale bevolking na 1698 nagenoeg zeker. Interessant is ook de vergelijking van de ontwikkeling in de drie kwartieren en in Den Dungen (tabel VI en grafiek IV). Het blijkt dat in het kwartier Kempenland van geen daling van het procentuele aandeel van de jeugdigen gesproken kan worden. Tussen 1701 en 1705 is er zelfs een duidelijke stijging, die daarna weer ongedaan gemaakt wordt. Gering is ook de daling in het kwartier Maasland en evenals in Kempenland zijn de schommelingen soms tamelijk abrupt. De daling van het totaalcijfer blijkt hoofdzakelijk veroorzaakt te zijn door een grote achteruitgang van het aantal jeugdige personen in Peelland. Vóór 1700 was in dit kwartier de groep der jeugdigen het sterkst vertegenwoordigd. Het percentage personen beneden de 16 jaar bedroeg daar toen bijna 40%. Maar in de periode 1699-1703 wijzigde dit beeld zich radicaal. Vanaf 1703 heeft de bevolking van Peelland bijna voortdurend het laagste percentage jongeren. Ook in 1715-1716 is daarin nog geen verandering gekomen. Grafiek IV geeft behalve de totaalcurve en die van de drie kwartieren ook nog de zeer frappante curve van de percentages van de jeugdige personen in het buiten de kwartieren gelegen dorp Den Dungen. Aanvankelijk ligt het aandeel van de personen beneden de 16 jaar veel lager dan het gemiddelde cijfer van de kwartieren. In de kwartieren zijn echter verschillende dorpen die een met Den Dun-

GRAFIEK IV

Het percentage 0-15-jarigen van de totale bevolking in Peelland, Kempenland, Maasland en Den Dungen

Percentage of total population under the age of 16 years in Peelland, Kempenland, Maasland and Den Dungen

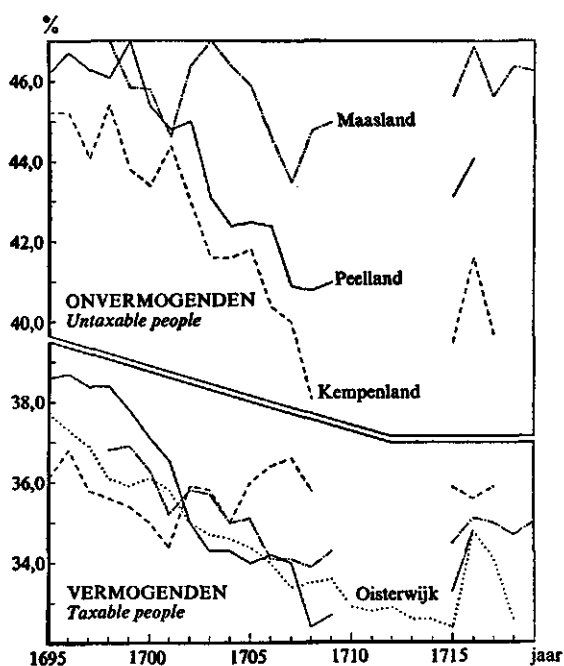
gen overeenkomende leeftijdsopbouw hadden. Er is daarom geen reden het percentage van vóór 1705 voor onwaarschijnlijk te houden. In de periode 1705-1715 neemt het procentuele aandeel van de jeugdigen in het dorp voortdurend toe. Uit tabel III blijkt, dat het absolute bevolkingsgetal van dit dorp in de overeenkomstige periode met ruim 11% groeit, terwijl het in de periode vóór 1705 stabiel is. Het verband tussen bevolkingsgroei en verjonging van de bevolking lijkt evident.

Uit grafiek III blijkt, dat er een zeer groot verschil in leeftijdsopbouw bestond tussen de vermogenden en de onvermogenden. Terwijl het percentage van de bevolking beneden zestien jaar zich bij de vermogenden tussen 37,0% en 33,6% bewoog, was dit bij de onvermogenden 47,0% en 40,1%. In Overijssel is geconstateerd, dat ook daar de leeftijdsopbouw van de arme gezinnen jonger was dan die van de overige bevolking. De reden was niet zozeer een groter aantal personen beneden de 16 of 17 jaar in de arme gezinnen, maar een kleiner aantal boven die

leeftijd. Het arme gezin stootte de oudere kinderen uit. Zij moesten als meiden en knechten elders de kost gaan verdienen.⁶⁹ Dit kan in Brabant ook zo geweest zijn. Een andere mogelijkheid is dat de grote, kinderrijke gezinnen in de meest behoeftige omstandigheden verkeerden. Vooral wanneer door overbevolking veel keuterboeren en/of een agrarisch proletariaat zijn ontstaan, zijn de grote gezinnen daaronder economisch het meest kwetsbaar. Zolang de hoofdgeldkokers nog niet op de gezinsgrootte zijn onderzocht, bestaat geen zekerheid over de vraag door welke van de twee bovengenoemde oorzaken het percentage jeugdige personen bij de bedeelden veel hoger was dan bij de rest van de bevolking. Het is uit de percentages van de jeugdige leeftijdsgroep bij de bedeelden wel duidelijk, dat de ondersteuning zich niet in de eerste plaats op oude en behoeftige alleenstaanden richtte, maar op relatief kinderrijke gezinnen. Ook in de eerste jaren, waarvan de cijfers bekend zijn, toen de bedeling verhoudingsgewijs nog van beperkte omvang was, bestond deze situatie reeds. Over het algemeen is er zelfs een samenhang tussen de omvang van de bedeling en het percentage jeugdige personen bij de bedeelden: hoe lager het percentage bedeelden hoe groter de afwijking naar boven van het percentage van de leeftijdsgroep beneden zestien jaar bij de onvermogenen ten opzichte van het overeenkomstige percentage bij de totale bevolking. Zo was het percentage van de onvermogenen in de drie kwartieren in 1698 nog slechts 15,7%, terwijl het percentage van de personen beneden de zestien jaar van deze groep toen 46,0% bedroeg. Maar in 1708 was het percentage onvermogenen opgelopen tot 43,1%, het aandeel van de jeugdigen daarin echter gedaald tot 40,1%. Ook in de kwartieren en daarin tot op plaatselijk niveau gaat dit verband dikwijls op. Hieruit blijkt duidelijk, dat eerst vrijwel uitsluitend gezinnen met relatief veel jeugdige personen onder de bedeling vielen en dat met het toenemen van de verarming steeds meer kleinere, resp. minder jeugdige gezinnen en volwassen alleenstaande personen armlastig werden.

Grafiek V laat de ontwikkeling van het aandeel van de leeftijdsgroep beneden de zestien jaar bij de vermogenen en onvermogenen per kwartier zien. Duidelijk blijkt de geweldige daling van het percentage van deze leeftijdsgroep bij de onvermogenen in de kwartieren Peelland en Kempenland. De ontwikkeling in het veel minder arme Maasland wijkt daarvan sterk af. Bij de vermogenen bestaat er een belangrijk verschil tussen de twee kwartieren met de hoogste percentages armlastigen. Ter-

⁶⁹ B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning*, blz. 94 en 333.

GRAFIEK V

Het percentage 0-15-jarigen van de vermogenden en onvermogenden in Peelland, Kempenland en Maasland en van de vermogenden in Oisterwijk

Percentage under the age of 16 years of the taxable and untaxable people in Peelland, Kempenland, and Maasland and of the taxable people in Oisterwijk

wijl in Peelland het aandeel van de jonge leeftijdsgroep ook bij de vermogenden sterk daalt, is dit in Kempenland niet het geval. Het is dit verschil, dat de anderssoortige ontwikkeling van de totale leeftijdsgroep beneden de zestien jaar in Peelland en Kempenland veroorzaakt. Een zeer regelmatige en daardoor zeer betrouwbare indruk maakt de curve van het procentuele aandeel van de leeftijdsgroep beneden zestien jaar bij de vermogenden in het kwartier Oisterwijk. Het is daarom des te meer te betreuren, dat de cijfers van de onvermogenden in dit kwartier niet overgeleverd zijn.

Wageningen-Oss, april 1964

SUMMARY

POLL-TAX AND POPULATION IN THE BAILLIWICK OF BOIS-LE-DUC ABOUT 1700

„De Meierij van 's-Hertogenbosch" (= the bailiwick of Bois-le-Duc) belonged to that part of the duchy of Brabant that fell to the „Republic of the Seven United Provinces" at the peace-treaty of Munster (1648). This region, which was predominantly Roman Catholic, had no representatives in the States General but was governed directly by the Council of State on behalf of this body. This constitutional situation was not brought to a close until 1795 with the foundation of the Batavian Republic.

The bailiwick had been divided in four quarters: Kempenland, Peelland, Maasland and Oisterwijk. The quarters Kempenland, Peelland and Oisterwijk were mainly made up of sandy soil and some parts were very barren. Agriculture was the most important means of living here. In the Oisterwijk quarter the population had opportunity to work in the woollen industry besides working in agriculture. As a result, the economic situation seems to have been better here than in the quarters Kempenland and Peelland. The Maasland quarter existed mainly as low, marshy grounds, that often suffered from an abundance of water when the level of the river Maas was high. Cattle-breeding gained a much more important place here than in the other quarters. Outside of these four quarters, the region belonging to the capital of the bailiwick was situated: Bois-le-Duc, with the villages Den Dungen and Orthen.

It was decided in 1687 to make a change in the system of taxation in this area. The most momentous change was the abolition of the duties on flour; these were taxes on the grinding of corn. A poll-tax was introduced instead. To obtain this, lists of all the inhabitants had to be compiled in every village yearly. These people were subdivided in two ways:

1. According to wealth: taxable people and untaxable people.
2. According to age: under the age of sixteen years and sixteen years and older.

Consequently it is possible to determine yearly:

1. The total population.
2. The extent of the poverty (there was an agreement that only those would be enlisted as „untaxable", who got support out of public funds).
3. The percentage of people under the age of sixteen of the total population, of the taxable and of the untaxable people.

Due to several reasons the data are less complete than one may suppose, however. These reasons are:

1. The absence of any accounts for a number of years.
2. The lacking – in whole or in part – of the data of one or more villages. Especially the lacking of figures about the untaxable people in the Oisterwijk quarter during all years forms a deplorable gap.
3. The unreliability of the material that has come down to us over a number of years. The population-lists were started for fiscal purposes and therefore people tended to evade them. Changes in the checking system and in the way of levying caused fluctuations in the reliability of the data.

A detailed study of all these circumstances led to the following conclusions:

1. The data before 1695 are unreliable.
2. The greatest reliability is found in the data of the years 1695/1702 and the total figures of the year 1716 (not the division in „taxable" and „untaxable" people).

3. The data of the years 1703 till 1709 and of the years 1717 till 1719 are probably somewhat less reliable but still rather useful according to pre-statistical standards.
4. No satisfying explanation can be given for the fact that the figures in the Peel-land quarter are higher in 1708 and 1709 than in the preceding years.

On the strength of the figures we have at our disposal and on the strength of a justified estimation of some wanting data, the total population of the countryside can be put down at about 98,000 inhabitants in the bailiwick and when we include Bois-le-Duc, at about 110,000 persons. The density of the population to a square kilometre was larger than in other comparable regions of the Republic of which we know anything as far as the number of the population is concerned, viz. Overijssel, the Veluwe and Friesland. Owing to the deficiency of complete reports in the Oisterwijk quarter, it is not possible to trace the development of the absolute number of the population in the whole bailiwick. The development in the other three quarters (graph I) makes one suppose that the population has moved on a rather constant level during the years 1698 till 1702 and, on a small scale, has declined in its numbers from 1703 onwards. Probably this is partly due to an optical illusion on account of the change in the quality of the sources mentioned above. However, it is not entirely out of the question that in fact a small decline has occurred in the number of the population under influence of the Spanish wars of succession: military operations took place in the territory of the bailiwick or very near it. The increase in the number of the population in 1716 most certainly is the result of the more accurate way of compiling the assessment lists.

The influence of the war emerges very clearly when we look at the substantial increase of the number (graph I) and the percentage (graph II) of the untaxable people. Especially the difference in the development of the Maasland quarter on one hand and the quarters Peelland and Kempenland on the other, is very conspicuous in this respect. It is not unlikely that this is a result of the difference in economic structure. A comparison with the province of Overijssel revealed that there, too, in the eighteenth century the poverty in the cattle-breeding area of Vollenhove was less extended and did not increase so much as in the sandy regions of this province (Salland and Twente). The drop in the number of untaxable people, as indicated by the tables and graphs in 1716, is unreliable. In an effort to raise the tax-revenue, the Council of State arbitrarily made corrections in the number of untaxed people of each village for that particular year. The geographic spread of the poverty in the years 1698, 1703, 1708 and 1715 appears from the charts II-V. The concentration in a particular area sticks out clearly. It cannot be accidental that the villages with the largest percentage of untaxable people were situated on the highest and most barren sandy soil. From an agricultural point of view these areas form a marginal territory.

Data on the youthfulness or the proportion of young people in the population of a rural area are scanty. The annual division of the population in persons under the age of sixteen and those above that age, therefore, is an important contribution to a better knowledge of the demographic history of the countryside. Generally it is apparent that the proportion of the young people in the three quarters moves between 37.0 per cent and 39.0 per cent (graph IV). Entirely in congruence with the increasing reduction to poverty, a rather substantial decline occurs between 1698 and 1708 in the percentage of persons under the age of sixteen years (from 38.5 per cent to 36.4 per cent). The figures of 1716, too, in this respect very reliable, give 36.6 per cent for this age-group. The reason will have to be found in the decline of the number of marriages under influence of the war and the increasing poverty. Striking and unaccountable is

the difference in the development of the quarters Peelland and Kempenland. The increase of the share which the age-group of the youths has in the village Den Dungen in the period 1705/1715 is entirely in congruence with the development of the number of inhabitants in that particular place. Before 1705 this was practically stable but in the next decade it increased with a good 11 per cent. Very conspicuous is the difference in the youthfulness of the population between „taxable” and „untaxable” people (graphs III and IV). The share of the persons under the age of sixteen appears to be higher with the „untaxable people” – at the rate of 6 to 9 per cent – than with the „taxable people”. In general one may even notice that the percentage of children of the „untaxable people” is higher according as the percentage of these „untaxable people” is lower.

TABEL I. In het hoofdgeld aangeslagen personen in de Meierij van 's-Hertogenbosch (exclusief het dorp Budel)
Taxable people in the region of Bois-le-Duc (with exception of the village of Budel) ^a

Jaar	Den Dungen	Kempen-land	Peel-land	Maas-land	Totaal I	Oister-wijk	Totaal II
1695	.	18.529	27.201	.	.	25.913	.
1696	.	19.267	26.943	.	.	24.678	.
1697	.	20.078	26.014	.	.	24.810	.
1698	1.024	19.729	25.934	11.249	57.936	24.246	82.182
1699	992	18.273	23.951	10.815	54.031	23.455	77.486
1700	1.000	18.105	23.297	10.994	53.396	24.365	77.761
1701	1.000	17.114½	23.477	10.524	52.115½	24.071	76.186½
1702	986	16.542	22.852	10.227	50.607	23.297	73.904
1703	985	12.687½	20.244	9.967	43.883½	22.139	66.022½
1704	996	12.389½	19.176	9.793	42.354½	21.560	63.914½
1705	968	12.532	18.784	9.709	41.993	21.171	63.164
1706	932	11.956½	18.462	9.439	40.789½	20.861	61.650½
1707	919	11.244	17.582	9.500	39.245	20.032	59.277
1708	942	10.194½	17.142	9.303	37.581½	19.209	56.790½
1709	919	.	16.563	9.083	.	19.536	.
1710	884	.	.	.	.	17.723	.
1711	873	.	.	.	.	17.263	.
1712	883	.	.	.	.	16.913	.
1713	885	.	.	.	.	17.406	.
1714	904	.	.	.	.	17.492	.
1715	893	13.124	20.018	9.316	43.351	17.743	61.094
1716	1.140	18.020	27.551	11.992	58.703	23.709	82.412
1717	1.098	14.058	.	10.638	.	20.976	.
1718	1.114	.	.	10.341	.	17.897	.
1719	1.128	.	.	9.937	.	.	.

^a Untaxable people are those who were supported by the fund for the poor; the others were taxable.

TABEL II. Niet in het hoofdgeld aangeslagen personen in de Meierij van 's-Hertogenbosch (exclusief het kwartier Oisterwijk en het dorp Budel)
Untaxable people in the region of Bois-le-Duc (with exception of the district of Oisterwijk and the village of Budel) ^a

Jaar	Den Dungen	Kempenland	Peelland	Maasland	Totaal
1695	.	4.194	4.283	.	.
1696	.	3.339	4.008	.	.
1697	.	3.789	4.477	.	.
1698	66	3.895	5.095	1.760	10.816
1699	104	4.810	6.762	2.191	13.867
1700	115	5.559	7.683	2.222	15.579
1701	120	6.186	7.183	2.361	15.850
1702	98	7.020 $\frac{1}{2}$	7.746	2.583	17.447 $\frac{1}{2}$
1703	101	9.115	8.739	2.690	20.645
1704	118	9.751	9.397	2.904	22.170
1705	150	9.995	9.680	3.068	22.893
1706	215	10.588	9.902	3.169	23.874
1707	256	11.692	10.336	3.175	25.459
1708	240	12.668	12.226	3.299	28.433
1709	260	.	13.144	3.688	.
1710	302	.	.	.	.
1711	327	.	.	.	.
1712	335	.	.	.	.
1713	316	.	.	.	.
1714	324	.	.	.	.
1715	352	10.452	10.662	3.872	25.338
1716	117	6.209	4.327	2.524	13.177
1717	141	8.265	.	3.134	.
1718	147	.	.	3.010	.
1719	159	.	.	3.257	.

^a Untaxable people are those who were supported by the fund for the poor; the others were taxable.

TABEL III. Totale bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch (exclusief het kwartier Oisterwijk en het dorp Budel)
Total population of the region of Bois-le-Duc (with exception of the district of Oisterwijk and the village of Budel)

Jaar	Den Dungen	Kempenland	Pecelland	Maasland	Totaal
1695	.	22.723	31.484	.	.
1696	.	22.606	30.951	.	.
1697	.	23.867	30.491	.	.
1698	1.090	23.624	31.029	13.009	68.752
1699	1.096	23.083	30.713	13.006	67.898
1700	1.115	23.664	30.980	13.216	68.975
1701	1.120	23.300½	30.660	12.885	67.965½
1702	1.084	23.562½	30.598	12.860	68.104½
1703	1.086	21.802½	28.983	12.657	64.528½
1704	1.114	22.140½	28.573	12.697	64.524½
1705	1.118	22.527	28.464	12.777	64.886
1706	1.147	22.544½	28.364	12.608	64.663½
1707	1.175	22.936	27.918	12.675	64.704
1708	1.182	22.862½	29.368	12.602	66.014½
1709	1.179	.	29.707	12.771	.
1710	1.186	.	.	.	.
1711	1.200	.	.	.	.
1712	1.218	.	.	.	.
1713	1.201	.	.	.	.
1714	1.228	.	.	.	.
1715	1.245	23.576	30.680	13.188	68.689
1716	1.257	24.229	31.878	14.516	71.880
1717	1.239	22.323	.	13.772	.
1718	1.261	.	.	13.351	.
1719	1.287	.	.	13.194	.

TABEL IV. Percentage van de 0-15-jarigen van de in het hoofdgeld aangeslagen personen in de Meierij van 's-Hertogenbosch (exclusief het dorp Budel)

Percentage under the age of 16 years of the taxable people in the region of Bois-le-Duc (with exception of the village of Budel)

Jaar	Den Dungen	Kempen-land	Peel-land	Maas-land	Totaal I	Oister-wijk	Totaal II
1695	.	36,1	38,6	.	.	37,7	.
1696	.	36,8	38,7	.	.	37,3	.
1697	.	35,8	38,4	.	.	36,9	.
1698	32,0	35,6	38,4	36,8	37,0	36,1	36,8
1699	32,0	35,4	37,8	36,9	36,7	35,9	36,5
1700	31,5	35,0	37,1	36,3	36,1	36,1	36,1
1701	32,2	34,4	36,5	35,2	35,5	35,8	35,6
1702	31,0	35,9	35,0	35,8	35,4	35,0	35,3
1703	29,9	35,8	34,3	35,7	34,9	34,7	34,9
1704	30,8	35,0	34,3	35,0	34,6	34,6	34,6
1705	29,2	36,0	34,0	35,1	34,7	34,4	34,6
1706	29,3	36,4	34,2	34,1	34,7	34,0	34,5
1707	28,7	36,6	34,0	34,1	34,7	33,4	34,2
1708	29,3	35,8	32,4	33,9	33,6	33,5	33,6
1709	29,4	.	32,7	34,3	.	33,6	.
1710	29,1	.	.	.	.	32,9	.
1711	29,2	.	.	.	.	32,8	.
1712	30,6	.	.	.	.	32,9	.
1713	31,4	.	.	.	.	32,6	.
1714	31,9	.	.	.	.	32,6	.
1715	34,2	35,9	33,3	34,5	34,4	32,4	33,8
1716	34,5	35,6	34,8	35,1	35,1	34,8	35,0
1717	34,4	35,9	.	35,0	.	34,2	.
1718	33,9	.	.	34,7	.	32,6	.
1719	35,5	.	.	35,0	.	.	.

TABEL V. Percentage van de 0-15-jarigen van de niet in het hoofdgeld aangeslagen personen in de Meierij van 's-Hertogenbosch (exclusief het kwartier Oisterwijk en het dorp Budel)

Percentage under the age of 16 years of the untaxable people in the region of Bois-le-Duc (with exception of the district of Oisterwijk and the village of Budel)

Jaar	Den Dungen	Kempenland	Peelland	Maasland	Totaal
1695	.	45,2	46,2	.	.
1696	.	45,2	46,7	.	.
1697	.	44,1	46,3	.	.
1698	43,9	45,4	46,1	47,0	46,0
1699	42,3	43,8	47,0	45,9	45,7
1700	42,6	43,4	45,4	45,8	44,7
1701	42,5	44,4	44,8	44,6	44,6
1702	51,1	43,0	45,0	46,4	44,5
1703	45,5	41,6	43,1	47,0	42,9
1704	45,8	41,6	42,4	46,4	42,6
1705	39,3	41,8	42,5	45,9	42,6
1706	39,5	40,4	42,4	44,6	41,8
1707	41,0	40,0	40,9	43,5	40,8
1708	42,1	38,1	40,8	44,8	40,1
1709	46,2	.	41,0	45,9	.
1710	45,0	.	.	.	.
1711	42,2	.	.	.	.
1712	42,4	.	.	.	.
1713	40,5	.	.	.	.
1714	42,9	.	.	.	.
1715	42,0	39,5	43,2	45,7	42,0
1716	47,0	41,6	44,1	46,9	43,5
1717	47,5	39,7	.	45,7	.
1718	47,6	.	.	46,4	.
1719	48,4	.	.	46,3	.

TABEL VI. Percentage van de 0-15-jarigen van de totale bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch (exclusief het kwartier Oisterwijk en het dorp Budel)

Percentage under the age of 16 years of the total population in the region of Bois-le-Duc (with exception of the district of Oisterwijk and the village of Budel)

Jaar	Den Dungen	Kempenland	Peccland	Maasland	Totaal
1695	.	37,8	39,6	.	.
1696	.	38,0	39,7	.	.
1697	.	37,1	39,6	.	.
1698	32,8	37,2	39,7	38,1	38,5
1699	32,9	37,2	39,8	38,4	38,5
1700	32,6	37,0	39,2	37,9	38,1
1701	33,3	37,0	38,4	36,9	37,6
1702	32,8	38,0	37,6	37,9	37,7
1703	31,4	38,2	36,9	38,1	37,5
1704	32,4	37,9	36,9	37,6	37,3
1705	30,6	38,6	36,9	37,7	37,5
1706	31,2	38,3	37,1	36,7	37,3
1707	31,4	38,3	36,6	36,5	37,1
1708	31,9	37,1	35,9	36,8	36,4
1709	33,1	.	36,4	37,4	.
1710	33,1	.	.	.	.
1711	32,8	.	.	.	.
1712	33,8	.	.	.	.
1713	33,8	.	.	.	.
1714	34,8	.	.	.	.
1715	36,4	37,5	36,7	37,8	37,2
1716	35,6	37,2	36,0	37,2	36,6
1717	35,9	37,3	.	37,5	.
1718	35,5	.	.	37,4	.
1719	37,1	.	.	37,8	.

TABEL VII. Percentage van de niet in het hoofdgeld aangeslagen personen in de Meierij van 's-Hertogenbosch (exclusief het kwartier Oisterwijk en het dorp Budel)

Percentage of the untaxable people in the region of Bois-le-Duc (with exception of the district of Oisterwijk and the village of Budel)

Jaar	Den Dungen	Kempenland	Peelland	Maasland	Totaal
1695	.	18,5	13,6	.	.
1696	.	14,8	12,9	.	.
1697	.	15,9	14,7	.	.
1698	6,1	16,5	16,4	13,5	15,7
1699	9,5	20,8	22,0	16,8	20,4
1700	10,3	23,5	24,8	16,8	22,6
1701	10,7	26,5	23,4	18,3	23,3
1702	9,0	29,8	25,3	20,1	25,6
1703	9,3	41,8	30,2	21,3	32,0
1704	10,6	44,9	32,9	22,9	34,4
1705	13,4	44,4	34,0	24,0	35,3
1706	18,7	47,0	34,9	25,1	36,9
1707	21,8	51,0	37,0	25,0	39,3
1708	20,3	55,4	41,6	26,2	43,1
1709	22,1	.	44,2	28,9	.
1710	25,5	.	.	.	.
1711	27,3	.	.	.	.
1712	27,5	.	.	.	.
1713	26,3	.	.	.	.
1714	26,4	.	.	.	.
1715	28,3	44,3	34,8	29,4	36,9
1716	9,3	25,6	13,6	17,4	18,3
1717	11,4	37,0	.	22,8	.
1718	11,7	.	.	22,5	.
1719	12,4	.	.	24,7	.

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									Untaxable People	PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population				0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Oirschot	1478	2388	3866	315	359	674	1793	2747	4540	14.8	38.2	46.7	39.5	
Oostelbeers	77	201	278	6	12	18	83	213	296	6.1	27.7	33.3	28.0	
Middelbeers	69	180	249	8	3	11	77	183	260	4.2	27.7	72.7	29.6	
Bladel	192	312	504	20	24	44	212	336	548	8.0	38.1	45.5	38.7	
Reusel	193	395	588	23	20	43	216	415	631	6.8	32.8	53.5	34.2	
Netersel	71	92	163	11	11	22	82	103	185	11.9	43.6	50.0	44.3	
Hoogeloo	101	194	295	54	69	123	155	263	418	29.4	34.2	43.9	37.1	
Expert	117	146	263	19	23	42	136	169	305	13.8	44.5	45.2	44.6	
Casteren	35	55	90	34	35	69	69	90	159	43.4	38.9	49.3	43.4	
Vessem	129	304	433	10	18	28	139	322	461	6.1	29.8	35.7	30.2	
Wintelre	89	172	261	19	16	35	108	188	296	11.8	34.1	54.3	36.5	
Knagel	41	118	159	23	31	54	64	149	213	25.4	25.8	42.6	30.0	
Oerle	220	381	601	22	34	56	242	415	657	8.5	36.6	39.3	36.8	
Neerveldhoven	70	105	175	8	3	11	78	108	186	5.9	40.0	72.7	41.9	
Eersel	81	110	191	84	120	204 ^a	165	230	395	51.6	42.4	41.2	41.8	
Duizel	57	87	144	29	41	70	86	128	214	32.7	39.6	41.4	40.2	
Steenel	40	65	105	40	47	87	80	112	192	45.3	38.1	46.0	41.7	
Bergeijk	266	507	773	197	221	418	463	728	1191	35.1	34.4	47.1	38.9	
Riethoven	130	233	363	81	65	146	211	298	509	28.7	35.8	55.5	41.5	
Westerhoven	116	246	362	50	61	111	166	307	473	23.5	32.0	45.0	35.1	
Borkel	55	130	185	9	13	22	64	143	207	10.6	29.7	40.9	30.9	
Schaft	42	103	145	13	17	30	55	120	175	17.1	29.0	43.3	31.4	
Dommelen	71	174	245	19	37	56	90	211	301	18.6	29.0	33.9	30.0	
Lommel	245	441	686	24	24	48	269	465	734	6.5	35.7	50.0	36.6	
Valkenswaard	270	484	754	50	75	125	320	559	879	14.2	35.8	40.0	36.4	
Waalre	191	223	414	76	81	157	267	304	571	27.5	46.1	48.4	46.8	
Aalst	73	191	264	69	108	177	142	299	441	40.1	27.7	39.0	32.2	
Zeelst	285	484	769	52	55	107	337	539	876	12.2	37.1	48.6	38.5	
Veldhoven	166	316	482	132	225	357	298	541	839	42.6	34.4	37.0	35.5	
Blarthen	58	119	177	18	15	33	76	134	210	15.7	32.8	54.5	36.2	
Eindhoven	621	1014	1635	41	45	86	662	1059	1721	5.0	38.0	47.7	38.5	
Woensel	515	878	1393	213	262	475	728	1140	1868	25.4	37.0	44.8	39.0	
Strijp	177	421	598	66	70	136	243	491	734	18.5	29.6	48.5	33.1	
Stratum	89	153	242	33	31	64	122	184	306	20.8	36.8	51.6	39.9	
Gestel	218	337	555	19	20	39	237	357	594	6.6	39.3	48.7	39.9	
Ekart	47	75	122	9	7	16	56	82	138	11.8	38.5	56.2	40.6	
Total	6695	11834	18529	1896	2298	4194	8591	14132	22723	18.5	36.1	45.2	37.8	

a 51 families. The editors assumed 4 heads as the average size of family.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Unta- xable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1496	2293	3789	317	378	695	1813	2671	4484	15.5	39.5	45.6	40.4
Oostelbeers	77	182	259	9	4	13	86	186	272	4.8	29.7	69.2	31.6
Middelbeers	46	140	186	8	14	22	54	154	208	10.6	24.7	36.4	26
Bladel	170	300	470	13	17	30	183	317	500	6.0	36.2	43.3	36.6
Bousel	176	381	557	26	24	50	202	405	607	8.2	31.6	52.0	33.3
Netersel	76	90	166	10	11	21	86	101	187	11.2	45.8	47.6	46.0
Hoogeloon	96	195	291	53	65	118	149	260	409	28.9	33.0	45.0	38.4
Mapert	105	146	251	24	21	45	129	167	296	15.2	41.8	53.3	43.6
Casteren	35	52	87	35	36	71	70	88	158	44.9	40.2	49.3	44.3
Vessem	130	262	432	11	17	28	141	309	450	6.2	30.8	39.3	31.3
Wintelre	78	164	242	21	15	36	99	179	278	12.9	32.2	58.3	35.6
Kneusel	44	126	170	23	31	53	66	157	223	23.8	25.9	41.5	29.6
Oerle	151	265	416	62	117	199	233	382	615	32.4	36.3	41.2	37.9
Meerveldhoven	49	83	132	18	25	43	67	108	175	24.6	37.1	41.9	38.3
Eersel	59	122	191	67	125	212 ^a	146	257	403	52.6	30.9	41.0	36.2
Duizel	41	82	123	14	39	53	55	121	176	30.1	33.3	26.4	31.2
Steenel	46	68	114	22	21	43	66	89	157	27.4	40.4	51.2	43.3
Bergeijk	458	689	1147	27	32	59	485	721	1206	48.9	39.9	45.8	40.2
Riethoven	161	276	437	30	19	39	181	295	476	8.2	36.8	51.3	38.0
Westerhoven	117	223	340	7	10	17	124	233	357	4.8	34.4	41.2	34.7
Borkel	69	128	207	3	4	7	72	142	214	3.3	33.3	42.9	33.6
Schaft	44	105	149	10	9	19	54	114	168	11.3	29.5	52.6	32.1
Dommelen	76	171	247	24	36	60	100	207	307	19.5	30.8	40.0	32.6
Lommel	494	614	1108	34	29	63	528	643	1171	5.4	44.8	54.0	45.1
Valkenswaard	290	562	852	18	21	39	308	583	891	4.4	34.0	46.2	34.6
Waalre	206	313	519	18	31	49	224	344	568	8.6	39.7	36.7	39.4
Aalst	134	293	427	15	26	41	149	319	468	8.8	31.4	36.6	31.8
Zeelst	205	373	578	142	141	283	347	514	861	32.9	35.5	50.2	40.3
Veldhoven	227	404	631	55	123	178	282	527	809	22.0	36.0	30.9	34.9
Blaarhem	51	101	152	24	21	45	75	122	197	22.8	33.6	53.3	38.1
Eindhoven	594	995	1589	38	46	84	632	1041	1673	5.0	37.4	45.2	37.8
Woensel	605	979	1584	158	185	343	763	1164	1927	17.8	38.2	46.1	39.6
Strijp	152	381	533	75	73	148	227	484	681	21.7	28.5	50.7	33.3
Stratum	97	154	251	36	32	68	133	186	319	21.3	38.6	52.9	41.7
Gestel	188	363	551	20	22	42	208	385	593	7.1	34.1	47.6	35.1
Ekerl	39	60	99	13	10	23	52	70	122	18.9	39.4	56.5	42.6
Total	7082	12185	19267	1509	1830	3339	8591	14015	22606	14.8	36.8	45.2	38.0

a 53 families. The editors assumed 4 heads as the average size of family.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax-able	Untax-able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1350	2512	3862	326	425	751	1676	2937	4613	16.3	35.0	43.4	36.3
Oostelbeers	86	201	287	13	8	21	99	209	308	6.8	30.0	61.9	32.1
Middelbeers	72	157	229	3	11	14	75	168	243	5.8	31.4	21.4	30.9
Bladel	191	330	521	12	20	32	203	350	553	5.8	36.7	37.5	36.7
Reusel	185	358	553	38	27	65	223	385	618	10.5	35.3	58.5	37.7
Netersel	65	97	162	9	10	19	74	107	181	10.5	40.1	47.4	40.9
Roogeloon	134	257	391	38	46	84	172	303	475	17.7	34.3	45.2	36.2
Empert	113	167	280	5	16	21	118	183	301	7.0	40.4	23.8	39.2
Casteren	51	77	128	16	15	31	67	92	159	19.5	39.8	51.6	42.1
Vessem	138	305	443	12	17	29	150	322	472	6.1	31.2	41.4	31.8
Wintelre	65	150	215	30	30	60	95	180	275	21.8	30.2	50.0	34.5
Knegsel ^a	33	117	149	26	24	50	59	141	199	25.1	21.5	52.0	29.1
Oerle	170	334	504	34	49	83	204	383	587	14.1	33.7	41.0	34.8
Neerveldhoven	49	78	127	18	28	46	67	106	173	26.6	38.6	39.1	38.7
Eersel	113	196	309	86	124	210	199	320	519	40.5	36.6	41.0	38.3
Duizel	47	75	122	27	38	63	74	111	185	34.1	38.5	42.9	40.0
Steenel	51	93	144	17	11	28	68	104	172	16.3	35.4	60.7	39.5
Bergeijk	454	688	1142	25	42	67	479	730	1209	5.5	39.8	37.3	39.6
Riethoven	178	304	482	23	28	51	201	332	533	9.6	36.9	45.1	37.7
Westerhoven	132	284	396	18	16	34	150	280	430	7.9	33.3	52.9	34.9
Borkel	64	152	216	4	4	8	68	156	224	3.6	29.6	50.0	30.4
Schaft	42	103	145	10	10	20	52	113	165	12.1	29.0	50.0	31.5
Donnelen	72	169	241	19	38	55	91	205	296	18.6	29.9	34.5	30.7
Lommel	536	738	1274	33	30	63	569	768	1337	4.7	42.1	52.4	42.6
Valkenswaard ^b	325	519	844	15	47	62	340	566	906	6.8	38.5	24.2	37.5
Waalre	249	372	621	17	30	47	266	402	668	7.0	40.1	36.2	39.8
Aalst	137	285	422	21	30	51	158	315	473	10.8	32.5	41.2	33.4
Zeelst	215	376	591	116	133	249	331	509	840	13.5	36.4	46.6	39.4
Veldhoven	205	373	578	103	179	282	308	552	860	32.8	35.5	36.5	35.8
Blaarthen	62	126	188	27	23	50	89	149	238	21.0	33.0	54.0	37.4
Eindhoven	552	985	1537	92	108	200	644	1093	1737	11.5	35.9	46.0	37.1
Woensel	555	942	1497	260	309	569	815	1251	2066	27.5	37.1	45.7	39.4
Strijp	182	391	573	91	95	186	273	486	759	24.5	31.8	48.9	36.0
Stratum	90	165	255	30	36	66	120	201	321	20.6	35.3	45.5	37.4
Gestel	176	389	565	37	49	86	213	438	651	13.2	31.2	43.0	32.7
Ekart	31	54	85	20	16	36	51	70	121	29.8	36.5	55.6	42.1
Total	7179	12899	20078	1871	2118	3789	8850	15017	23867	15.9	35.8	44.1	37.1

^a 5 labour migrants.

^b 114 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES				
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Unta- xable	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Oirschot	1329	2445	3774	359	470	829	1688	2915	4603	18.0	35.2	43.3	36.7	
Oostelbeers	101	210	311	12	8	20	113	218	331	6.0	32.3	60.0	34.1	
Middelbeers	64	164	228	3	10	13	67	174	241	5.4	28.1	23.1	27.8	
Bladel	179	320	499	17	20	37	196	340	536	6.9	35.9	45.9	36.6	
Rusel	137	319	456	46	48	94	183	367	550	17.1	30.0	48.9	33.3	
Netermel	56	91	147	9	11	20	65	102	167	12.0	38.1	45.0	38.9	
Hoogeloom	138	234	372	47	61	108	185	295	480	22.5	37.1	43.5	38.5	
Epert	108	161	269	8	19	27	116	180	296	9.1	40.1	29.6	39.2	
Casteren	58	71	129	10	12	22	68	83	151	14.6	45.0	45.3	45.0	
Vossem	135	300	435	8	19	27	143	319	462	5.8	31.0	29.6	31.0	
Wintelre	77	157	234	28	22	50	105	179	284	17.6	32.9	56.0	37.0	
Knegsel	31	115	146	25	26	51	56	141	197	25.9	21.2	49.0	28.4	
Oerle	183	313	496	50	50	100	213	363	576	17.4	34.2	50.0	37.0	
Meerveldhoven	45	61	106	21	26	47	66	87	153	30.7	42.5	44.7	43.1	
Borsel	206	304	510	132	180	292	338	464	802	36.4	40.4	45.2	42.1	
Duizel	70	102	172	25	33	58	95	135	230	25.2	40.7	43.1	41.3	
Stensel	47	85	132	19	14	33	66	99	165	20.0	35.6	57.6	40.0	
Bergeijk	390	615	1005	25	40	65	415	655	1070	6.1	38.8	38.5	38.8	
Riethoven	159	288	447	34	30	64	193	318	511	12.5	35.6	53.1	37.8	
Westerhoven	108	252	360	21	17	38	129	269	398	9.5	30.0	55.3	32.4	
Borkel	65	139	204	4	7	11	69	146	215	5.1	31.9	36.4	32.1	
Schaft	42	98	140	8	10	18	50	108	158	11.4	30.0	44.4	31.6	
Domelen	78	189	267	27	42	69	105	231	336	20.5	29.2	39.1	31.2	
Lommel	540	694	1234	39	28	67	579	722	1301	5.1	43.8	58.3	44.5	
Valkenswaard ^a	327	658	985	17	20	37	344	678	1022	3.6	33.2	45.9	33.7	
Waalre ^b	245	435	680	21	28	49	266	463	729	6.7	36.0	42.9	36.5	
Aalst	113	247	360	31	49	80	144	296	440	18.2	31.4	38.8	32.7	
Zeelst	220	360	580	80	80	160	300	440	740	21.6	37.9	50.0	40.5	
Veldhoven	166	308	474	109	178	287	275	466	761	37.7	35.0	38.0	36.1	
Blaarhem	65	98	163	34	26	60	99	124	223	26.9	39.9	56.7	44.4	
Eindhoven	547	983	1510	108	125	233	655	1088	1743	13.4	36.2	46.4	37.6	
Voensel	563	987	1550	227	247	474	790	1234	2024	23.4	36.3	47.9	39.0	
Strijp	158	330	488	62	71	133	220	401	621	21.4	32.4	46.6	35.4	
Stratum	99	174	273	23	25	48	122	199	321	15.0	36.3	47.9	38.0	
Oestel	171	361	532	62	79	141	233	440	673	21.0	32.1	44.0	34.6	
Ekerl	29	52	81	17	16	33	46	69	114	28.9	35.8	51.5	40.4	
Total	7028	12700	19729	1768	2127	3895	8797	14827	23624	16.5	35.6	45.4	37.2	

^a 118 labour migrants.^b 84 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Unta- xable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1257	2371	3628	430	538	968	1687	2909	4596	21.1	34.6	44.4	36.7
Oostelbeers	89	209	298	28	21	47	115	230	345	13.6	29.8	55.3	33.3
Middelbeers	68	175	243	8	11	19	76	186	262	7.3	28.0	42.1	29.0
Bladel	166	306	472	24	30	54	190	336	526	10.3	35.2	44.4	36.1
Reusel	131	317	448	38	35	73	169	352	521	14.0	29.2	52.1	32.4
Netersel	50	98	148	7	11	18	57	109	166	10.8	33.8	38.9	34.3
Roogeloon	102	185	287	64	82	146	168	287	433	33.7	35.5	43.8	38.3
Hapert	100	152	252	12	24	36	112	176	288	12.5	39.7	33.3	38.9
Casteren	51	78	127	16	17	33	67	93	160	20.6	40.2	48.5	41.9
Vessem	128	301	429	29	27	56	157	328	485	11.5	29.8	51.6	32.4
Wintelre	73	149	222	25	39	64	98	188	286	22.4	32.9	39.1	34.3
Knegsel	33	105	138	36	35	71	69	140	209	34.0	23.9	50.7	33.0
Oerle	121	280	401	46	81	127	167	361	528	24.1	30.2	36.2	31.6
Meerveldhoven	46	55	101	29	39	68	75	94	169	40.2	45.5	42.6	44.4
Eersel	216	299	515	135	172	307	351	471	822	37.3	41.9	44.0	42.7
Duizel	70	104	174	20	33	53	90	137	227	23.3	40.2	37.7	39.6
Steenel	41	75	116	23	15	38	64	90	154	24.7	35.3	60.5	41.6
Bergeijk	350	579	929	26	50	76	376	629	1005	7.6	37.7	34.2	37.4
Riethoven	131	248	379	69	60	129	200	308	508	25.4	34.6	53.5	39.4
Westerhoven	104	240	344	29	28	57	133	268	401	14.2	30.2	50.9	33.2
Borkel	56	133	189	6	7	13	62	140	202	6.4	29.6	46.2	30.7
Schaft	43	94	137	7	8	15	50	102	152	9.9	31.4	46.7	32.9
Dommelen	67	183	250	32	57	89	99	240	339	26.3	26.8	36.0	29.2
Lommel	550	690	1240	38	24	62	588	714	1302	4.8	44.4	61.3	45.2
Valkenswaard ^a	224	313	537	52	54	106	276	367	643	16.5	41.7	49.1	42.9
Waalre ^b	363	515	878	18	34	52	381	549	930	5.6	41.3	34.6	41.0
Aalst	85	219	304	57	79	136	142	298	440	30.9	28.0	41.9	32.3
Zeeist	162	304	466	56	82	138	218	386	604	22.8	34.8	40.8	36.1
Veldhoven	123	242	365	182	289	451	305	511	816	55.3	33.7	40.4	37.4
Blarthen	57	113	170	29	31	60	86	144	230	28.1	33.5	48.3	37.4
Eindhoven	496	873	1369	76	112	188	572	985	1557	12.1	36.2	40.4	36.7
Woensel	483	870	1363	304	381	685	797	1251	2048	33.4	38.2	44.4	38.9
Strijp	148	342	490	53	74	127	201	416	617	20.6	30.2	41.7	32.6
Stratum	96	186	282	23	24	47	119	210	329	14.3	34.0	48.9	36.2
Gestel	158	335	493	68	102	170	226	437	663	25.6	32.0	40.0	34.1
Eker	25	64	89	16	15	31	41	79	120	25.8	28.1	51.6	34.2
Total	6473	11800	18273	2109	2701	4810	8582	14501	23083	20.8	35.4	43.8	37.2

a 79 labour migrants.

b 117 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1225	2379	3604	461	593	1054	1686	2972	4658	22.6	34.0	43.7	36.2
Oostelbeers	93	210	303	31	24	55	124	234	358	15.4	30.7	56.4	34.6
Middelbeers	75	169	244	11	15	26	86	184	270	9.6	30.7	42.3	31.9
Bladel	170	303	473	23	27	50	193	330	523	9.6	35.9	45.0	36.9
Reusel	177	353	530	41	36	77	218	389	607	12.7	33.4	53.2	35.9
Netersel	52	99	151	8	8	16	60	107	167	9.6	34.4	50.0	35.9
Hoogeloon	96	179	275	58	82	140	154	261	415	33.7	34.9	41.4	37.1
Hapert	109	162	271	23	24	47	132	186	318	14.8	40.2	48.9	41.5
Casten	27	60	87	32	29	61	59	89	148	41.2	31.0	52.5	39.9
Vossem	144	297	441	32	27	59	176	324	500	11.8	32.7	54.2	35.2
Vintelre	78	157	235	24	24	48	102	181	283	17.0	33.2	50.0	36.0
Knegsel	32	98	130	40	41	81	72	139	211	38.4	24.6	49.4	34.1
Oarle	103	229	332	31	120	201	184	349	533	37.7	31.0	40.3	34.5
Meerveldhoven	42	57	99	33	41	74	75	98	173	42.8	42.4	44.6	43.4
Eersel	212	253	465	132	174	306	344	427	771	39.7	45.6	43.1	44.6
Duizel	74	113	187	10	25	35	84	138	222	15.8	39.6	28.6	37.8
Stensel	43	79	122	17	14	31	60	93	153	20.3	35.2	54.8	39.2
Bergeijk	310	561	871	28	60	88	338	621	959	9.2	35.8	31.8	35.2
Riethoven	98	219½	317½	96	81	177	194	300½	494½	35.8	30.9	54.2	38.2
Westerhoven	76	170½	246½	39	31	70	115	201½	316½	22.1	30.8	55.7	36.3
Borkel	66	127	193	7	10	17	73	137	210	8.1	34.2	41.2	34.8
Schaft	38	93	131	10	12	22	48	105	153	14.4	29.0	45.5	31.4
Donnelen	71	181	252	34	54	88	105	235	340	25.9	28.2	38.6	30.9
Lommel	540	684	1224	50	29	79	590	713	1303	6.1	44.1	63.3	45.3
Valkenswaard ^a	341	604	945	26	58	84	367	662	1029	8.2	36.1	31.0	35.7
Waalre ^b	206	397	603	60	68	128	268	465	731	17.5	34.2	46.9	36.4
Aalst	91	212	303	41	72	113	132	284	416	27.2	30.0	36.3	31.7
Zeelst	204	326	530	66	115	181	270	441	711	25.5	38.5	36.5	38.0
Veldhoven	132	244	376	171	268	439	303	512	815	53.9	35.1	39.0	37.2
Blaarthem	58	101	159	31	45	76	89	146	235	32.3	36.5	40.8	37.9
Eindhoven	494	880	1354	134	161	295	628	1021	1649	17.9	36.5	45.4	38.1
Woensel	444	889	1333	302	407	709	746	1296	2042	34.7	33.3	42.6	36.5
Strijp	181	381	572	117	148	265	298	539	837	31.7	31.6	44.2	35.6
Stratum	96	177	273	23	33	56	119	210	329	17.0	35.2	41.1	36.2
Gestel	113	271	384	108	166	274	221	437	658	41.6	29.4	38.4	33.6
Elkelt	24	65	89	14	23	37	38	88	126	29.4	27.0	37.8	30.2
Total	6335	11770	18105	2414	3145	5559	8749	14915	23664	23.5	35.0	43.4	37.0

a 118 labour migrants.

b 86 labour migrants.

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									Untaxable People	PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population				0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untar- nable	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Oirschot	1244	2434	3678	442	590	1032	1686	3024	4710	21.9	33.8	42.8	35.8	
Oostelbeers	94	199	293	32	29	61	126	228	354	17.3	32.1	52.5	35.6	
Middelbeers	81	166	247	12	11	23	93	177	270	8.5	32.8	52.2	34.4	
Bladel	179	322	501	39	42	81	218	364	582	13.9	35.7	48.1	37.5	
Reusel	154	346	500	37	34	71	191	380	571	12.4	30.8	52.1	33.5	
Netersel	51	105	156	6	10	16	57	115	172	9.3	32.7	37.5	33.1	
Hoogeloom	116	186	302	67	89	156	183	275	458	34.1	38.4	42.9	40.0	
Hapert	111	146	257	32	36	68	143	182	325	20.9	43.2	47.1	44.0	
Casteren	33	62	95	38	26	64	71	88	159	40.3	34.7	59.4	44.7	
Vessem	146	282	428	30	20	50	176	302	478	10.5	34.1	60.0	36.8	
Wintelre	78	153	231	19	30	49	97	183	280	17.5	33.8	38.8	34.6	
Knegsel	25	90	115	29	30	59	54	120	174	33.9	21.7	49.2	31.0	
Oerle	126	239	365	101	145	246	227	384	611	40.3	34.5	41.1	37.2	
Meerveldhoven	24	38	63	57	44	101	81	83	164	61.6	38.1	56.4	49.4	
Eersel	228	304	532	107	123	230	335	427	762	30.2	42.9	46.5	44.0	
Duizel	73	97	170	18	31	49	91	128	219	22.4	42.9	36.7	41.6	
Steensel	37	63	100	34	30	64	71	93	164	39.0	37.0	53.1	43.3	
Bergeijk	267	485	742	48	68	114	303	553	856	13.3	34.6	40.4	35.4	
Riethoven	72	171½	243½	93	92	185	165	263½	428½	43.2	29.6	50.3	38.5	
Westerhoven	74	191	265	39	38	77	113	229	342	22.5	27.9	50.6	33.0	
Borkel	71	145	216	4	7	11	75	152	227	4.8	32.9	36.4	33.0	
Schaft	40	104	144	9	11	20	49	115	164	12.2	27.8	45.0	29.9	
Dommelen	58	245	203	34	59	93	92	204	296	31.4	28.6	36.6	31.1	
Lommel	559	690	1249	60	39	99	619	729	1348	7.3	44.8	60.6	45.9	
Valkenswaard ^a	346	493	839	45	67	112	391	560	951	11.8	41.2	40.2	41.1	
Waalre ^b	201	352	553	63	71	134	264	423	687	19.5	36.3	47.0	38.4	
Aalst	93	210	303	48	94	143	142	304	446	32.1	30.7	34.3	31.8	
Zeelst	142	266	408	140	203	343	282	469	751	45.7	34.8	40.8	37.5	
Veldhoven	79	142	221	208	327	535	287	469	756	70.8	35.7	38.9	38.0	
Blaarthem	50	87	137	45	50	95	95	137	232	40.9	36.5	47.4	40.9	
Eindhoven	455	833	1288	150	194	344	605	1027	1632	21.1	35.3	43.6	37.1	
Woensel	212	893	1105	374	413	787	586	1306	1892	41.6	19.2	47.5	31.0	
Strijp	162	347	509	132	139	271	294	486	780	34.7	31.8	48.7	37.7	
Stratum	91	155	246	34	43	77	125	198	323	23.8	37.0	44.2	38.7	
Gestel	98	214	312	98	185	283	196	399	595	47.6	31.4	34.6	32.9	
Eker	28	70	98	21	22	43	49	92	141	30.5	28.6	48.8	34.8	
Total	5888	11226½	17114½	2744	3442	6186	8632	14668½	23300½	26.5	34.4	44.4	37.0	

^a 115 labour migrants.^b 75 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax-able	Untax-able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1336	2334	3670	434	541	975	1770	2875	6645	21.0	36.4	44.5	38.1
Oostelbeers	96	187	283	42	31	73	138	218	356	20.5	33.9	57.5	38.8
Middelbeers	77	157	234	15	17	32	92	174	266	12.0	32.9	46.9	34.6
Bladel	193	328	521	38	43	81	231	371	602	13.5	37.0	48.9	38.4
Reusel	159	343	502	45	43	88	204	388	590	14.9	31.7	51.1	34.6
Netersel	43	111	154	6	10	16	49	121	170	9.4	27.9	37.5	28.8
Hoogeloon	124	215	339	63	91	154	187	306	493	31.2	36.6	40.9	37.9
Hapert	97	155	252	56	52	108	153	207	360	30.0	38.5	51.9	42.5
Casteren	37	87	104	30	25	55	67	92	159	34.6	35.8	54.5	42.1
Vessem	139	276	415	46	37	83	185	313	498	16.7	33.5	55.4	37.1
Wintelre	71	131	202	28	25	53	99	156	255	20.8	35.1	52.8	38.8
Knegsel	21	89	106	29	46	75	50	131	181	41.4	19.8	38.7	27.6
Oerle	98	170	268	130	227	357	228	397	623	37.3	36.1	36.4	36.3
Meerveldhoven	17	27	44	50	54	104	67	81	148	70.3	38.6	48.1	45.3
Eersel	231	308	536	205	195	400	438	500	938	42.7	43.1	51.3	46.6
Duizel	75	98	171	18	41	59	93	137	230	25.7	43.9	30.5	40.4
Steenel	42	59	101	48	44	90	88	103	191	47.1	41.6	51.1	46.1
Bergeijk	270	488	758	52	76	128	322	564	886	14.4	35.6	40.6	36.3
Riethoven	59	157	216	132	184	316	191	341	532	59.4	27.3	41.7	35.9
Westerhoven	57	173	230	24	87	111	81	260	341	32.6	24.8	21.6	23.8
Borkel	70	138	208	6	8	14	76	146	222	6.3	33.7	42.9	34.2
Schaft	44	97	141	12	15	27	56	112	168	16.1	31.2	44.4	33.3
Domelen	56	137	193	32	74	106	88	211	299	35.5	29.0	30.2	29.4
Lommel	553	672	1225	59	35	94	612	707	1319	7.1	45.1	62.8	46.4
Valkenswaard ^a	351	496	847	49	67	116	400	563	963	12.0	41.4	42.2	41.5
Vaalre ^b	175	343	518	72	102	174	247	445	692	25.1	33.8	41.4	35.7
Aslst	83	194	277	64	108	172	147	302	449	38.3	30.0	37.2	32.7
Zeelst	111	187	298	180	248	428	291	435	726	59.0	37.2	42.1	40.1
Veldhoven	55	105	160	238	358	596	283	463	756	78.8	34.4	39.9	38.8
Blaarthem	38	82	118	56	56	112	92	138	230	48.7	30.5	50.0	40.0
Eindhoven	439	799	1238	41	32	73	480	831	1311	5.6	35.5	58.2	36.6
Woensel	350	702	1052	419	559	978	769	1261	2030	48.2	33.3	42.8	37.9
Strijp	162	332	494	123	185	308	285	517	802	38.4	32.8	39.9	35.5
Stratum	97	161	258	40	48	88	137	209	346	25.4	37.6	45.5	39.6
Gestel	97	227	324	121	222	343	218	449	667	51.4	29.9	35.3	32.7
Ekart	23	64	87	17	16	33	40	80	120	27.5	26.4	51.5	33.3
Total	5942	10600	16542	3018	4002	7020	8960	14602	23562	29.8	35.9	43.0	38.0

^a 109 labour migrants.^b 70 labour migrants.

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Unta- nable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1187	2124	3311	457	590	1047	1644	2714	4358	24.0	35.9	43.6	37.7
Oostelbeers	86	173	259	44	37	81	130	210	340	23.8	33.2	54.3	38.2
Middelbeers	63	152	215	21	23	44	84	175	259	17.0	28.3	47.7	32.4
Bladel	121	218	339	40	47	87	161	265	426	20.4	35.7	46.0	37.8
Reusel	109	245	354	63	65	128	172	310	482	26.6	30.8	49.2	35.7
Netersel	32	105	137	5	10	15	37	115	152	9.9	23.4	33.3	24.3
Hoogeloon	71	140	211	120	134	254	191	274	465	54.6	33.6	47.2	41.1
Hapert	51	97	148	82	78	160	133	175	308	51.9	34.5	51.3	43.2
Casteren	12	35	47	49	66	115	61	101	162	71.0	25.5	42.6	37.7
Vessem	61	153	214	123	134	257	184	287	471	54.6	28.5	47.9	39.1
Wintelre	3	22	25	98	147	245	101	169	270	90.7	12.0	40.0	37.4
Knegsel	3	22	25	47	95	142	50	117	167	85.0	12.0	33.1	28.9
Oorle	55	85	140	157	305	462	212	390	602	76.7	39.3	34.0	35.2
Meerveldhoven	2	10	12	65	76	141	67	86	153	92.2	16.7	46.1	43.8
Eersel	148	185	333	194	198	392	342	383	725	54.1	44.4	49.5	47.2
Duizel	41	67	108	41	56	97	82	123	205	47.3	38.0	42.3	40.0
Stensel	—	3	3	96	101	197	96	104	200	98.5	—	48.7	48.0
Bergeijk	161	319	480	86	163	249	247	482	729	34.2	33.5	34.5	33.9
Riethoven	80	138½	196½	94	129	223	154	265½	419½	53.2	30.5	42.2	36.7
Westerhoven	37	93	130	86	146	232	123	239	362	64.1	28.5	37.1	34.0
Borkel	56	102	158	11	19	30	67	121	188	16.0	35.4	36.7	35.6
Schaft	38	86	124	17	20	37	55	106	161	23.0	30.6	45.9	34.2
Donmelen	—	—	—	93	205	298	93	205	298	100.0	—	31.2	31.2
Lommel	498	611	1109	58	33	92	557	644	1201	7.7	44.9	64.1	46.4
Valkenswaard ^a	323	451	774	59	79	138	382	530	912	15.1	41.7	42.8	41.9
Waalre ^b	126	187	313	91	143	234	217	330	547	42.8	40.3	38.9	39.7
Aalst ^c	73	183	256	55	114	169	128	297	425	39.8	28.5	32.5	30.1
Zeelst	28	34	62	257	370	627	285	404	689	91.0	45.2	41.0	41.4
Veldhoven	39	57	96	202	356	558	241	413	654	85.3	40.6	36.2	36.9
Blaarthem	18	41	59	65	96	161	83	137	220	73.2	30.5	40.4	37.7
Eindhoven	425	761	1186	161	253	414	586	1014	1600	25.9	35.8	38.9	36.6
Woensel	290	595	885	399	536	935	689	1131	1820	51.4	32.8	42.7	37.9
Strijp	111	240	351	174	226	400	285	466	751	53.3	31.6	43.5	37.9
Stratum	92	155	247	42	39	81	134	194	328	24.7	37.2	51.9	40.9
Gestel	87	207	294	118	218	336	205	425	630	53.3	29.6	35.1	32.5
Ekart	29	57	86	18	19	37	47	76	123	30.1	33.7	48.6	38.2
Total	4536	8151½	12687½	3789	5326	9115	8325	13477½	21802½	41.8	35.8	41.6	38.2

a 91 labour migrants.

b 64 labour migrants.

c 28 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
Villages	age		total	age		total	age		total		Tax-able	Untax-able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1100	2158	3258	515	596	1111	1615	2754	4369	25.4	33.8	46.4	37.0
Oostelbeers	87	188	285	45	32	77	142	220	362	21.3	34.0	58.4	39.2
Middelbeers	61	141	202	34	29	63	95	170	265	23.8	30.2	54.0	35.8
Bladel	136	303	439	58	62	120	194	365	559	21.5	31.0	48.3	34.7
Reusel	141	323	464	45	59	104	186	382	568	18.3	30.4	43.3	32.7
Netersel	37	101	138	5	12	17	42	113	155	11.0	26.8	29.4	27.1
Hoogeloon	58	109	167	126	189	315	184	298	482	65.4	34.7	40.0	38.2
Hapert	51	95	146	83	87	170	134	182	316	53.8	34.9	48.8	42.4
Casteren	8	18	24	78	67	145	84	85	169	85.8	25.0	53.8	49.7
Vessem	57	141	198	114	154	268	171	295	466	57.5	28.8	42.5	36.7
Wintelre	13	34	47	90	142	232	103	176	279	83.2	27.7	38.8	36.9
Knegsel	8	25	33	51	94	145	59	119	178	81.5	24.2	35.2	33.1
Oerle	42	67	109	185	297	482	227	364	591	81.6	38.5	38.4	38.4
Meerveldhoven	--	6	6	72	73	145	72	79	151	96.0	--	49.7	47.7
Eersel	116	154	270	232	220	452	348	374	722	62.6	43.0	51.3	48.2
Duizel	37	58	95	48	65	113	85	123	208	54.3	38.9	42.5	40.9
Steenel	--	3	3	66	111	177	66	114	180	98.3	--	37.3	36.7
Bergeijk	137	270	407	104	235	339	241	505	746	45.4	33.7	30.7	32.3
Riethoven	42	118½	158½	76	140	216	118	256½	374½	57.7	26.5	35.2	31.5
Westerhoven	35	81	116	93	156	249	128	237	365	68.2	30.2	37.3	35.1
Borkel	24	40	64	49	85	134	73	125	198	87.7	37.5	36.6	36.9
Schaft	23	48	71	32	61	93	55	109	164	56.7	32.4	34.4	33.5
Dommelen ^a	21	46	67	65	128	193	86	174	260	74.2	31.3	33.7	33.1
Lommel	522	633	1155	62	30	92	584	663	1247	7.4	45.2	67.4	46.8
Valkenswaard ^b	301	456	757	81	86	167	382	542	924	18.1	39.8	48.5	41.3
Waalre ^c	134	207	341	81	122	203	215	329	544	37.3	39.3	39.9	39.5
Aalst ^d	69	175	244	57	108	165	126	283	409	40.3	28.3	34.5	30.8
Zeelst	26	51	77	239	345	584	265	396	661	88.4	33.8	40.9	40.1
Veldhoven	17	31	48	205	370	575	222	401	623	92.3	35.4	35.7	35.6
Blaarthem	11	34	45	60	96	156	71	130	201	77.6	24.4	38.5	35.3
Eindhoven	423	768	1191	175	241	416	598	1009	1607	25.9	35.5	42.1	37.2
Woensel	298	573	871	425	630	1055	723	1203	1926	54.8	34.2	40.3	37.5
Strijp	96	189	285	198	279	477	294	468	762	62.6	33.7	41.5	38.6
Stratum	95	169	264	42	42	84	137	211	348	24.1	36.0	50.0	39.4
Gestel	74	192	266	142	229	371	216	421	637	58.2	27.8	38.3	33.9
Ekerdt	28	50	78	23	23	46	51	73	124	37.1	35.9	50.0	41.1
Total	4336	8053½	12389½	4056	5695	9751	8392	13748½	22140½	44.0	35.0	41.6	37.9

a 33 nuns (5 under the age of 16 years). b 104 labour migrants. c 78 labour migrants.
d 22 labour migrants.

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									Untaxable People	PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population				Tax- able	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total			Untax- able	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Oirschot	1215	2123	3338	501	617	1118	1716	2740	4456	25.1	36.4	44.8	38.5	
Oostelbeers	96	184	280	46	32	78	142	216	358	21.8	34.3	59.0	39.7	
Middelbeers	56	147	203	33	34	67	89	181	270	24.8	27.6	49.3	33.0	
Bladel	124	252	376	102	112	214	226	364	590	36.3	33.0	47.7	38.3	
Reusel	151	338	489	52	58	110	203	396	599	18.4	30.9	47.3	33.9	
Netersel	35	107	142	12	18	30	47	125	172	17.4	24.6	40.0	27.3	
Hoogeloon	50	126	176	124	169	293	174	295	469	62.5	28.4	42.3	37.1	
Hapert	63	106	169	79	77	156	142	183	325	48.0	37.3	50.6	43.7	
Casteren	9	28	37	67	69	136	76	97	173	78.6	24.3	49.3	43.9	
Vessem	36	94	130	155	208	363	191	302	493	73.6	27.7	42.7	38.7	
Wintelre	9	33	42	99	151	250	108	184	292	85.6	21.4	39.6	37.0	
Knegsel	5	25	30	59	106	165	64	131	195	84.6	16.7	35.8	32.8	
Oerle	62	97	159	196	289	485	258	386	644	75.3	39.0	40.4	40.1	
Meerveldhoven	13	20	33	51	75	126	64	95	159	79.2	39.4	40.5	40.3	
Eersel	140	176	316	193	215	408	333	391	724	56.4	44.3	47.3	46.0	
Duizel	20	46	66	60	91	151	80	137	217	69.6	30.3	39.7	36.9	
Steensel	1	8	9	63	93	156	64	101	165	94.5	11.1	40.4	38.8	
Bergeijk	167	321	488	103	177	280	270	498	768	36.5	34.2	36.8	35.2	
Riethoven ^a	46	135	181	102	161	263	148	296	444	59.2	25.4	38.8	33.3	
Westerhoven	43	69	112	117	175	292	160	244	404	72.3	38.4	40.1	39.6	
Borkel	42	80	122	34	40	74	76	120	196	37.8	34.4	45.9	38.8	
Schaft	29	53	82	26	58	82	55	109	164	50.0	35.4	31.7	33.5	
Dommelen ^b	33	64	97	34	75	109	67	139	206	52.9	34.0	31.2	32.5	
Lommel	479	597	1076	60	35	95	539	632	1171	8.1	44.5	63.2	46.0	
Valkenswaard ^c	300	430	730	86	103	189	386	533	919	20.6	41.1	45.5	42.0	
Waalre ^d	155	203	358	71	132	203	226	335	561	36.2	43.3	35.0	40.3	
Aalst	65	167	232	150	106	256	215	273	488	52.5	28.0	58.6	44.1	
Zeelst	17	33	50	253	383	636	270	416	686	92.7	34.0	39.8	39.4	
Veldhoven	47	65	112	230	<u>372</u>	<u>602</u>	277	<u>437</u>	<u>714</u>	<u>84.3</u>	<u>42.0</u>	<u>38.2</u>	<u>38.8</u>	
Blaarthem	15	37	52	56	93	149	71	130	201	74.1	28.8	37.6	35.3	
Eindhoven	417	755	1172	126	166	292	543	921	1464	19.9	35.6	43.2	37.1	
Woensel	273	525	798	474	698	1172	747	1223	1970	59.5	34.2	40.4	37.9	
Strijp	78	174	252	223	339	562	301	513	814	69.0	31.0	39.7	37.0	
Stratum	106	153	259	39	49	88	145	202	347	25.4	40.9	44.3	41.8	
Gestel	86	195	281	86	231	317	172	426	598	53.0	30.6	27.1	28.8	
Ekerl	28	55	83	14	14	28	42	69	111	25.2	33.7	50.0	37.8	
Total	4511	8021	12532	4176	5819	9995	8687	13840	22527	44.4	36.0	41.8	38.6	

a 1 labour migrant.

b 43 nuns (10 under the age of 16 years).

c 126 labour migrants.

d 86½ labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1115	2082	3197	505	640	1145	1620	2722	4342	26.4	34.9	44.1	37.3
Oostelbeers	89	171	260	54	49	103	143	220	363	28.4	34.2	52.4	39.4
Middelbeers	57	139	196	36	38	74	93	177	270	27.4	28.1	48.6	34.4
Bladel	71	128	199	142	173	315	213	301	514	81.3	35.7	45.1	41.4
Reusel	134	272	406	127	131	258	261	403	664	38.9	33.0	49.2	39.3
Netersel	30	102	132	13	24	37	43	126	169	21.9	22.7	35.1	25.4
Hoogeloon	61	119	180	136	186	322	197	305	502	64.1	33.9	42.2	39.2
Hapert	53	82	135	98	102	200	151	184	335	59.7	39.3	49.0	45.1
Casten	15	17	32	67	72	139	82	89	171	81.3	46.9	46.2	46.0
Vessam	47	110	157	149	217	366	196	327	523	70.0	29.9	40.7	37.5
Wintelre	6	29	35	78	181	239	84	190	274	87.2	17.1	32.8	30.7
Knegsel	1	20	21	57	123	180	58	143	201	89.6	4.8	31.7	28.8
Oerle	54	78	132	206	306	512	260	384	644	79.5	40.9	40.2	40.4
Meerveldhoven	10	17	27	28	64	92	38	81	119	77.3	37.0	30.4	31.9
Kersel	169	199	368	181	207	388	350	406	756	51.3	45.9	46.8	46.3
Duizel	15	35	50	73	97	170	88	132	220	77.3	30.0	42.9	40.0
Steenel	--	10	10	63	97	160	63	107	170	94.1	--	39.4	37.1
Bergeijk	142	258	400	112	247	359	254	505	759	47.3	35.5	31.2	33.5
Riethoven	45	118½	163½	111	184	295	156	302½	458½	64.3	27.5	37.6	34.0
Westerhoven	59	110	169	78	140	218	137	250	387	56.3	34.9	35.8	35.4
Borkel	51	92	143	29	47	76	80	139	219	34.7	35.7	38.2	36.5
Schaft	30	56	86	23	49	72	53	105	158	45.6	34.9	31.9	32.5
Donusolen ^a	32	57	89	68	124	192	100	181	281	68.3	36.0	35.4	35.6
Lommel	486	587	1073	55	27	82	541	614	1155	7.1	45.3	67.1	46.8
Valkenswaard ^b	275	390	665	124	136	260	399	526	925	28.1	41.4	47.7	43.1
Waalre ^c	158	215	373	70	118	188	228	333	561	33.5	42.4	37.2	40.6
Aalst	61	160	221	56	102	158	117	262	379	41.7	27.6	35.4	30.9
Zeolst	41	66	107	226	375	601	287	441	708	84.9	38.3	37.6	37.7
Veldhoven	42	50	92	223	415	638	265	465	730	87.4	45.7	35.0	36.3
Blaarthem	13	37	50	55	96	151	68	133	201	75.1	26.0	36.4	33.8
Eindhoven	426	738	1164	141	219	360	567	957	1524	23.8	36.8	39.2	37.2
Woensel	285	491	756	477	717	1194	742	1208	1950	61.2	35.1	39.9	38.1
Strijp	80	181	261	210	327	537	290	508	798	67.3	30.7	39.1	36.3
Stratum	110	153	263	43	40	83	153	193	346	24.0	41.8	51.8	44.2
Gestel	78	182	260	140	235	375	218	417	635	59.1	30.0	37.3	34.3
Ekart	29	55	84	21	28	49	50	83	133	36.8	34.5	42.9	37.6
Total	4350	7606½	11956½	4275	6313	10588	8625	13919½	22544½	47.0	36.4	40.4	38.3

a 49 nuns (15 under the age of 15 years).

b 103 labour migrants.

c 91 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Girschot	1235	2009	3244	545	680	1225	1780	2689	4469	27.4	38.1	44.5	39.8
Oostelbeers	82	161	243	58	55	113	140	216	356	31.7	33.7	51.3	39.3
Middelbeers	38	105	143	49	65	114	87	170	257	44.4	26.6	43.0	33.9
Bladel	74	166	240	159	187	346	233	353	586	59.0	30.8	46.0	39.8
Reusel	69	152	221	211	266	477	280	418	698	68.3	31.2	44.2	40.1
Netersel	25	96	121	17	33	50	42	129	171	29.2	20.7	34.0	24.6
Hoogeloon	40	88	128	167	217	384	207	305	512	75.0	31.3	43.5	40.4
Hapert	46	73	121	112	118	230	158	193	351	65.5	38.0	48.7	45.0
Casteren	12	13	25	79	83	162	91	96	187	86.6	48.0	48.8	48.7
Vessem	34	71	105	182	243	425	216	314	530	80.2	32.4	42.8	40.8
Wintelre	10	28	38	76	169	245	86	197	283	86.6	26.3	31.0	30.4
Knegsel	4	19	23	61	132	193	65	151	216	89.4	17.4	31.6	30.1
Oerle	45	81	126	192	311	503	237	392	629	80.0	35.7	38.2	37.7
Weerveldhoven	9	16	25	24	70	94	33	86	119	79.0	36.0	25.5	27.7
Eersel	168	190	358	166	208	374	334	398	732	51.1	46.9	44.4	45.6
Duizel	15	31	46	71	87	158	86	118	204	77.5	32.6	44.9	42.2
Steensel	1	11	12	49	86	135	50	97	147	91.8	8.3	36.3	34.0
Bergeijk	158	294	452	99	223	322	257	517	774	41.6	35.0	30.7	33.2
Riethoven	43	95½	138½	114	211	325	157	306½	463½	70.1	31.0	35.1	33.9
Westerhoven	43	119½	162½	66	119	185	109	238½	347½	53.2	26.5	35.7	31.4
Borkel	41	78	119	43	72	115	84	150	234	49.1	34.5	37.4	35.9
Schaft	19	41	60	36	82	98	55	103	158	62.0	31.7	36.7	34.8
Donnselen	29	52	81	80	151	231	109	203	312	74.0	35.8	34.6	34.9
Lommel	481	567	1048	54	35	89	535	602	1137	7.8	45.9	60.7	47.1
Valkenswaard ^a	145	250	395	189	212	411	344	462	806	51.0	36.7	48.4	42.7
Wealre ^b	119	195	314	81	186	267	200	381	581	46.0	37.9	30.3	34.4
Aalst	53	141	194	50	102	152	103	243	346	43.9	27.3	32.9	29.8
Zeelst	62	80	142	217	385	602	279	465	744	80.9	43.7	35.0	37.5
Veldhoven	42	56	98	166	339	505	208	395	603	83.7	42.9	32.9	34.5
Blasrthom	15	35	50	43	89	132	58	124	182	72.5	30.0	32.6	31.9
Rindhoven	426	794	1220	260	271	531	686	1065	1751	30.3	34.9	49.0	39.2
Woensel	231	463	694	520	831	1351	751	1294	2045	66.1	33.3	38.5	36.7
Strijp	75	163	238	235	382	617	310	545	855	72.2	31.5	38.1	36.3
Stratum	111	153	264	42	51	93	153	204	357	26.1	42.0	45.2	42.9
Gestel	96	193	289	131	251	382	227	444	671	56.9	33.2	34.3	33.8
Ekart	21	45	66	24	32	56	45	77	122	45.9	31.8	42.9	36.9
Total	4117	7127	11244	4678	7014	11692	8795	14141	22936	51.0	36.6	40.0	39.3

^a 54 labour migrants.^b 40 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
Villages	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Unta- xable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Girschot	1215	2015	3230	507	671	1178	1722	2686	4408	26.7	37.6	43.0	39.1
Oostelbeers	72	129	201	78	75	153	150	204	354	43.2	35.8	51.0	42.4
Middelbeers	46	86	132	53	79	132	99	165	264	50.0	34.8	40.2	37.5
Bladel	38	113	151	178	256	434	216	369	585	74.2	25.2	41.0	36.9
Reusel	33	76	109	219	316	535	252	392	644	83.1	30.3	40.9	39.1
Netersel	23	88	111	24	40	64	47	128	175	36.6	20.7	37.5	26.9
Hoopsloot	36	86	122	152	211	363	188	297	485	74.8	29.5	41.9	38.8
Hapert	25	51	76	133	148	281	158	199	357	78.7	32.9	47.3	44.3
Casteren	9	15	24	71	83	154	80	98	178	86.5	37.5	46.1	44.9
Vessem	22	48	70	193	243	436	215	291	506	86.2	31.4	44.3	42.5
Wintelre	7	20	27	80	167	247	87	187	274	90.1	25.9	32.4	31.8
Knegsel	4	17	21	60	129	189	64	146	210	90.0	19.0	31.7	30.5
Oerle	59	86	145	200	293	493	259	379	638	77.3	40.7	40.6	40.6
Meerveldhoven	9	14	23	39	73	112	48	87	135	83.0	39.1	34.8	35.6
Eersel	164	197	361	159	179	338	323	376	699	48.4	45.4	47.0	46.2
Duizel	43	65	108	40	65	105	83	130	213	49.3	39.8	38.1	39.0
Steenel	—	8	8	56	85	141	56	93	149	94.6	—	39.7	37.6
Bergeijk	104	252	356	56	232	288	160	484	644	44.7	29.2	19.4	24.8
Riethoven	19	45	64	142	252	394	161	297	458	86.0	29.7	36.0	35.2
Westerhoven	48	106½	154½	94	146	240	142	252½	394½	60.8	31.1	39.2	36.0
Borkel	26	40	66	61	106	167	87	146	233	71.7	39.4	36.5	37.3
Schaft	21	32	53	33	73	106	54	105	159	66.7	39.6	31.1	34.0
Bommelen	7	22	29	91	209	300	98	231	329	91.2	24.1	30.3	29.8
Lommel	447	544	991	52	38	90	499	582	1081	8.3	45.1	57.8	46.2
Valkenswaard ^a	89	170	259	216	283	499	305	453	758	65.8	34.4	43.3	40.2
Waalre ^b	87	156	243	134	223	357	221	379	600	59.5	35.8	37.5	36.8
Aalst	39	108	147	75	118	193	114	226	340	56.8	26.5	38.9	33.5
Zeelst	51	76	127	219	414	633	270	490	760	83.3	40.2	34.6	35.5
Veldhoven	52	74	126	211	383	594	263	457	720	82.5	41.3	35.5	36.5
Blaarthem	16	29	45	41	101	142	57	130	187	75.9	35.6	28.9	30.5
Eindhoven	399	846	1245	193	307	500	592	1153	1745	26.7	32.0	38.6	33.9
Woensel	183	415	598	500	962	1462	683	1377	2060	71.0	30.6	34.2	33.2
Strijp	75	147	222	243	454	697	318	601	919	75.8	33.8	34.9	34.6
Stratum	96	152	248	50	68	118	146	220	366	32.2	38.7	42.4	39.9
Gestel	68	184	252	136	298	434	204	482	686	63.3	27.0	31.3	29.7
Ekart	16	34	50	41	58	99	57	92	149	66.4	32.0	41.4	38.3
Total	3648	6546½	10194½	4830	7838	12668	8478	14384½	22862½	55.4	35.8	38.1	37.1

a 37 labour migrants.

b 29 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Oirschot	1419	2334	3753	296	376	672	1715	2710	4425	15.2	37.8	44.0	38.8
Oostelbeers	89	114	183	109	109	218	178	223	401	54.4	37.7	50.0	44.4
Middelbeers	37	57	94	95	115	210	132	172	304	69.1	39.4	45.2	43.4
Bladel	106	221	327	148	175	323	254	396	650	49.7	32.4	45.8	39.1
Reusel	177	234	411	114	123	237	291	357	648	36.8	43.1	48.1	44.9
Netersel	25	72	97	19	57	76	44	129	173	43.9	25.8	25.0	25.4
Hoogeloon	38	79	117	169	253	422	207	332	539	78.3	32.5	40.0	38.4
Hapert	49	60	109	134	122	256	183	182	365	70.1	45.0	52.3	50.1
Casteren	17	19	36	71	91	162	89	110	198	81.8	47.2	43.8	44.4
Vessem	60	119	179	164	208	372	224	327	551	67.5	33.5	44.1	40.7
Wintelre	12	36	48	110	155	265	122	191	313	84.7	25.0	41.5	39.0
Kneusel	9	14	23	70	137	207	79	151	230	90.0	39.1	33.8	34.3
Oerle	43	89	132	191	344	535	234	433	667	80.2	32.6	35.7	35.1
Neerveldhoven	6	15	21	38	52	90	44	67	111	81.1	28.6	42.2	39.6
Eersel	239	362	601	98	107	205	337	469	806	25.4	39.8	47.8	41.8
Duizel	14	40	54	70	110	180	84	150	234	76.9	25.9	38.9	35.9
Steenel	3	11	14	81	128	209	84	139	223	93.7	21.4	38.8	37.7
Bergeijk	150	468	618	43	193	236	193	661	854	27.6	24.3	18.2	22.6
Riethoven	70	97	167	116	195	311	186	292	478	65.1	41.9	37.3	38.9
Westerhoven	26	129	155	48	27	75	74	158	230	32.6	16.8	64.0	32.2
Borkel	22	41	63	22	47	69	44	88	132	52.3	34.9	31.9	33.3
Schaft	10	36	46	13	32	45	23	68	91	49.5	21.7	28.9	25.3
Domnien	31	85	116	85	144	229	116	229	345	68.4	28.7	37.1	33.6
Lommel	558	566	1124	88	86	174	646	652	1298	13.4	49.6	50.6	49.8
Valkenwaard	222	345	567	47	47	94	269	392	661	14.2	39.2	50.0	40.7
Wealre ^a	133	253	386	74	104	178	207	357	564	31.6	34.5	41.6	36.7
Aalst ^b	33	97	130	51	86	137	84	183	267	51.3	25.4	37.2	31.5
Zeelst ^c	31	70	101	225	385	610	256	455	711	85.8	30.7	36.9	36.0
Veldhoven	50	81	131	232	410	642	283	491	773	83.1	38.2	36.1	36.5
Blaarthem	18	59	77	54	105	159	72	164	236	67.4	23.4	34.0	30.5
Eindhoven	460	916	1376	183	255	438	643	1171	1814	24.1	33.4	41.8	35.4
Woensel	253	580	833	464	813	1277	717	1393	2110	60.5	30.4	36.3	34.0
Strijp	116	258	374	208	387	595	324	645	969	61.4	31.0	35.0	33.4
Stratum	114	195	309	19	26	45	133	221	354	12.7	36.9	42.2	37.6
Gestel	83	202	285	140	276	416	223	478	701	59.3	29.1	33.7	31.8
Ekart	14	53	67	36	47	83	50	100	150	55.3	20.9	43.4	33.3
Total	4717	8407	13124	4125	6327	10452	8842	14734	23576	44.3	35.9	39.5	37.5

a 83 labour migrants.

b 11 labour migrants.

c 11 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
Villages	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Dirschot	1370	2361	3731	322	415	737	1692	2776	4468	16.5	36.7	43.7	37.9
Oostelbeers	140	211	351	28	17	45	168	228	396	11.4	39.9	62.2	42.4
Middelbeers	119	179	298	5	9	14	124	188	312	4.5	39.9	35.7	39.7
Bladel	211	348	559	22	20	42	233	368	601	7.0	37.7	52.4	38.8
Reusel	293	373	666	13	9	22	306	382	688	3.2	44.0	59.1	44.5
Netersel	37	117	154	11	12	23	48	129	177	13.0	24.0	47.8	27.1
Hoogeloon	165	298	463	20	21	41	185	319	504	8.1	35.6	48.8	36.7
Hapert	73	106	179	101	84	185	174	190	364	50.8	40.8	54.6	47.8
Casteren	77	88	165	19	19	38	96	107	203	18.7	46.7	50.0	47.3
Vosse	101	186	287	127	133	260	228	319	547	47.5	35.2	48.8	41.7
Wintelre	79	195	274	29	20	49	108	215	323	15.2	28.8	59.2	33.4
Kneegse	48	87	135	39	54	93	87	141	228	40.8	35.6	41.9	38.2
Oerle	203	360	563	41	36	77	244	396	640	12.0	36.1	53.2	38.1
Meerveldhoven	40	85	125	7	16	23	47	101	148	15.5	32.0	30.4	31.8
Eersel	208	297	505	48	66	114	256	363	619	18.4	41.2	42.1	41.4
Duizel	22	53	75	59	91	150	81	144	225	66.7	29.3	39.3	36.0
Steenwe	19	25	44	67	98	165	86	123	209	78.9	43.2	40.6	41.1
Bergeijk	241	482	723	69	199	268	310	681	991	27.0	33.3	25.7	31.3
Riethoven	66	94	160	117	207	324	183	301	484	66.9	41.3	36.1	37.8
Westerhoven	39	141	180	15	17	32	54	158	212	15.1	21.7	46.9	25.5
Borkel	13	53	66	18	21	39	31	74	105	37.1	19.7	46.2	29.5
Schaft	13	49	62	3	8	11	16	57	73	15.1	21.0	27.3	21.9
Dommelen	103	205	308	12	32	44	115	237	352	12.5	33.4	27.3	32.7
Lommel	505	599	1104	162	156	318	667	755	1422	22.4	45.7	50.9	46.9
Valkenswaard ^a	302	477	779	64	65	129	366	542	908	14.2	38.8	49.6	40.3
Waalre ^b	118	259	377	77	97	174	195	356	551	31.6	31.3	44.3	35.4
Aalst ^c	48	112	160	112	181	293	160	293	453	64.7	30.0	38.2	35.3
Zeelst	195	351	546	101	134	235	296	485	781	30.1	35.7	43.0	37.9
Veldhoven	201	390	591	75	103	178	276	493	769	23.1	34.0	42.1	35.9
Blaarthem	35	103	138	33	56	89	68	159	227	39.2	25.4	37.1	30.0
Eindhoven	503	1075	1578	105	171	276	608	1246	1854	14.9	31.9	38.0	32.8
Woensel	411	907	1318	330	535	865	741	1442	2183	39.6	31.2	38.2	33.9
Strijp	149	366	515	170	287	457	319	653	972	47.0	28.9	37.2	32.8
Stratum	123	220	343	11	11	22	134	231	365	6.0	35.9	50.0	36.7
Gestel	117	274	391	122	197	319	239	471	710	44.9	29.9	38.2	33.7
Eker	33	74	107	29	29	58	62	103	165	35.2	30.8	50.0	37.6
Total	6420	11600	18020	2583	3628	6209	9003	15226	24229	25.6	35.6	41.6	37.2

a 155 labour migrants.

b 9 labour migrants.

c 15 labour migrants.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
Villages	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Unta- xable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
	0-15	16-	0-15	16-	0-15	16-							
Girschot	1383	2254	3637	350	510	860	1733	2764	4497	19.1	38.0	40.7	38.5
Oostelbeers	133	211	344	37	21	58	170	232	402	14.4	38.7	63.8	42.3
Middelbeers	110	160	270	5	11	16	115	171	286	5.6	40.7	31.3	40.2
Bladel	206	351	557	22	35	57	228	386	614	9.3	37.0	38.6	37.1
Reusel	278	361	639	11	9	20	289	370	659	3.0	43.5	55.0	43.9
Netersel	39	108	147	11	18	29	50	126	176	16.5	26.5	37.9	28.4
Hoogeloon	77	151	228	115	174	289	192	325	517	55.9	33.8	39.8	37.1
Hapert	41	75	116	113	132	245	154	207	361	67.9	35.3	46.1	42.7
Casteren	46	67	113	20	25	45	66	92	158	28.5	40.7	44.4	41.8
Vessem	71	141	212	167	164	331	238	305	543	61.0	33.5	50.5	43.8
Wintelre	30	80	110	79	123	202	109	203	312	64.7	27.3	39.1	34.9
Knegsel	23	34	57	57	107	164	80	141	221	74.2	40.4	34.8	36.2
Oerle	53	101	154	168	258	426	221	359	580	73.4	34.4	39.4	38.1
Meerveldhoven	32	70	102	4	16	20	36	86	122	16.4	31.4	20.0	29.5
Bersel	118	200	318	101	127	228	219	327	546	41.8	37.1	44.3	40.1
Duizel	20	36	56	73	111	184	93	147	240	76.7	35.7	39.7	38.8
Steenel	12	13	25	81	120	201	93	133	226	88.9	48.0	40.3	41.2
Bergeijk	156	337	493	31	217	248	187	554	741	33.5	31.6	12.5	25.2
Riethoven	22	33	55	132	231	363	154	264	418	86.8	40.0	36.4	36.8
Westerhoven	30	108	138	14	40	54	44	148	192	28.1	21.7	25.9	22.9
Borkel	20	43	63	19	25	44	39	68	107	41.1	31.7	43.2	36.4
Schaft	14	34	48	15	28	43	29	62	91	47.3	29.2	34.9	31.9
Donnelen	20	95	115	17	30	47	37	125	162	29.0	17.4	36.2	22.8
Lommel ^a	410	438	848	139	145	284	549	583	1132	25.1	48.3	48.9	48.5
Valkenswaard ^b	300	438	738	<u>84</u>	<u>80</u>	<u>124</u>	<u>364</u>	<u>498</u>	<u>862</u>	<u>14.4</u>	<u>40.7</u>	<u>51.6</u>	<u>42.2</u>
Waalre ^c	94	182	276	110	180	270	204	342	546	49.5	34.1	40.7	37.4
Aalst ^d	53	105	158	84	148	232	137	253	390	59.5	33.5	36.2	35.1
Zeelst	112	207	319	154	210	364	266	417	683	53.3	35.1	42.3	38.9
Veldhoven	87	148	235	180	317	497	267	465	732	87.9	37.0	36.2	36.5
Blaarthem	19	64	83	55	85	140	74	149	223	82.8	22.9	39.3	33.2
Eindhoven	420	974	1394	167	251	418	587	1225	1812	23.1	30.1	40.0	32.4
Woensel	281	661	942	305	455	760	586	1116	1702	44.7	29.8	40.1	34.4
Strijp	104	243	347	215	371	586	319	614	933	62.8	30.0	36.7	34.2
Stratum	111	210	321	22	21	43	133	231	364	11.8	34.6	51.2	36.5
Gestel	93	227	320	116	188	304	209	415	624	48.7	29.1	38.2	33.5
Ekart	26	54	80	29	40	69	55	94	149	46.3	32.5	42.0	38.9
Total	5044	9014	14058	3282	4983	8265	8326	13997	22323	37.0	35.9	39.7	37.3

a 58 labour migrants. b 204 labour migrants. c 13 labour migrants. d 11 labour migrants.

MAASLAND 1998

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									Untaxable People	PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population				0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Berlicum	528	843	1371	109	98	207	637	941	1578	13.1	38.5	52.7	40.4	
Berchem	231	537	768	124	158	282	355	695	1050	28.9	30.1	44.0	33.8	
Heesch	281	478	759	102	118	220	383	596	989	22.2	37.8	46.4	39.7	
Nistelrode	346	622	968	94	145	239	440	767	1207	18.8	35.7	39.3	38.5	
Heeswijk	212	387	599	6	12	18	218	399	617	2.9	35.4	33.3	35.3	
Dinther	404	612	1016	55	54	109	459	666	1125	9.7	39.8	50.5	40.9	
Oss	634	1162	1796	95	123	218	729	1285	2014	10.8	35.3	43.6	38.2	
Rosmalen	377	613	990	80	52	132	457	665	1122	11.8	38.1	60.6	40.7	
Geffen	215	468	683	16	18	34	231	486	717	4.7	31.5	47.1	32.2	
Nuland	214	329	543	27	30	57	241	359	600	9.5	39.4	47.4	40.2	
Lith	234	369	603	58	54	112	292	423	715	15.7	38.8	51.8	40.8	
Lithoyen	143	197	340	14	18	32	157	215	372	8.6	42.1	43.7	42.2	
Kessel	54	80	134	5	8	13	59	88	147	8.8	40.3	38.5	40.1	
Maren	88	130	218	21	20	41	109	150	259	12.0	40.4	67.7	42.1	
Alen	70	128	198	15	18	33	85	146	231	14.3	35.4	45.5	36.8	
Engel	94	159	253	6	7	13	100	166	266	4.9	37.2	46.2	37.6	
Total	4135	7114	11249	827	933	1760	4962	8047	13009	13.5	36.8	47.0	38.1	

MAASLAND 1999

Berlicum	548	831	1379	88	78	166	636	909	1545	10.7	39.7	53.0	41.2
Berchem	230	525	755	125	173	298	355	698	1053	28.3	30.5	41.9	33.7
Heesch	274	439	713	128	146	274	402	585	987	27.8	38.4	46.7	40.7
Nistelrode	287	567	854	148	233	371	435	790	1225	30.3	33.6	39.8	35.5
Heeswijk	214	381	595	5	15	20	219	396	615	3.3	36.0	25.0	35.6
Dinther	381	597	978	71	72	143	452	669	1121	12.8	39.0	49.7	40.3
Oss	636	1186	1822	95	157	252	731	1343	2074	12.2	34.9	37.7	35.2
Rosmalen	373	578	951	101	61	162	474	639	1113	14.6	39.2	62.3	42.6
Geffen	219	468	687	23	22	45	242	490	732	6.1	31.9	51.1	33.1
Nuland	189	313	502	39	32	71	228	345	573	12.4	37.6	54.9	39.8
Lith	234	329	563	73	76	149	307	405	712	20.9	41.6	49.0	43.1
Lithoyen	141	192	333	25	21	46	166	213	379	12.1	42.3	54.3	43.8
Kessel	55	75	130	10	11	21	65	86	151	13.9	42.3	47.6	43.0
Maren	91	121	212	19	26	45	110	147	257	17.5	42.9	42.2	42.8
Alen	41	96	137	38	47	85	79	143	222	38.3	29.9	44.7	35.6
Engel	80	124	204	17	26	43	97	150	247	17.4	39.2	39.5	39.3
Total	3993	6822	10815	1005	1186	2191	4998	8008	13006	16.8	36.9	45.9	38.4

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES				
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Berlicum	545	885	1430	92	80	172	637	965	1602	10.7	38.1	53.5	39.8	
Berchem	245	518	763	127	165	292	372	683	1055	27.7	32.1	43.5	35.3	
Heesch	265	462	727	131	133	264	396	585	991	26.6	36.5	49.6	40.0	
Nistelrode	290	543	833	178	240	418	468	783	1251	33.4	34.8	42.6	37.4	
Heeswijk	216	395	611	11	16	27	227	411	638	42.3	35.4	40.7	35.6	
Dinther	355	633	988	82	81	163	437	714	1151	14.2	35.9	50.3	38.0	
Oss	616	1211	1827	109	158	267	725	1369	2094	12.8	33.7	40.8	34.8	
Rosmalen	367	565	932	95	68	163	462	633	1095	14.9	39.4	58.3	42.2	
Geffen	254	471	725	16	26	42	270	497	767	5.3	35.0	38.1	35.2	
Nuland	187	314	501	45	47	92	232	361	593	15.5	37.3	48.9	39.1	
Lith	256	383	639	32	38	70	288	421	709	9.8	40.1	45.7	40.6	
Lithoyen	148	199	347	21	22	43	169	221	390	11.0	42.7	48.8	43.3	
Kessel	52	72	124	9	11	20	61	83	144	13.9	41.9	45.0	42.4	
Maren	79	114	193	20	41	61	99	155	254	24.0	40.9	32.8	39.0	
Alen	32	90	122	36	60	96	68	150	218	44.0	28.2	37.5	31.2	
Empel	89	143	232	14	18	32	103	161	264	12.1	39.4	43.8	39.0	
Total	3996	6996	10994	1018	1204	2222	5014	8202	13216	16.8	38.3	45.8	37.9	

Berlicum	511	910	1421	99	98	197	610	1008	1618	12.2	38.0	50.3	37.7	
Berchem	250	493	743	131	157	288	381	650	1031	27.9	33.6	45.5	37.0	
Heesch	264	462	726	115	118	233	379	580	959	24.3	36.4	49.4	39.5	
Nistelrode	138	517	655	183	228	411	321	745	1066	38.6	21.1	44.5	30.1	
Heeswijk	203	395	598	14	16	30	217	411	628	47.8	33.9	46.7	34.6	
Dinther	330	616	946	93	103	196	423	719	1142	17.2	34.8	47.4	37.0	
Oss	588	1147	1735	104	140	244	692	1287	1979	12.3	33.9	42.6	35.0	
Rosmalen	346	528	874	111	170	281	457	698	1155	24.3	39.6	39.5	39.6	
Geffen	218	464	682	25	24	49	243	488	731	6.7	32.0	51.0	33.2	
Nuland	203	313	516	19	43	62	222	356	578	10.7	39.3	30.6	39.4	
Lith	231	355	586	52	48	98	283	401	684	14.3	39.4	53.1	41.4	
Lithoyen	152	201	353	18	19	37	170	220	390	9.5	43.1	48.6	43.6	
Kessel	56	80	136	10	11	21	66	91	157	13.4	41.2	47.6	42.0	
Maren	90	115	205	27	47	74	117	162	279	26.5	43.9	36.5	41.9	
Alen	30	89	119	37	64	101	67	153	220	45.9	25.2	36.6	30.5	
Empel	92	137	229	16	23	39	108	160	268	14.6	40.2	41.0	40.3	
Total	3702	6822	10524	1064	1307	2361	4756	8129	12885	18.3	35.2	44.6	38.9	

MAASLAND 1702

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Berlicum	504	874	1378	110	115	225	614	989	1603	14.0	36.6	48.9	38.3
Berchem	249	487	736	136	156	292	385	643	1028	28.4	33.8	46.6	37.5
Heesch	252	442	694	127	131	258	379	573	952	27.1	36.3	49.2	39.8
Nistelrode	264	498	760	207	252	459	471	748	1219	37.7	34.7	45.1	38.6
Heeswijk	208	375	583	12	16	28	220	391	611	45.8	35.7	42.9	36.0
Dinther	331	599	930	97	124	221	428	723	1151	19.2	35.6	43.9	37.2
Oss	565	1124	1689	97	147	244	662	1271	1933	12.6	33.5	39.8	34.2
Rosmalen	310	499	809	122	103	225	432	602	1034	21.8	38.3	54.2	41.8
Geffen	181	418	609	57	68	125	248	486	734	17.0	31.4	45.6	33.8
Nuland	183	304	487	49	44	93	232	348	580	18.0	37.6	52.7	40.0
Lith	213	341	554	66	70	136	279	411	690	19.7	38.4	48.5	40.4
Lithoyen	148	201	349	22	22	44	170	223	393	11.2	42.4	50.0	43.3
Kessel	61	89	150	7	9	16	68	98	166	9.6	40.7	43.8	41.0
Maron	77	115	192	36	48	84	113	183	276	30.4	40.1	42.9	40.9
Alen	32	90	122	39	59	98	71	149	220	44.5	26.2	39.8	32.3
Expel	90	145	235	15	20	35	105	185	270	13.0	38.3	42.9	38.9
Total	3678	6599	10277	1199	1384	2583	4877	7983	12860	20.1	35.8	46.4	37.9

MAASLAND 1703

Berlicum	478	867	1343	106	110	216	582	977	1559	13.9	35.4	49.1	37.3
Berchem	246	494	740	140	154	294	386	648	1034	28.4	33.2	47.6	37.3
Heesch	233	411	644	136	138	274	369	549	918	29.8	36.2	49.6	40.2
Nistelrode	254	467	721	205	263	468	459	730	1189	39.4	35.2	43.8	38.6
Heeswijk	197	375	572	18	22	40	215	397	612	65.4	34.4	45.0	35.1
Dinther	322	602	924	97	126	223	419	728	1147	19.4	34.8	43.3	36.5
Oss	548	1099	1647	102	148	250	650	1247	1897	13.2	33.3	40.8	34.3
Rosmalen	294	444	738	168	137	305	462	581	1043	29.2	39.8	55.1	44.3
Geffen	192	335	527	55	59	114	247	394	641	17.8	36.4	48.2	38.5
Nuland	187	295	482	43	41	84	230	336	566	14.8	38.8	51.2	40.6
Lith	232	355	587	71	66	137	303	421	724	18.9	39.5	51.8	41.9
Lithoyen	132	197	329	28	25	51	158	222	380	13.4	40.1	51.0	41.6
Kessel	58	94	152	9	8	17	67	102	169	10.1	38.2	52.9	39.6
Maron	76	123	199	39	53	92	115	176	291	31.6	38.2	42.4	39.5
Alen	35	97	132	33	50	83	68	147	215	38.6	28.5	39.8	31.6
Expel	81	149	230	15	27	42	96	176	272	15.4	35.2	35.7	35.3
Total	3563	6404	9967	1263	1427	2690	4826	7831	12657	21.3	35.7	47.0	38.1

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES				
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		from 0-15	from 15-16	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Berlicum	407	839	1246	143	170	313	550	1009	1559	20.1	32.7	45.7	35.3	
Berchem	208	501	709	138	165	301	344	666	1010	29.8	29.3	45.2	34.1	
Heesch	226	385	621	153	143	296	378	538	917	32.3	36.4	51.7	41.3	
Nistelrode	242	447	689	205	259	464	447	708	1153	40.2	35.1	44.2	38.8	
Heeswijk	202	365	567	25	23	48	227	388	615	7.8	35.6	52.1	36.9	
Dinther	307	590	897	121	160	281	428	750	1178	23.9	34.2	43.1	36.3	
Oss	548	1080	1628	119	145	264	667	1225	1892	14.0	33.7	45.1	35.3	
Rommelen	281	412	693	159	140	299	440	552	992	30.1	40.5	53.2	44.4	
Geffen	199	442	641	55	60	115	254	502	756	15.2	31.0	47.8	33.6	
Nuland	194	318	512	51	48	99	245	366	611	16.2	37.9	51.5	40.1	
Lith	234	334	568	74	66	140	308	400	708	19.8	41.2	52.9	43.5	
Lithoyen	128	192	320	27	25	52	155	217	372	14.0	40.0	51.9	41.7	
Kessel	63	95	158	7	8	15	70	103	173	8.7	39.8	46.7	40.5	
Marren	73	122	195	28	52	80	101	174	275	29.1	37.4	35.0	36.7	
Alem	37	91	128	31	62	93	68	153	221	42.1	28.9	33.3	30.8	
Buipel	78	143	221	14	30	44	92	173	265	16.6	35.3	31.8	34.7	
Total	3427	6366	9793	1348	1556	2904	4775	7822	12697	22.9	35.0	46.4	37.6	

Berlicum	389	838	1227	162	189	351	551	1027	1578	22.2	31.7	46.2	34.9
Berchem	229	501	730	122	159	281	351	660	1011	27.8	31.4	43.4	34.7
Heesch	240	386	626	147	156	303	387	542	929	32.6	38.3	48.5	41.7
Nistelrode	225	419	644	213	286	499	438	705	1143	43.7	34.9	42.7	38.3
Heeswijk	205	377	582	36	29	65	241	406	647	10.0	35.2	55.4	37.2
Dinther	287	560	847	142	190	332	429	750	1179	28.2	33.9	42.8	36.4
Oss	498	1044	1542	144	171	315	642	1215	1857	17.0	32.3	45.7	34.6
Rommelen	287	442	729	150	122	272	437	564	1001	27.2	39.4	55.1	43.7
Geffen	206	428	633	50	65	115	255	493	748	15.4	32.4	43.5	34.1
Nuland	214	295	509	56	57	113	270	352	622	18.2	42.0	49.6	43.4
Lith	237	341	578	69	58	127	306	389	705	18.0	41.0	54.3	43.4
Lithoyen	130	210	340	28	30	58	158	240	398	14.6	38.2	48.3	39.7
Kessel	60	93	153	8	9	15	68	102	168	8.9	39.2	40.0	39.3
Marren	85	130	215	34	48	82	119	178	297	27.6	39.5	41.5	40.1
Alem	41	97	138	29	63	92	70	160	230	40.0	28.7	31.5	30.4
Buipel	73	143	216	19	29	48	92	172	264	18.2	33.8	39.6	34.8
Total	3405	6304	9709	1407	1661	3068	4812	7965	12777	24.0	35.1	45.9	37.7

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Berlicum	398	882	1260	154	182	336	552	1044	1596	21.1	31.6	45.8	34.6
Berchem	201	456	657	73	193	266	274	649	923	28.8	30.6	27.4	29.7
Heesch	216	368	584	170	173	343	386	541	927	37.0	37.0	49.6	41.6
Nistelrode	249	398	647	205	297	502	454	695	1149	43.7	38.5	40.8	39.5
Heeswijk	210	390	600	33	31	64	243	421	664	9.6	35.0	51.6	36.6
Dinther	276	516	792	125	179	304	401	695	1096	27.7	34.8	41.1	36.6
Oss	477	1006	1483	179	217	396	656	1223	1879	21.1	32.2	45.2	34.9
Rosmalen	239	412	651	183	146	329	422	558	980	33.6	36.7	55.6	43.1
Geffen	131	432	563	65	70	135	195	502	698	19.3	23.3	48.1	28.1
Nuland	209	297	506	50	52	102	259	349	608	16.8	41.3	49.0	42.6
Lith	220	368	588	69	64	133	289	432	721	18.4	37.4	51.9	40.1
Lithoyen	141	206	347	20	30	50	161	236	397	12.6	40.6	40.0	40.6
Kessel	57	200	257	8	13	21	65	113	178	11.8	36.3	38.1	36.5
Maren	83	132	215	41	46	87	124	178	302	28.8	38.6	47.1	41.1
Alem	46	117	157	22	38	60	62	155	217	27.6	25.5	36.7	28.6
Expel	70	162	232	15	26	41	85	188	273	15.0	30.3	38.6	31.1
Total	3217	6222	9439	1412	1757	3169	4629	7979	12608	25.1	34.1	44.6	36.7

Berlicum	408	882	1291	168	173	341	577	1055	1632	20.9	31.7	49.3	35.4
Berchem	177	422	599	74	236	310	251	658	909	34.1	29.5	23.9	27.6
Heesch	175	340	515	201	204	405	376	544	920	44.0	34.0	48.6	40.8
Nistelrode	196	356	552	182	286	468	378	642	1020	45.9	35.5	39.9	37.1
Heeswijk	194	363	577	38	32	70	232	415	647	10.8	33.6	54.3	35.8
Dinther	338	614	952	89	148	237	427	762	1189	19.9	35.5	37.6	35.9
Oss	492	1022	1514	139	188	327	631	1210	1841	17.8	32.5	42.5	34.3
Rosmalen	233	404	637	220	191	411	463	595	1048	39.2	36.6	53.5	43.2
Geffen	185	422	617	54	69	123	249	491	740	16.6	31.6	43.9	33.6
Nuland	199	288	487	56	51	107	255	339	594	18.0	40.9	52.3	42.9
Lith	237	376	613	54	72	126	291	448	739	17.1	38.7	42.9	39.4
Lithoyen	126	219	345	22	29	51	148	248	396	12.9	36.5	43.1	37.4
Kessel	57	100	157	7	13	20	64	113	177	11.3	36.3	35.0	36.2
Maren	83	145	228	38	45	83	121	190	311	26.7	36.4	45.8	38.9
Alem	45	119	164	23	34	57	68	153	221	25.8	27.4	40.4	30.8
Expel	85	167	252	15	24	39	100	191	291	13.4	33.7	38.5	34.4
Total	3241	6259	9500	1380	1795	3175	4621	8054	12675	25.0	34.1	43.5	36.5

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES				
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Unta- xable	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Berlicum	416	878	1294	188	180	368	584	1058	1642	21.2	32.1	48.3	35.6	
Berchem	192	422	614	169	222	391	361	644	1005	38.9	31.3	43.2	35.9	
Heesch	143	317	460	223	238	461	366	555	921	50.1	31.1	48.4	39.7	
Nistelrode	171	353	524	165	304	469	336	657	993	47.2	32.6	35.2	33.8	
Heeswijk	187	367	554	45	48	93	232	415	647	14.4	33.8	48.4	35.9	
Dinther	268	515	783	159	219	378	427	734	1161	32.6	34.2	42.1	36.8	
Oss	482	1030	1512	61	108	169	543	1138	1681	10.1	31.9	36.1	32.3	
Rosmalen	243	401	644	200	158	358	443	559	1002	35.7	37.7	55.9	44.2	
Geffen	190	409	599	64	81	145	254	490	744	19.5	31.7	44.1	34.1	
Nuland	189	285	474	57	51	108	246	336	582	18.6	39.9	52.8	42.3	
Lith	255	388	643	71	80	151	326	468	794	19.0	39.7	47.0	41.1	
Lithoyen	127	212	339	23	28	51	150	240	390	13.1	37.5	45.1	38.5	
Kessel	58	104	162	9	9	18	67	113	180	10.0	35.8	50.0	37.2	
Maren	90	159	249	30	39	69	120	198	318	21.7	36.1	43.5	37.7	
Alem	47	133	180	22	37	59	69	170	239	24.7	26.1	37.3	28.9	
Buipel	97	175	272	11	20	31	108	195	303	10.2	35.7	35.5	35.6	
Total	3155	6148	9303	1477	1822	3299	4632	7970	12602	28.2	33.9	44.8	36.8	

Berlicum	420	859	1279	179	183	362	598	1042	1641	22.1	32.8	49.4	36.5
Berchem	157	371	528	204	300	504	361	671	1032	48.8	29.7	40.5	35.0
Heesch	139	315	454	235	237	472	374	552	926	51.0	30.6	49.8	40.4
Nistelrode	170	343	513	150	295	445	320	638	958	46.5	33.1	33.7	33.4
Heeswijk	165	326	491	68	87	156	234	413	647	24.1	33.6	44.2	36.2
Dinther	242	475	717	192	224	416	434	699	1133	36.7	33.8	46.2	38.3
Oss	499	1029	1528	70	112	182	569	1141	1710	10.6	32.7	36.5	33.3
Rosmalen	231	382	613	246	213	459	477	595	1072	42.8	37.7	53.6	44.5
Geffen	188	398	586	74	86	160	262	484	746	21.4	32.1	46.3	35.1
Nuland	193	279	472	57	54	111	250	333	583	19.0	40.9	51.4	42.9
Lith	262	396	657	83	82	165	345	477	822	20.1	39.9	50.3	42.0
Lithoyen	134	207	341	21	38	59	155	245	400	14.8	39.3	35.6	38.8
Kessel	71	121	192	3	3	6	74	124	198	3.0	37.0	50.0	37.4
Maren	95	165	260	33	47	80	128	212	340	23.5	36.5	41.3	37.6
Alem	53	132	185	21	39	60	74	171	245	24.5	28.6	35.0	30.2
Buipel	100	167	267	21	30	51	121	197	318	16.0	37.5	41.2	38.1
Total	3119	5964	9083	1658	2030	3688	4777	7994	12771	28.9	34.3	45.0	37.4

MAASLAND 1715

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES				
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Un- tax- able	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Berlicum	414	790	1204	218	231	449	632	1021	1653	27.2	34.4	48.8	38.2	
Berchem	212	443	655	176	229	405	388	672	1060	38.2	32.4	43.5	36.6	
Heesch	117	309	426	218	293	511	335	608	937	54.5	27.5	42.7	35.8	
Nistelrode	170	420	590	172	304	476	342	724	1066	44.7	28.8	36.1	32.1	
Heeswijk	204	363	567	59	36	95	263	399	662	14.4	36.0	62.1	39.7	
Dinther	296	484	780	194	219	413	490	703	1193	34.6	37.9	47.0	41.1	
Oss	492	981	1473	147	184	331	639	1165	1804	18.3	33.4	44.4	35.4	
Rosmalen	228	440	668	231	220	451	459	860	1119	40.3	34.1	51.2	41.0	
Geffen	199	419	618	67	72	139	266	491	757	18.4	32.2	48.2	35.1	
Nuland	210	288	498	48	46	94	258	334	592	15.9	42.2	51.1	43.6	
Lith	250	415	665	60	65	125	310	480	790	15.8	37.6	48.0	39.2	
Lithoyen	140	206	346	28	41	69	168	247	415	16.6	40.5	40.6	40.5	
Kessel	61	123	184	10	10	20	71	133	204	9.8	33.2	50.0	34.8	
Maren	68	139	207	67	65	132	135	204	339	38.9	32.9	50.8	39.8	
Alen	49	117	166	46	63	109	95	180	275	39.6	29.5	42.2	31.5	
Empel	107	162	269	29	24	53	136	186	322	16.5	39.6	54.7	42.2	
Total	3217	6099	9316	1770	2102	3872	4987	8201	13188	29.4	34.5	45.7	37.8	

MAASLAND 1716

Berlicum	549	976	1525	92	105	197	641	1081	1722	11.4	36.0	46.7	37.2
Berchem	251	517	768	143	194	337	394	711	1105	30.5	32.7	42.4	35.7
Heesch	154	527	681	94	108	202	248	635	883	22.9	22.6	46.5	28.1
Nistelrode	399	769	1168	48	70	118	447	839	1286	9.2	34.2	40.7	34.8
Heeswijk	206	369	575	48	38	86	254	407	661	13.0	35.8	55.8	38.4
Dinther	383	661	1044	102	92	194	485	753	1238	15.7	36.7	52.6	39.2
Oss	851	1413	2264	169	193	362	1020	1606	2626	13.8	37.6	46.7	38.8
Rosmalen	259	524	783	203	218	421	462	742	1204	35.0	33.1	48.2	38.4
Geffen	208	420	628	60	58	118	268	478	746	15.8	33.1	50.8	35.9
Nuland	235	340	575	20	17	37	255	357	612	6.0	40.9	54.1	41.7
Lith	282	459	741	51	57	108	333	516	849	12.7	38.1	47.2	39.2
Lithoyen	139	224	363	25	41	66	164	285	429	15.4	38.3	37.9	38.2
Kessel	62	125	187	11	10	21	73	135	208	10.1	33.2	52.4	35.1
Maren	70	149	219	60	70	130	130	219	349	37.2	32.0	46.2	37.2
Alen	52	111	163	48	64	112	100	175	275	40.7	31.8	42.9	36.4
Empel	112	196	308	9	6	15	121	202	323	4.6	36.4	60.0	37.5
Total	4212	7780	11992	1183	1341	2524	5395	9121	14516	17.4	35.1	48.9	37.3

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES				
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Berlicum	458	890	1348	209	211	420	665	1101	1766	23.8	33.9	49.8	37.7	
Berchem	230	451	681	163	223	386	393	674	1067	36.2	33.8	42.2	36.8	
Heesch	124	339	463	201	262	463	325	601	926	50.0	28.8	43.4	35.1	
Mistelrode	271	581	852	97	176	273	368	757	1125	24.3	31.8	35.5	32.7	
Heeswijk	197	362	559	30	33	63	227	395	622	10.1	35.2	47.6	36.5	
Dinther	353	612	965	115	128	243	468	740	1208	20.1	38.6	47.3	38.7	
Oss	655	1159	1814	110	149	259	765	1308	2073	12.5	36.1	42.5	36.9	
Rosmalen	258	490	748	194	213	407	452	703	1155	35.2	34.5	47.7	39.1	
Geffen	212	395	607	62	60	122	274	455	729	16.7	34.9	50.8	37.6	
Muland	224	320	544	33	31	64	257	351	608	10.5	41.2	51.6	42.3	
Lith	287	468	756	51	57	108	338	526	864	12.5	38.0	47.2	39.1	
Lithoyen	141	211	352	26	39	65	167	250	417	15.6	40.1	40.0	40.0	
Kessel	58	128	186	11	7	18	69	135	204	8.8	31.2	61.1	33.8	
Maren	79	164	243	70	64	134	149	228	377	35.5	32.5	52.2	39.5	
Alen	64	145	209	39	32	71	103	177	280	25.4	30.6	54.9	36.8	
Expel	118	195	313	20	18	38	138	213	351	10.8	37.7	52.6	39.3	
Total	3727	6911	10638	1431	1703	3134	5158	8614	13772	22.8	36.0	45.7	37.5	

Berlicum	440	887	1327	236	239	475	676	1126	1802	26.4	33.2	49.7	37.5
Berchem	241	436	677	179	231	410	420	667	1087	37.7	35.6	43.7	38.6
Heesch	174	374	548	90	109	199	264	483	747	26.6	31.8	45.2	35.3
Mistelrode	212	532	744	76	214	290	288	746	1034	28.0	28.5	26.2	27.9
Heeswijk	199	354	553	43	36	79	242	390	632	12.5	36.0	54.4	38.3
Dinther	346	589	935	140	115	255	486	704	1190	21.4	37.0	54.9	40.8
Oss	620	1116	1736	109	102	211	729	1218	1947	10.8	35.7	51.7	37.4
Rosmalen	252	464	716	194	218	412	446	682	1128	36.5	35.2	47.1	39.5
Geffen	210	390	600	67	69	136	277	459	736	18.5	35.0	49.3	37.6
Muland	202	320	522	40	36	76	242	356	598	12.7	38.7	52.6	40.5
Lith	257	443	700	63	75	138	320	518	838	16.5	36.7	45.7	38.2
Lithoyen	139	227	366	33	37	70	172	264	436	16.1	38.0	47.1	39.4
Kessel	57	123	180	11	7	18	68	130	198	9.1	31.7	61.1	34.3
Maren	72	157	229	63	69	132	135	226	361	36.6	31.4	47.7	37.4
Alen	60	138	198	35	39	74	95	177	272	27.2	30.3	47.3	34.9
Expel	111	199	310	18	17	35	129	216	345	10.1	35.8	51.4	37.4
Total	3592	6749	10341	1397	1613	3010	4989	8362	13351	22.5	34.7	46.4	37.4

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									Untaxable People	PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population				0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Taxable People	Untaxable People	Total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Berlicum	443	870	1313	238	247	485	681	1117	1798	27.0	33.7	49.1	37.9	
Berchem	227	415	642	184	247	431	411	662	1073	40.2	35.4	42.7	38.3	
Heesch	173	359	532	145	197	342	318	556	874	39.1	32.5	42.4	36.4	
Nistelrode	155	422	577	82	246	308	217	668	885	34.8	26.9	20.1	24.5	
Heeswijk	214	352	566	47	27	74	261	379	640	11.6	37.8	63.5	40.8	
Dinther	329	550	879	176	128	304	505	678	1183	25.7	37.4	57.9	42.7	
Oss	597	1067	1664	101	107	208	698	1174	1872	11.1	35.8	48.6	37.3	
Rosmalen	251	457	708	186	202	388	437	659	1096	35.4	35.5	47.9	39.9	
Geffen	191	354	545	91	85	176	282	439	721	24.4	35.0	51.7	39.1	
Nuland	210	321	531	39	35	74	249	356	605	12.2	39.5	52.7	41.2	
Lith	246	444	690	75	79	154	321	523	844	18.2	35.7	48.7	38.0	
Lithoyen	137	219	356	32	38	70	169	257	426	16.4	38.3	45.7	39.7	
Kessel	60	127	187	8	5	13	68	132	200	6.5	32.1	61.5	34.0	
Maren	80	152	232	64	61	125	144	213	357	35.0	34.5	51.2	40.3	
Alem	51	145	196	42	26	68	93	171	264	25.8	26.0	61.8	35.2	
Engel	117	202	319	19	18	37	136	220	356	10.4	36.7	51.4	38.2	
Total	3481	6456	9937	1509	1748	3257	4990	8204	13194	24.7	35.0	46.3	37.8	

OISTERWIJK 1696

1696

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENTAGES
Villages	Taxable People			AGES
	age		total	
	0-15	16-		
Oisterwijk	623	891	1514	41.1
Haaren	382	660	1042	36.7
Enschot	174	224	398	43.7
Heukelom	128	182	310	41.3
Berkel	156	220	376	41.5
Udenhout	489	787	1256	37.3
Loon op Zand	772	1024	1796	43.0
Waalwijk-Bagoirt	410	611	1021	40.2
Drunen	291	556	847	34.4
Gansoyen	4	5	9	44.4
Vught	330	574	904	36.5
Cromvoirt	88	219	307	28.7
St. Michiels-Gest.	517	867	1384	37.4
Boxtel	724	1356	2080	34.8
Esch	95	148	243	39.1
Helvoirt	244	525	769	31.7
Tilburg	2290	3566	5856	39.1
Geirle	216	405	621	34.8
Nieuwkuik	161	257	418	38.5
Riel	111	179	290	38.3
Moergestel	320	633	953	33.6
Hilvarenbeek	716	1195	1911	37.5
Diesse	213	473	686	31.0
Westelbeers	76	121	197	38.6
Hooge Mierde	120	185	305	39.3
Lage Mierde	85	167	252	33.7
Hulsel	66	102	168	39.3
Total	9781	16132	25913	37.7

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
	572	837	1409	40.6
	370	653	1023	36.2
	161	227	388	41.5
	119	171	290	41.0
	137	202	339	40.4
	487	787	1274	38.2
	717	1019	1736	41.3
	394	607	1001	39.3
	289	538	827	34.9
	4	6	10	40.0
	341	540	881	32.7
	89	198	287	31.0
	504	847	1351	37.3
	679	1301	1980	34.3
	104	161	265	39.2
	244	511	755	32.3
	1980	3193	5173	38.3
	230	428	658	35.0
	162	239	401	40.4
	101	176	277	36.5
	308	643	951	32.5
	653	1136	1789	36.5
	221	475	696	31.8
	52	104	156	33.3
	144	206	350	41.1
	94	169	263	35.7
	52	96	148	35.1
	9208	15470	24678	37.3

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
Villages	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
Oisterwijk	562	828	1388	40.5
Haarlem	374	647	1021	36.6
Enschot	165	220	385	42.9
Heukelom	118	171	289	40.8
Berkel	139	208	347	40.1
Udenhout	482	786	1268	38.0
Loon op Zand	720	1016	1736	41.5
Waalwijk-Hagoort	386	587	973	39.7
Drunen	276	516	792	34.8
Gansvoeren	3	6	9	33.3
Vught	352	567	899	36.9
Cromvoirt	96	200	296	32.4
St. Michiels-Gest.	485	862	1347	38.0
Bortel	657	1285	1942	33.8
Esch	105	180	285	39.6
Halvoirt	239	531	770	31.0
Tilburg	2043	3376	5419	37.7
Gorle	231	412	643	35.9
Nieuwkuik	145	253	398	36.4
Riel	94	176	270	34.6
Moergestel	308	656	964	32.0
Hilvarenbeek	869	1125	1794	37.3
Diesse	224	463	687	32.6
Westelbeers	49	124	173	28.3
Hooge Mierde	121	199	320	37.8
Lage Mierde	80	168	248	32.3
Hulsel	59	108	167	35.3
Total	9162	15648	24810	36.9

ABSOLUTE NUMBERS				PERCENT TAGES
Taxable People				
age			total	
0-15	16-			
516	821		1337	38.6
361	661		1022	35.3
152	218		370	41.1
121	160		281	43.1
138	221		359	38.4
480	820		1300	36.9
670	1027		1697	39.5
389	615		1004	38.7
270	515		785	34.4
5	10		15	33.3
333	582		915	36.4
98	195		293	33.4
450	834		1284	35.0
627	1258		1885	33.3
90	151		241	37.3
239	506		744	32.1
1707	3060		4767	35.8
213	376		589	36.2
152	266		418	36.4
93	173		266	35.0
317	663		980	32.3
679	1144		1823	37.2
241	507		748	32.2
56	114		170	32.9
155	233		388	39.9
137	256		393	34.9
61	111		172	35.5
8750	15496		24246	36.1

OISTERWIJK 1699

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
Villages	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
Oisterwijk	486	809	1295	37.5
Haaren	350	659	1009	34.7
Enschot	152	218	370	41.1
Heukelom	119	165	284	41.9
Berkel	113	210	323	35.0
Udenhout	458	809	1267	36.1
Loon op Zand	631	992	1623	38.9
Waalwijk-Hagoirt	384	606	990	38.8
Drunen	263	514	777	33.8
Gansoyen	6	10	16	37.5
Vught	338	555	893	37.8
Cromvoirt	97	202	299	32.4
St. Michiels-Gest.	474	835	1310	36.2
Bortel	613	1210	1823	33.6
Esch	79	147	226	35.0
Helvoirt	239	513	752	31.8
Tilburg	1560	2789	4349	35.8
Gorle	204	357	561	36.4
Nieuwkuik	158	262	420	37.6
Riel	100	173	273	36.6
Moergestel	315	672	987	31.9
Hilvarenbeek	674	1174	1848	36.5
Diessen	242	494	736	32.9
Westelbeers	59	114	173	34.1
Hooge Mierde	139	231	370	37.6
Lage Mierde	118	219	337	35.0
Mulsel	41	103	144	28.5
Total	8412	15043	23455	35.9

1700

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	
	0-15	16-		
	537	843	1380	38.9
	365	648	1013	36.0
	167	204	371	45.0
	121	163	284	42.6
	119	208	327	36.4
	463	797	1260	36.7
	623	1037	1660	37.5
	384	600	984	39.0
	273	527	800	34.1
	5	9	14	35.7
	280	543	823	34.0
	105	210	315	33.3
	475	833	1328	35.8
	593	1174	1767	33.6
	80	147	227	35.2
	241	522	763	31.6
	1860	3016	4876	38.1
	199	373	572	34.8
	192	303	495	38.8
	107	189	296	36.1
	296	717	1015	29.4
	705	1262	1967	35.8
	242	519	761	31.8
	48	114	162	29.6
	131	256	387	33.9
	123	235	357	34.2
	50	111	161	31.1
	8785	15580	24365	36.1

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
Villages	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
Oisterwijk	493	809	1302	37.9
Haaren	352	658	1010	34.9
Enschot	155	185	340	45.6
Heukelum	132	159	291	45.4
Berkel	120	204	324	37.0
Udenhout	466	775	1241	37.6
Loon op Zand	614	1009	1623	37.8
Waalwijk-Hagoirt	411	626	1037	39.6
Drunen	260	518	778	33.4
Gansoyen	6	10	16	37.5
Vught	312	588	900	34.7
Cromvoirt	108	203	311	34.7
St. Michiels-Gest.	420	862	1282	32.8
Boktel	545	1228	1773	30.7
Esch	69	155	224	30.8
Helvoirt	254	559	813	31.2
Tilburg	1808	2882	4690	38.6
Goirle	197	375	572	34.4
Nieuwkuik	160	284	444	36.0
Riel	113	195	308	36.7
Moergestel	298	689	987	30.2
Hilvarenbeek	708	1229	1937	36.6
Diessen	252	532	784	32.1
Westelbeers	60	120	180	33.3
Hooge Mierde	136	255	391	34.8
Lage Mierde	119	233	352	33.8
Hulsel	53	108	161	32.9
Total	8621	15450	24071	35.8

ABSOLUTE NUMBERS				PERCENT
Taxable People				
age		total	0-15	
0-15	16-			
449	792	1241	36.2	
336	657	993	33.8	
142	178	320	44.4	
122	151	273	44.7	
121	211	332	36.4	
469	770	1239	37.9	
600	976	1576	38.1	
358	620	978	36.6	
271	523	794	34.1	
4	7	11	36.4	
291	571	862	33.8	
105	216	321	32.7	
378	852	1230	30.7	
512	1161	1673	30.6	
71	165	236	30.1	
251	573	824	30.5	
1580	2714	4294	36.8	
177	366	543	32.6	
157	293	450	34.9	
119	194	313	38.0	
296	673	969	30.5	
684	1227	1911	35.8	
266	534	800	33.3	
67	117	184	36.4	
139	265	404	34.4	
120	230	350	34.3	
64	112	176	36.4	
8149	15148	23297	35.0	

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENTAGES
Villages	Taxable People			TAGES
	age		total	
	0-15	16-		0-15
Oisterwijk	389	726	1115	34.8
Baaren	329	629	958	34.3
Enschot	126	173	299	42.1
Heukelom	105	140	245	42.9
Berkel	106	210	316	33.5
Udenhout	449	739	1188	37.8
Loon op Zand	580	948	1528	38.0
Waalwijk-Hagoirt	340	586	926	36.7
Drunen	271	513	784	34.6
Gansoyen	2	7	9	22.2
Vught	300	602	902	33.3
Cromvoirt	105	210	315	33.3
St. Michaels-Gest.	349	828	1177	29.7
Bortel	474	1091	1565	30.3
Esch	72	185	257	28.0
Belvoirt	249	529	778	32.0
Tilburg	1484	2517	4001	37.1
Goirle	181	360	541	33.5
Nieuwkuik	153	285	438	34.9
Riel	94	182	276	34.1
Moergestel	295	666	961	30.7
Bilvarenbeek	649	1142	1791	36.2
Diessen	249	514	763	32.6
Westelbeers	48	102	150	32.0
Hooge Mierde	135	264	399	33.8
Lage Mierde	101	212	313	32.3
Ruisel	48	96	144	33.3
Total	7683	14456	22139	34.7

ABSOLUTE NUMBERS				PERCENTAGES
Taxable People				
age		total	0-15	
0-15	16-			
367	663	1030	35.6	
327	627	954	34.3	
125	169	294	42.5	
99	139	238	41.6	
114	207	321	35.5	
452	725	1177	38.4	
554	897	1451	38.2	
334	546	880	38.0	
259	493	752	34.4	
2	7	9	22.2	
277	601	878	31.5	
115	207	322	35.7	
338	825	1163	29.1	
448	1071	1519	28.5	
61	162	223	27.4	
242	525	767	31.6	
1561	2583	4144	37.7	
179	365	544	32.9	
121	220	341	35.5	
16	179	195	8.2	
291	658	949	30.7	
604	1079	1683	35.9	
280	508	788	33.9	
50	108	153	32.7	
130	261	391	33.2	
82	198	280	29.3	
47	87	134	35.1	
7455	14105	21560	34.6	

Villages	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
Oisterwijk	359	847	1006	35.7
Haaren	320	617	937	34.2
Enschot	145	101	246	58.9
Beukelom	107	139	246	43.5
Berkel	103	205	308	33.4
Udenhout	427	699	1126	37.9
Loon op Zand	536	877	1413	37.9
Waalwijk-Hagoort	326	590	916	35.6
Drunen	259	489	748	34.6
Gansoyen	2	7	9	22.2
Vught	256	598	854	30.0
Crowvoirt	107	205	312	34.3
St. Michaels-Gest.	334	834	1168	28.6
Bortel	407	1057	1464	27.8
Esch	53	188	241	22.0
Belvoirt	242	530	772	31.2
Tilburg	1510	2326	4036	37.4
Goirle	181	344	525	34.5
Nieuwkuik	121	215	336	36.0
Riel	80	171	251	31.9
Moergestel	292	657	949	30.8
Elivarenbeek	596	1088	1684	35.4
Diessen	242	503	745	32.5
Westelbeers	46	100	146	31.5
Hooge Mierde	114	250	364	31.3
Lage Mierde	93	189	282	33.0
Hulsel	30	57	87	34.5
Total	7288	13883	21171	34.4

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
	336	617	953	35.3
	315	623	938	33.6
	115	162	277	41.5
	106	137	243	43.6
	83	216	309	30.1
	419	682	1101	36.1
	508	841	1347	37.6
	331	605	936	35.4
	249	462	711	35.0
	2	6	8	25.0
	266	594	860	30.9
	104	206	310	33.5
	334	842	1176	28.4
	417	1067	1484	28.1
	52	182	234	24.3
	238	517	745	30.8
	1509	2495	4004	37.7
	183	321	504	36.3
	115	229	344	33.4
	88	171	259	34.0
	275	672	947	29.0
	552	1062	1614	34.2
	212	494	706	30.0
	43	88	131	32.8
	94	238	332	28.3
	98	199	297	33.0
	40	71	111	36.0
	7082	13779	20861	34.0

Villages	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
Oisterwijk	313	585	898	34.9
Haaren	270	565	835	32.3
Enschot	120	163	283	42.4
Heukelum	81	130	211	41.2
Berkel	96	214	310	31.0
Ulenhout	410	703	1113	36.8
Loon op Zand	450	833	1283	35.1
Waalwijk-Bagoirt	330	567	897	36.8
Drunen	248	458	706	35.1
Gansoyen	1	6	7	14.3
Vught	272	585	857	31.4
Cromvoirt	108	202	310	34.8
St. Michiels-Gest.	327	831	1158	28.2
Bortel	418	1054	1470	28.3
Esch	63	157	220	28.6
Halvoirt	230	524	754	30.5
Tilburg	1430	2432	3862	37.0
Gorle	167	303	470	35.5
Nieuwkuik	114	237	351	32.5
Riel	68	157	225	30.2
Moergestel	261	641	902	28.9
Hilvarenbeek	527	1021	1548	34.0
Diessen	172	461	633	27.2
Westelbeers	25	72	97	25.8
Hooge Mierde	66	182	248	28.6
Lage Mierde	86	191	277	31.0
Hulsel	33	54	87	37.9
Total	6694	13338	20032	33.4

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
	308	589	897	34.3
	246	545	791	31.1
	121	157	278	43.5
	104	137	241	43.2
	105	207	312	32.7
	396	684	1080	36.7
	490	882	1372	35.7
	311	552	863	36.0
	240	447	687	34.9
	3	9	12	25.0
	265	582	847	31.3
	96	175	271	35.4
	331	817	1148	28.8
	390	1005	1395	28.0
	64	162	226	28.3
	223	509	732	30.5
	1348	2308	3657	36.9
	203	317	520	39.0
	109	237	346	31.5
	58	149	207	28.0
	268	590	858	31.2
	436	909	1345	32.4
	176	449	625	28.2
	26	46	72	36.1
	39	125	164	23.8
	74	152	226	32.7
	10	27	37	27.0
	6440	12769	19209	33.5

Villages	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	
	0-15	16-		0-15
Oisterwijk	395	671	1066	37.1
Haaren	223	542	765	29.2
Knischot	150	196	346	43.4
Heukelom	96	135	231	41.6
Berkel	96	218	316	31.0
Udenhout	372	714	1086	34.3
Loon op Zand	508	899	1407	38.1
Wanwijk-Nagooit	307	551	858	35.8
Drunen	257	467	724	35.5
Gansoyen	3	10	13	23.1
Vught	273	594	867	31.5
Cromvoirt	105	179	284	37.0
St. Michaels-Cest.	350	803	1153	30.4
Boxtel	394	1041	1435	27.8
Esch	57	155	212	26.9
Helvoirt	247	510	757	32.6
Tilburg	1301	2238	3539	36.8
Goirle	256	391	647	39.6
Nieuwkuik	115	241	356	32.3
Riel	58	141	199	29.1
Moergestel	281	670	951	30.3
Rilvarenbeek	370	790	1160	31.9
Diesseu	162	436	598	27.1
Westelbeers	14	34	48	29.2
Hooge Mierde	43	131	174	24.7
Lage Mierde	89	169	258	34.5
Hulsel	28	48	76	36.8
Total	6562	12974	19536	33.6

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	
	0-15	16-		0-15
	339	619	958	35.4
	203	507	710	28.6
	141	204	345	40.9
	97	133	230	42.2
	97	207	304	31.9
	356	718	1074	33.1
	481	946	1327	36.2
	285	533	818	34.8
	259	465	724	35.1
	3	10	13	23.1
	259	564	823	31.5
	101	182	283	35.7
	330	771	1101	30.0
	381	1006	1387	27.5
	69	153	222	31.1
	239	506	744	32.1
	1179	2101	3280	35.9
	205	330	535	38.3
	115	235	350	32.9
	52	129	181	28.7
	256	611	867	29.5
	240	555	795	30.2
	57	242	299	19.1
	13	12	25	52.0
	34	117	151	22.5
	40	101	141	28.4
	14	29	43	32.6
	5838	11885	17723	32.9

Villages	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	
	0-15	16-		0-15
Oisterwijk	299	582	881	33.9
Haaren	194	502	696	27.9
Enschot	136	191	327	41.6
Heukelom	91	139	230	39.6
Berkel	99	213	312	31.7
Udenhout	352	719	1071	32.9
Loon op Zand	490	860	1350	36.3
Walwijk-Ragoirt	288	515	803	35.9
Drunen	241	456	697	34.6
Gansoyen	4	10	14	28.6
Vught	247	566	813	30.4
Cromvoirt	100	179	279	35.8
St. Michiels-Gest.	339	747	1086	31.2
Boxtel	378	1029	1407	26.9
Esch	70	144	214	32.7
Helvoirt	250	520	770	32.5
Tilburg	<u>1210</u>	<u>2169</u>	<u>3379</u>	<u>35.8</u>
Gedrie	<u>199</u>	<u>315</u>	<u>514</u>	<u>38.7</u>
Nieuwkuik	106	236	342	31.0
Riel	<u>49</u>	<u>133</u>	<u>182</u>	<u>26.9</u>
Moergestel	254	610	864	29.4
Rilivarenbeek	115	331	446	25.8
Diessen	40	181	231	17.3
Westelbeers	13	13	26	50.0
Hooge Mierde	23	87	110	20.9
Lage Mierde	49	118	167	29.3
Bulsel	18	34	52	34.6
Total	<u>5654</u>	<u>11609</u>	<u>17263</u>	<u>32.6</u>

Villages	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	
	0-15	16-		0-15
	258	530	788	32.7
	198	496	694	28.5
	128	189	317	40.4
	92	141	233	39.5
	102	208	310	32.9
	388	729	1117	34.7
	498	851	1349	36.9
	288	518	806	35.7
	244	458	700	34.9
	4	10	14	28.6
	271	578	849	31.9
	93	172	265	35.1
	312	719	1031	30.3
	346	941	1287	26.9
	67	155	222	30.2
	254	521	775	32.8
	1240	2237	3477	35.7
	193	300	493	39.1
	108	245	353	30.6
	46	136	182	25.3
	214	582	796	28.9
	94	253	347	27.1
	27	158	185	14.6
	12	12	24	50.0
	27	77	104	26.0
	32	93	125	25.6
	23	47	70	32.9
Total	<u>5559</u>	<u>11354</u>	<u>16913</u>	<u>32.9</u>

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
Villages	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
Oisterwijk	218	522	740	29.5
Hearen	191	490	681	28.0
Enschot	145	200	345	42.0
Heukelom	106	153	259	40.9
Berickel	96	220	316	30.4
Wienhout	390	741	1131	34.5
Loon op Zand	484	838	1322	36.6
Waalwijk-Magoyrt	270	550	820	32.9
Drunen	289	505	794	36.4
Gansoyen	4	10	14	28.6
Vught	250	564	814	30.7
Cromvoirt	85	161	246	34.6
St. Michiels-Gest.	310	707	1017	30.5
Bortel	327	900	1227	28.7
Beek	71	152	223	31.8
Helvoirt	257	529	786	32.7
Tilburg	1151	2091	3242	35.5
Goirle	192	276	468	41.0
Nieuwkuik	105	231	336	31.3
Riel	45	130	175	25.7
Moergestel	197	555	752	26.2
Hilvarenbeek	279	587	866	32.2
Diessen	67	280	347	19.3
Westelbeers	25	54	79	31.6
Hooge Mierde	60	146	206	29.1
Lage Mierde	41	89	130	31.5
Bulsel	25	45	70	35.7
Total	5680	11726	17406	32.6

ABSOLUTE NUMBERS				PERCENT
Taxable People				TAGES
age		total		0-15
0-15	16-			
171	458	629		27.2
214	537	751		28.5
112	177	289		38.8
80	129	209		38.3
114	240	354		32.2
453	780	1233		36.7
560	923	1483		37.8
257	542	799		32.2
281	533	814		34.5
5	10	15		33.3
239	549	788		30.3
93	168	261		35.6
308	699	1007		30.6
342	904	1246		27.4
78	180	258		32.8
277	527	804		34.5
1115	2077	3192		34.9
200	291	491		40.7
110	233	343		32.1
50	123	173		28.9
162	554	716		24.7
295	640	935		31.6
51	249	300		17.0
17	44	61		27.9
47	107	154		30.5
33	94	127		26.0
19	41	60		31.7
5703	11789	17492		32.6

Villages	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
Oisterwijk	182	491	673	27.0
Baaren	193	567	760	25.4
Enschot	121	185	306	39.5
Boukelom	81	147	228	35.5
Berkel	121	239	360	33.6
Udenhout	446	776	1222	36.5
Loon op Zand	522	910	1432	36.5
Waalwijk-Hagdoirt	247	536	783	31.5
Drunen	286	521	807	35.4
Gansoyen	5	8	13	38.5
Vught	247	549	796	31.0
Croonvoirt	91	164	255	35.7
St. Michiels-Gest.	347	757	1104	31.4
Boxtel	446	1060	1526	29.2
Ksch	83	168	251	33.1
Belvoirt	276	529	805	34.3
Tilburg	1094	2045	3139	34.9
Goirle	197	295	492	40.0
Nieuwkuik	107	233	340	31.5
Riel	48	129	177	27.1
Moergestel	182	523	705	25.8
Rilvarenbeek	286	645	931	30.7
Diessen	39	238	277	14.1
Wastelbeers	14	39	53	26.4
Hooge Mierde	42	96	137	30.7
Lage Mierde	24	98	122	19.7
Hulsel	14	35	49	28.6
Total	5741	12009	17743	32.4

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
	302	633	935	32.3
	267	667	934	28.6
	125	190	315	39.7
	106	161	269	40.1
	123	233	356	34.6
	492	822	1314	37.4
	542	921	1463	37.0
	336	693	1029	32.7
	284	563	847	33.5
	5	6	11	46.5
	397	672	1069	37.1
	125	212	337	37.1
	558	1023	1581	35.3
	649	1475	2124	30.6
	88	183	271	32.5
	282	567	849	33.2
	1321	2491	3812	34.7
	202	295	497	40.6
	137	260	397	34.5
	106	187	292	36.0
	343	692	1035	33.1
	769	1241	2010	36.3
	234	527	761	30.7
	92	124	216	42.6
	186	251	437	39.8
	146	231	377	38.7
	64	127	191	33.5
	5262	13447	23709	34.8

Villages	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
Oisterwijk	183	452	615	26.5
Baaren	206	559	765	28.9
Enschot	99	158	257	38.5
Houkelom	81	124	205	39.5
Berkel	106	223	329	32.2
Udenhout	431	733	1164	37.0
Loon op Zand	573	985	1568	36.5
Waalwijk-Hagoirt	283	603	886	32.7
Drunen	275	547	822	33.5
Gansoyen	6	8	14	42.9
Vught	356	620	976	36.5
Cronvoirt	122	197	319	38.2
St. Michiels-Gest.	458	876	1334	34.3
Bortel	584	1335	1929	30.8
Kuch	86	169	255	33.7
Belvoirt	289	571	840	32.0
Tilburg	1020	2057	3077	33.1
Goirle	182	280	462	39.4
Nieuwkuik	132	275	407	32.4
Riel	60	149	209	28.7
Moergestel	320	658	978	32.7
Elivarenbeek	627	1037	1664	37.7
Diessen	204	503	707	28.9
Westelbeers	92	104	196	46.8
Hooge Mierde	199	235	434	45.9
Lage Mierde	152	219	371	41.0
Bulsel	67	116	183	36.6
Total	7173	13893	20976	34.2

	ABSOLUTE NUMBERS			PERCENT
	Taxable People			TAGES
	age		total	0-15
	0-15	16-		
	76	246	322	23.6
	161	481	642	25.1
	36	96	132	27.3
	33	76	109	30.3
	94	186	280	33.6
	360	634	994	36.6
	556	963	1519	36.6
	334	644	978	34.2
	259	569	828	31.3
	4	9	13	30.6
	288	564	852	33.8
	93	172	265	35.1
	326	701	1027	31.7
	410	1032	1442	28.4
	81	176	257	31.5
	249	550	799	31.2
	947	1914	2861	33.1
	183	298	476	38.4
	140	271	411	34.1
	48	141	189	25.4
	226	501	727	31.1
	470	910	1380	34.1
	170	443	613	27.7
	50	84	134	37.3
	120	263	383	37.2
	90	160	250	36.0
	24	60	84	28.6
	5828	12069	17897	32.6

	ABSOLUTE NUMBERS								PERCENTAGES				
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population		Untaxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age			total	Taxa- ble	Unta- xable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Helmond	884	1359	2243	164	194	358	1048	1553	2601	13.8	39.4	45.8	40.3
Soerendonk ^a	474	547	1021	12	36	48	486	583	1069	4.5	46.4	25.0	45.5
Nuenen	523	977	1500	80	83	163	603	1060	1663	9.8	34.9	49.1	36.3
Nederwetten													
Son	291	527	818	47	53	100	338	580	918	10.9	35.6	47.0	36.8
Breugel	162	223	385	23	30	53	185	253	438	12.1	42.1	43.4	42.2
Someren	534	853	1387	100	142	242	634	995	1629	14.9	38.5	41.3	38.9
Asten	620	974	1594	150	170	320	770	1144	1914	16.7	38.9	46.9	40.2
Dourne	513	874	1387	115	117	232	628	991	1619	14.3	37.0	49.6	38.8
Vliedren	140	231	371	30	34	64	170	285	435	14.7	37.7	46.9	39.1
Bakel	457	717	1174	19	43	62	476	780	1236	5.0	38.9	30.6	38.5
Mierlo	405	638	1043	32	57	89	437	695	1132	7.9	38.8	38.0	38.6
Stiphout	128	175	303	33	42	75	161	217	378	19.8	42.2	44.0	42.6
Lierop	212	377	589	48	41	89	260	418	678	13.1	38.0	53.9	38.3
Veghel	544	958	1502	140	138	279	684	1097	1781	15.7	38.2	50.2	38.4
Erp	324	648	972	98	108	206	422	756	1178	17.5	33.3	47.6	35.8
St. Oedenrode	781	1140	1921	195	207	402	976	1347	2323	17.3	40.7	49.5	42.0
Beeze ^b	577	927	1504	87	71	138	644	998	1642	8.4	38.4	48.6	39.2
Leende ^c	438	576	1014	51	47	98	489	623	1112	8.4	43.2	52.0	44.0
Geldrop	184	403	587	147	200	347	331	603	934	37.2	31.3	42.4	35.4
Tongelre	213	333	546	87	103	170	280	436	716	23.7	39.0	39.4	39.1
Schijndel	974	1442	2416	138	154	292	1112	1596	2708	10.8	40.3	47.3	41.1
Liepde	303	554	857	38	42	78	339	586	935	8.3	35.4	46.2	36.3
Aarle-Rixtel	311	428	739	69	58	127	380	485	866	14.7	42.1	54.3	43.9
Beek en Donk	297	483	780	60	76	136	357	589	926	14.7	37.6	44.1	38.6
Lieshout	207	331	538	56	58	115	269	390	653	17.6	38.5	46.7	40.3
Total	10496	16705	27201	1977	2306	4283	12473	19011	31484	13.6	38.6	46.2	39.6

a 201 labour migrants.

b 371 labour migrants.

c {325 labour migrants (tax.)
6 labour migrants (untax.).

Helmond	939	1420	2359	137	114	251	1076	1534	2610	9.6	39.6	54.6
Soerendonk ^a	459	519	978	---	63	63	459	582	1041	6.1	46.9	0.0
Nuenen	465	880	1345	128	145	273	593	1025	1618	16.9	34.6	46.9
Nederwetten												
Son	327	519	846	33	31	64	360	550	910	7.0	38.7	51.6
Breugel	145	194	339	35	34	69	180	228	408	16.9	42.8	50.1
Someren	535	859	1394	80	123	203	615	982	1597	12.7	38.4	39.4
Asten	664	1015	1679	91	97	188	755	1112	1867	10.1	39.5	48.4
Dourne	524	856	1380	91	107	198	815	963	1578	12.5	38.0	48.0
Vliedren	126	238	364	29	32	61	155	270	425	14.4	34.6	47.5
Bakel	455	706	1161	21	37	58	476	743	1219	4.8	39.2	36.2
Mierlo	399	874	1073	36	40	76	435	714	1149	6.8	37.3	47.4
Stiphout	92	143	235	70	68	138	162	211	373	37.0	39.1	50.7
Lierop	198	383	581	39	38	77	237	421	658	11.7	34.1	50.6
Veghel	567	966	1533	127	142	269	694	1108	1802	14.9	37.0	47.2
Erp	354	623	977	89	100	189	443	723	1166	16.2	38.2	47.1
St. Oedenrode	744	1098	1842	214	217	431	958	1315	2273	19.0	40.4	49.7
Beeze ^b	497	973	1470	47	59	106	544	1032	1576	6.7	32.6	44.3
Leende ^c	461	596	1057	59	45	104	520	641	1161	9.0	43.6	56.7
Geldrop	203	404	607	71	106	177	274	510	784	22.6	33.4	40.1
Tongelre	209	311	520	71	106	177	280	417	697	25.4	40.2	40.1
Schijndel	984	1431	2415	172	175	347	1156	1806	2762	12.6	40.7	49.6
Liepde	263	483	746	37	53	110	320	536	856	12.9	35.3	51.8
Aarle-Rixtel	306	417	723	60	51	111	366	468	834	13.3	42.3	54.1
Beek en Donk	281	489	770	70	89	159	351	578	929	17.1	36.5	44.0
Lieshout	219	330	549	46	63	109	265	393	658	16.8	39.9	42.2
Total	10416	18527	26943	1873	2135	4008	12289	18662	30951	12.9	38.7	46.7

a 198 labour migrants.

b 424 labour migrants.

c {323 labour migrants (tax.)
12 labour migrants (untax.).

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15		
	age		total	age		total	age		total		Taxable	Untaxable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-					
Helmond	854	1285	2139	158	164	322	1012	1449	2461	13.1	39.9	49.1	41.1
Soerendonk ^a	460	498	958	10	20	30	470	518	988	3.0	48.0	33.3	47.6
Nuenen	382	762	1144	155	200	355	537	962	1499	23.7	33.4	43.7	35.8
Nederwetten													
Son	298	508	806	48	42	90	346	550	896	10.0	37.0	53.3	38.6
Brougel	139	209	348	42	43	85	181	252	433	19.6	39.9	49.4	41.8
Someren	544	883	1427	84	137	221	628	1020	1648	13.4	38.1	38.0	38.1
Asten	607	1018	1625	128	115	243	735	1133	1868	13.0	37.4	52.7	39.3
Deurne	483	857	1340	108	125	233	591	982	1573	14.8	36.0	46.4	37.8
Vlierden	132	248	380	21	22	43	153	270	423	10.2	34.7	48.8	36.2
Bakel	443	694	1137	22	38	60	465	732	1197	5.0	39.0	36.7	38.8
Mierlo	387	636	1023	40	40	80	427	676	1103	7.3	37.8	50.0	38.7
Stiphout	84	131	215	76	62	138	160	193	353	39.1	39.1	55.1	45.3
Lierop	203	331	534	38	22	60	241	353	594	10.1	38.0	63.3	40.6
Veghol	549	950	1499	143	161	304	692	1111	1803	16.9	36.6	47.0	38.4
Erp	369	674	1043	111	111	222	480	785	1265	17.5	35.4	50.0	38.0
St. Oedenrode	735	1151	1886	217	221	438	952	1372	2324	18.8	39.0	49.5	41.0
Heeze ^b	466	796	1262	60	69	129	526	865	1391	9.3	36.9	46.5	37.8
Leende ^c	489	627	1096	41	35	76	510	662	1172	6.5	42.8	53.9	43.5
Geldrop	153	358	511	154	196	350	307	554	861	40.7	29.9	44.0	35.7
Tongelre	230	303	533	68	111	179	298	414	712	25.1	43.2	38.0	41.9
Schijndel	963	1419	2382	128	210	338	1091	1629	2720	12.4	40.4	37.9	40.1
Liempde	227	511	738	46	40	86	273	551	824	10.4	30.8	53.5	33.1
Aarle-Rixtel	301	389	690	69	70	139	370	459	829	16.8	43.6	49.6	44.6
Beek en Donk	298	463	761	64	93	157	362	556	918	17.1	39.2	40.8	39.4
Lieshout	209	328	537	44	55	99	253	383	636	15.6	38.9	44.4	39.8
Total	9985	16029	26014	2075	2402	4477	12060	18431	30491	14.7	38.4	46.3	39.6

a 190 labour migrants.

b {437 labour migrants (tax.)
8 labour migrants (untax.).}c {323 labour migrants (tax.)
14 labour migrants (untax.).}

Helmond	886	1356	2242	194	172	366	1080	1528	2608	14.0	39.5	53.0	41.4
Soerendonk ^a	447	520	967	29	26	55	476	546	1022	5.4	46.2	52.7	46.8
Nuenen	301	634	935	152	301	453	453	935	1388	38.1	32.2	33.6	32.6
Nederwetten													
Son	307	517	824	44	42	86	351	559	910	9.5	37.3	51.2	38.6
Brougel	123	184	307	52	52	104	175	236	411	25.3	40.1	50.0	42.6
Someren	538	868	1406	101	131	232	639	999	1638	14.2	38.3	43.5	39.0
Asten	557	946	1503	153	173	326	710	1119	1829	17.8	37.1	45.9	38.8
Deurne	498	862	1360	108	123	231	606	985	1591	14.5	36.6	46.8	38.1
Vlierden	136	233	369	18	21	39	154	254	408	9.6	36.9	46.2	37.7
Bakel	438	671	1107	35	54	89	471	725	1196	7.4	39.4	39.3	39.4
Mierlo	370	633	1003	35	50	85	405	683	1088	7.8	36.9	41.2	37.2
Stiphout	81	130	211	84	75	159	165	205	370	43.0	38.4	52.8	44.6
Lierop	303	354	657	40	42	82	343	396	739	11.1	46.1	48.8	46.4
Veghel	580	1004	1584	161	205	366	741	1209	1950	18.8	36.6	44.0	38.0
Erp	385	707	1092	123	132	255	508	839	1347	18.9	35.3	48.2	37.7
St. Oedenrode	748	1132	1880	236	243	479	984	1375	2359	20.3	39.8	49.3	41.7
Heeze ^b	474	854	1328	61	63	124	535	917	1452	8.5	35.7	49.2	36.8
Leende ^c	451	675	1126	52	40	92	503	715	1218	7.8	40.1	56.5	41.3
Geldrop	134	322	456	61	160	221	195	482	677	32.6	29.4	27.6	28.8
Tongelre	211	300	511	112	114	226	323	414	737	30.7	41.3	49.6	43.8
Schijndel	949	1449	2398	205	214	419	1154	1663	2817	14.9	39.8	48.9	41.0
Liempde	263	470	733	71	60	131	336	530	866	15.1	36.1	54.2	39.8
Aarle-Rixtel	290	376	666	86	76	162	376	452	828	19.6	43.5	53.1	45.4
Beek en Donk	310	467	777	75	95	170	385	562	947	19.0	39.9	44.1	40.7
Lieshout	191	299	490	62	81	143	253	380	633	22.6	39.0	43.4	40.0
Total	9971	15963	25934	2350	2745	5095	12321	18718	31029	16.4	38.4	46.1	39.7

a 174 labour migrants.

b {428 labour migrants (tax.)
7 labour migrants (untax.).}c {292 labour migrants (tax.)
11 labour migrants (untax.).}

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES				
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 16			
	age		total	age		total	age		total		tax- able	un- tax- able	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Helmond	795	1256	2051	256	280	536	1051	1536	2587	20.7	38.8	47.8	40.6	
Soerendonk ^a	453	549	1002	29	21	50	482	570	1052	4.8	45.2	58.0	45.8	
Nuenen	196	444	640	256	324	580	452	768	1220	47.5	30.6	44.1	37.0	
Nederwetten	60	95	155	24	36	60	84	131	215	27.9	38.7	40.0	39.1	
Son	258	479	737	68	76	144	326	555	881	16.3	35.0	47.2	37.0	
Breugel	132	189	321	132	65	197	264	254	518	38.0	41.1	67.0	51.0	
Someran	470	777	1247	148	210	358	618	987	1605	22.3	37.7	41.3	38.5	
Asten	412	714	1126	303	366	669	715	1080	1795	37.3	36.6	45.3	39.8	
Deurne	481	802	1283	124	133	257	605	935	1540	16.7	37.5	48.2	39.3	
Vlierden	142	242	384	22	25	47	164	267	431	10.9	37.0	46.8	38.3	
Bakel	388	609	997	61	77	138	449	686	1135	12.2	38.9	44.2	39.6	
Mierlo	370	618	988	52	57	109	422	675	1097	9.9	37.4	47.7	38.5	
Stiphout	66	121	187	66	89	175	152	210	362	48.3	35.3	49.1	42.0	
Lierop	151	297	448	80	77	157	231	374	605	26.0	33.7	51.0	38.2	
Veghel	505	938	1444	202	273	475	707	1212	1919	24.8	35.0	42.5	36.8	
Erp	357	678	1035	156	165	321	513	843	1356	23.7	34.5	48.6	37.8	
St. Oedenrode	699	1027	1728	285	284	569	984	1311	2295	24.8	40.5	50.1	42.9	
Heeze ^b	493	905	1398	25	34	59	518	939	1457	4.0	35.3	42.4	35.6	
Leende ^c	409	856	1065	93	88	181	502	724	1226	13.1	38.4	57.8	40.9	
Geldrop	149	307	456	76	209	285	225	516	741	38.5	32.7	26.7	30.4	
Tongelre	178	235	413	103	113	216	281	348	629	34.3	43.1	47.7	44.7	
Schijndel	945	1436	2381	224	225	449	1169	1661	2830	15.9	39.7	49.9	41.3	
Liempde	258	460	718	73	54	127	331	514	845	15.0	36.0	57.5	39.2	
Aarle-Rixtel	219	338	557	134	127	261	353	465	818	31.9	39.3	51.3	43.2	
Beek en Donk	297	463	760	82	95	177	379	558	937	18.9	39.1	46.3	40.4	
Lieshout	168	264	432	85	100	185	253	364	617	30.0	38.9	45.9	41.0	
Total	9051	14900	23951	3179	3583	6762	12230	18483	30713	22.0	37.8	47.0	39.8	

a 159 labour migrants.

b {339 labour migrants (tax.)
4 labour migrants (untax.).}c {262 labour migrants (tax.)
20 labour migrants (untax.).}

Helmond	667	1138	1805	370	390	760	1037	1528	2565	29.6	37.0	48.7	40.4
Soerendonk ^a	418	557	975	35	27	62	453	584	1037	6.0	42.9	58.5	43.7
Nuenen	195	441	636	247	337	584	442	778	1220	47.9	30.7	42.3	36.2
Nederwetten	59	95	154	19	26	45	78	121	199	22.6	38.3	42.2	39.2
Son	235	458	693	84	95	179	319	553	872	20.5	33.9	46.9	36.6
Breugel	95	145	240	91	83	174	186	228	414	42.0	39.6	52.3	44.9
Someran	479	771	1250	187	258	445	666	1029	1695	26.3	38.3	42.0	39.3
Asten	369	683	1052	291	378	669	660	1061	1721	38.9	35.1	43.5	38.3
Deurne	448	782	1230	135	168	303	583	950	1533	19.8	36.4	44.6	38.0
Vlierdon	142	253	395	21	26	49	163	281	444	11.0	35.9	42.9	36.7
Bakel	333	574	907	110	156	266	443	730	1173	22.7	36.7	41.4	37.8
Mierlo	345	606	951	66	88	154	411	694	1105	13.9	36.3	42.9	37.2
Stiphout	65	121	186	93	92	185	158	213	371	49.8	34.9	50.3	42.8
Lierop	191	323	514	79	80	159	270	403	673	23.6	37.2	49.7	40.1
Veghel	445	854	1299	274	392	666	719	1246	1965	33.9	34.3	41.1	36.8
Erp	320	655	975	164	196	360	484	851	1335	27.0	32.8	45.6	36.3
St. Oedenrode	713	1060	1773	290	341	631	1003	1401	2404	26.2	40.2	46.0	41.7
Heeze ^b	512	885	1397	58	74	132	570	959	1529	8.6	36.6	43.9	37.3
Leende ^c	403	701	1104	98	59	157	501	760	1261	12.5	36.5	62.4	39.7
Geldrop	142	302	444	92	132	224	234	434	668	33.5	32.0	41.1	35.0
Tongelre	195	280	475	86	126	212	281	406	687	30.9	41.1	40.6	40.9
Schijndel	911	1391	2302	237	289	506	1148	1660	2808	18.1	39.6	46.8	40.9
Liempde	288	480	768	83	57	140	371	537	908	15.4	37.5	59.3	40.9
Aarle-Rixtel	215	330	545	<u>110</u>	<u>137</u>	<u>247</u>	<u>325</u>	<u>467</u>	<u>792</u>	<u>31.2</u>	<u>39.4</u>	<u>44.5</u>	<u>41.0</u>
Beek en Donk	281	469	750	82	108	190	363	577	940	20.2	37.5	43.2	38.6
Lieshout	178	299	477	85	99	184	263	398	661	27.8	37.3	46.2	39.8
Total	8644	14653	23297	<u>3487</u>	<u>4196</u>	<u>7683</u>	<u>13131</u>	<u>18849</u>	<u>30980</u>	<u>24.8</u>	<u>37.1</u>	<u>45.4</u>	<u>39.2</u>

a 126 labour migrants.

b 340 labour migrants.

c 226 labour migrants.

Villages	ABSOLUTE NUMBERS								Untaxable People	PERCENTAGES				
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Taxable	0 - 15			
	age		total	age		total	age				total	taxable	untaxable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Helmond	620	1105	1725	159	257	426	789	1362	2151	19.8	35.9			
Soerendonk ^a	402	533	935	33	36	69	435	569	1004	6.9	43.0	47.8	43.3	
Nuenen	188	437	625	257	351	608	445	788	1233	49.3	30.1	42.3	36.1	
Nederwetten	87	103	170	17	30	47	84	133	217	21.7	39.4	36.2	38.7	
Son	238	442	680	90	104	194	328	546	874	22.2	35.0	46.4	37.5	
Breugel	82	135	217	76	93	169	158	228	386	43.8	37.8	45.0	40.9	
Someren	450	743	1193	187	272	459	637	1015	1652	27.8	37.7	40.7	38.6	
Asten	387	717	1104	336	427	763	723	1144	1867	40.9	35.1	44.0	38.7	
Deurne	503	927	1430	81	92	173	584	1019	1603	10.8	35.2	46.8	36.4	
Vlierden	158	252	410	11	11	22	169	263	432	5.1	38.5	50.0	39.1	
Bakel	362	633	995	74	113	187	436	746	1182	15.8	36.4	39.6	35.9	
Mierlo	340	634	974	60	87	147	400	721	1121	13.1	34.9	40.8	35.7	
Stiphout	54	134	188	84	96	180	138	230	368	48.9	28.7	46.7	37.5	
Lierop	184	320	504	65	68	133	249	388	637	20.9	36.5	48.9	39.1	
Veghel	451	846	1297	279	395	674	730	1241	1971	34.2	34.8	41.4	37.0	
Erp	312	693	1005	168	189	357	480	882	1362	26.2	31.0	47.1	35.2	
St. Oedenrode	690	1032	1722	344	335	679	1034	1367	2401	28.3	40.1	50.7	43.1	
Heeze ^b	532	892	1424	72	73	145	604	965	1569	9.2	37.4	49.7	38.5	
Leende ^c	412	698	1110	74	52	126	486	750	1236	10.2	37.1	58.7	39.3	
Geldrop	114	259	373	61	79	140	175	338	513	27.3	30.6	43.6	34.1	
Tongelre	212	299	511	86	108	194	298	407	705	27.5	41.5	44.3	42.3	
Schijndel	879	1394	2273	246	280	526	1125	1674	2799	18.8	38.7	46.8	40.2	
Liempde	264	499	763	84	69	153	348	568	916	16.7	34.6	54.9	38.0	
Aarle-Rixtel	239	382	621	102	129	231	341	511	852	27.1	38.5	44.2	40.0	
Beek en Donk	266	495	761	80	120	200	346	615	961	20.8	35.0	40.0	36.0	
Lieshout	158	308	467	79	102	181	238	410	648	27.9	34.0	43.6	36.7	
Total	8585	14912	23477	3215	3968	7183	11780	18880	30660	23.4	36.5	44.8	38.4	

a 99 labour migrants.

b {266 labour migrants (tax.)
5 labour migrants (untax.).}c {223 labour migrants (tax.)
7 labour migrants (untax.).}

Helmond	579	1047	1626	171	230	401	750	1277	2027	19.8	35.6	42.8	37.0
Soerendonk ^a	365	491	856	54	40	94	419	531	950	9.9	42.6	57.4	44.1
Nuenen	175	442	617	320	430	750	495	872	1367	54.9	28.4	42.7	36.2
Nederwetten	74	107	181	19	27	46	93	134	227	20.3	40.9	41.3	41.0
Son	209	433	642	116	139	255	325	572	897	28.4	32.6	45.5	36.2
Breugel	73	119	192	102	116	218	175	235	410	55.2	38.0	46.8	42.7
Someren	355	576	931	326	453	779	681	1029	1710	45.6	38.1	41.8	39.8
Asten	327	696	1023	352	459	811	679	1155	1834	44.2	38.0	43.4	37.0
Deurne	465	931	1396	104	99	203	569	1030	1599	12.7	33.3	51.2	35.6
Vlierden	157	260	417	9	14	23	166	274	440	5.2	37.6	39.1	37.7
Bakel	384	701	1085	37	59	96	421	760	1181	6.1	35.4	38.5	35.6
Mierlo	334	644	978	62	58	120	396	702	1098	10.9	34.2	51.7	36.1
Stiphout	63	143	206	74	81	155	137	224	361	42.9	30.6	47.7	38.0
Lierop	178	309	487	59	60	119	237	369	606	19.6	38.6	49.6	39.1
Veghel	451	846	1297	279	395	674	730	1241	1971	34.2	34.8	41.4	37.0
Erp	273	670	943	166	219	385	439	689	1328	29.0	29.0	43.1	33.1
St. Oedenrode	600	1182	1782	330	349	679	930	1531	2461	27.6	33.7	48.6	37.8
Heeze ^b	504	877	1381	52	64	116	556	941	1497	7.7	38.5	44.8	37.1
Leende ^c	430	686	1116	72	51	123	502	737	1239	9.9	38.5	58.5	40.5
Geldrop	131	270	401	33	36	69	164	306	470	14.7	32.7	47.8	34.9
Tongelre	191	315	506	82	102	184	273	417	690	28.7	37.7	44.6	39.6
Schijndel	811	1406	2217	286	339	625	1097	1745	2842	22.0	36.6	45.8	38.6
Liempde	227	507	734	108	99	207	335	606	941	22.0	30.9	52.2	35.6
Aarle-Rixtel	223	398	621	101	127	228	324	525	849	26.9	35.9	44.3	38.2
Beek en Donk	277	482	759	83	114	197	360	596	956	20.6	36.5	42.1	37.7
Lieshout	153	305	458	92	97	189	245	402	647	29.2	33.4	48.7	37.9
Total	8009	14943	22852	3489	4257	7746	11498	19100	30598	25.3	36.0	45.0	37.8

a 64 labour migrants.

b {203 labour migrants (tax.)
4 labour migrants (untax.).}c {202 labour migrants (tax.)
5 labour migrants (untax.).}

Villages	ABSOLUTE NUMBERS									Untaxable People	PERCENTAGES			
	Taxable People			Untaxable People			Total Population				0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Untax- able	total	
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Helmond	544	984	1528	172	199	371	716	1183	1899	19.5	35.8	48.4	37.7	
Soerendonk ^a	242	361	603	53	73	126	295	434	729	17.3	40.1	42.1	40.5	
Nuenen	154	392	546	305	402	707	459	784	1253	56.4	28.2	43.1	36.6	
Nederwetten	65	94	159	20	30	50	85	124	209	23.9	40.9	40.0	40.7	
Son	197	386	583	147	190	337	344	576	920	36.6	33.8	43.6	37.4	
Breugel	72	127	199	103	120	223	175	247	422	52.8	36.2	46.2	41.5	
Someren	294	554	848	308	454	762	602	1008	1610	47.3	34.7	40.4	37.4	
Asten	300	623	923	348	506	854	648	1129	1777	48.1	32.5	40.7	36.5	
Deurne	432	900	1332	74	79	153	506	979	1485	10.3	32.4	48.4	34.1	
Vlierden	141	243	384	7	18	25	148	261	409	6.1	36.7	28.0	38.2	
Bakel	313	603	916	81	121	202	394	724	1118	18.1	34.2	40.1	35.2	
Mierlo	313	599	912	73	58	131	386	657	1043	12.6	34.3	55.7	37.0	
Stiphout	58	113	171	73	98	171	131	211	342	50.0	33.9	42.7	38.3	
Lierop	116	181	307	98	149	247	214	340	554	44.6	37.6	39.7	38.6	
Veghel	372	854	1226	314	472	786	688	1326	2012	39.1	30.3	39.9	34.1	
Erp	212	548	760	224	351	575	436	899	1335	43.1	27.9	39.0	32.7	
St. Oedenrode	548	1129	1677	313	389	702	861	1518	2379	29.5	32.7	44.6	36.2	
Heeze ^b	398	692	1090	50	52	102	448	744	1192	8.6	36.5	49.0	37.6	
Leende ^c	393	630	1023	69	52	121	463	682	1144	10.6	38.4	57.0	40.4	
Geldrop	47	105	152	79	150	229	126	255	381	60.1	30.9	34.5	33.1	
Tongelre	163	287	450	70	97	167	233	384	617	27.1	36.2	41.9	37.8	
Schijndel	760	1352	2112	316	366	682	1076	1718	2794	24.4	36.0	46.3	38.5	
Liempde	198	484	682	131	130	261	329	614	943	27.7	29.0	50.2	34.9	
Aarle-Rixtel	200	371	571	118	126	244	318	497	815	29.9	35.0	48.4	39.0	
Beek en Donk	269	451	720	103	136	239	372	567	959	24.9	37.4	43.1	38.8	
Lieshout	135	235	370	115	157	272	250	392	642	42.4	36.5	42.3	38.9	
Total	6936	13308	20244	3764	4975	8739	10700	18283	28983	30.2	34.3	43.1	36.9	

a 73 labour migrants.

b {193 labour migrants (tax.)
5 labour migrants (untax.).}

c 165 labour migrants.

Helmond	509	906	1415	154	164	318	863	1070	1733	18.3	36.0	48.4	38.3
Soerendonk ^a	233	334	567	47	46	93	280	380	660	14.1	41.1	50.5	42.4
Nuenen	125	320	445	291	395	686	416	715	1131	60.7	28.1	42.4	36.8
Nederwetten	57	87	144	23	33	56	80	120	200	28.0	39.6	41.1	40.0
Son	167	304	471	194	270	464	361	574	935	49.6	35.5	41.8	38.6
Breugel	61	117	178	105	125	230	166	242	408	56.4	34.3	45.7	40.7
Someren	251	514	765	333	533	866	594	1047	1631	53.1	32.8	38.5	35.8
Asten	375	777	1152	292	423	715	667	1200	1867	38.3	32.6	40.8	35.7
Deurne	417	871	1288	67	90	157	484	961	1445	10.9	32.4	42.7	33.5
Vlierden	140	247	387	8	15	21	148	262	408	5.1	36.2	28.6	35.8
Bakel	262	530	792	130	182	312	392	712	1104	28.3	33.1	41.7	35.5
Mierlo	309	578	887	62	56	118	371	634	1005	11.7	34.8	52.5	36.9
Stiphout	56	124	180	67	93	160	123	217	340	47.1	31.1	41.9	36.2
Lierop	120	185	305	110	162	272	230	347	577	47.1	39.3	40.4	39.9
Veghel	351	813	1164	318	498	816	689	1311	1980	41.2	30.2	39.0	33.8
Erp	181	504	685	240	396	636	421	900	1321	48.1	26.4	37.7	31.9
St. Oedenrode ^b	520	1080	1600	363	423	786	883	1503	2386	32.9	32.5	46.2	37.0
Heeze ^c	366	678	1044	63	67	130	429	745	1174	11.1	35.1	48.5	36.5
Leende	375	587	962	73	65	138	448	652	1100	12.5	39.0	52.9	40.7
Geldrop	90	165	255	59	189	248	149	354	503	49.3	35.3	23.8	29.6
Tongelre	137	225	362	108	136	244	245	361	606	40.3	37.8	44.3	40.4
Schijndel	729	1267	1996	367	430	797	1096	1697	2793	28.5	36.5	46.0	39.2
Liempde	179	468	647	135	153	288	314	621	935	30.8	27.7	46.9	33.6
Aarle-Rixtel	193	365	558	138	156	294	331	521	852	34.5	34.6	46.9	38.8
Beek en Donk	249	410	659	125	165	290	374	575	949	30.6	37.8	43.1	39.4
Lieshout	118	150	268	115	147	262	233	297	530	49.4	44.0	43.9	44.0
Total	6570	12606	19176	3995	5412	9397	10555	18018	28573	32.9	34.3	42.4	36.9

a 66 labour migrants.

b {192 labour migrants (tax.)
3 labour migrants (untax.).}c {190 labour migrants (tax.)
20 labour migrants (untax.).}

Villages	ABSOLUTE NUMBERS								PERCENTAGES					
	Taxable People			Untaxable People			Total Population		Untaxable People	Tax- able	0 - 15			
	age		total	age		total	age				total	Tax- able	Untax- able	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Helmond	507	876	1383	124	133	257	631	1009	1640	15,7	36,7	48,2	38,5	
Soestdijk ^a	237	357	594	57	42	99	284	399	683	14,3	39,9	57,6	42,4	
Nuenen	143	325	468	311	405	716	454	730	1184	60,5	30,6	43,4	38,3	
Nederwetten	55	80	135	26	30	56	81	110	191	29,3	40,7	46,4	42,4	
Son	155	288	443	222	269	521	377	587	964	54,0	35,0	42,6	39,1	
Breugel	61	124	185	99	123	222	180	247	407	54,5	33,0	44,6	39,3	
Someran	237	492	729	364	491	855	601	983	1584	54,0	32,5	42,6	37,9	
Asten	286	661	947	319	614	933	605	1275	1880	49,6	30,2	34,2	32,2	
Deurne	424	856	1280	76	105	181	500	961	1461	12,4	33,1	42,0	34,2	
Vlierden	135	244	379	5	11	16	140	255	396	4,1	35,6	31,3	35,4	
Bakel	271	538	809	114	173	287	385	711	1096	26,2	33,5	39,7	35,1	
Mierlo	307	608	915	41	49	90	348	657	1005	9,0	33,6	45,6	34,6	
Stiphout	77	158	235	32	60	92	109	218	327	28,1	32,8	34,8	33,3	
Lierop	125	201	326	108	163	271	233	364	597	45,4	38,3	39,9	39,0	
Veghel	306	726	1032	380	592	972	686	1318	2004	48,5	29,7	39,1	34,2	
Erp	168	484	652	232	425	657	400	909	1309	50,2	25,8	35,3	30,6	
St. Oedenrode	540	1054	1594	332	432	764	872	1486	2358	32,4	33,9	43,5	37,0	
Heeze ^b	306	602	908	63	65	128	369	667	1036	12,4	33,7	49,2	35,6	
Leende ^c	369	591	960	67	58	125	436	648	1085	11,5	38,4	53,6	40,2	
Geldrop	144	248	392	63	51	114	207	299	506	22,5	36,7	55,3	40,9	
Tongelre	109	200	309	112	149	261	221	349	570	45,8	35,3	42,9	38,8	
Schijndel	737	1273	2010	390	411	801	1127	1684	2811	28,5	36,7	48,7	40,1	
Liempde	164	420	584	150	167	317	314	587	901	35,2	28,1	47,3	34,9	
Aarle-Rixtel	185	373	558	138	163	301	323	536	859	35,0	33,2	45,8	37,6	
Beek en Donk	205	383	588	185	199	384	390	582	972	39,5	34,9	48,2	40,1	
Lieshout	125	244	369	107	153	260	232	397	629	41,3	33,9	41,2	36,9	
Total	6378	12406	18784	4117	5563	9680	10495	17969	28464	34,0	34,0	42,5	36,9	

a 78 labour migrants.

b {209 labour migrants (tax.)
5 labour migrants (untax.).}c {174 labour migrants (tax.)
18 labour migrants (untax.).}

Helmond	531	927	1458	144	176	320	675	1103	1778	18,0	36,4	45,0	38,0	
Soerendonk ^a	236	331	567	37	27	64	273	358	631	10,1	41,6	57,8	43,3	
Nuenen	121	303	424	297	408	705	418	711	1129	62,4	28,5	42,1	37,0	
Nederwetten	63	85	148	23	28	51	86	113	199	25,6	42,6	45,1	43,2	
Son	162	271	433	230	322	552	392	593	985	56,0	37,4	41,7	39,8	
Breugel	66	127	193	91	131	222	157	258	415	53,5	34,2	41,0	37,8	
Someran	253	407	660	341	487	828	594	894	1488	55,6	38,3	41,2	39,9	
Asten	281	621	902	333	527	860	614	1148	1762	48,8	31,2	38,7	34,8	
Deurne	426	878	1304	59	113	172	485	991	1476	11,7	32,7	34,3	32,9	
Vlierden	136	246	384	7	16	23	143	264	407	5,7	35,4	30,4	35,1	
Bakel	278	556	834	118	174	292	396	730	1126	25,9	33,3	40,4	35,2	
Mierlo	292	553	845	66	68	134	358	621	979	13,7	34,6	49,3	36,6	
Stiphout	58	125	183	55	80	135	113	205	318	42,5	31,7	40,7	35,5	
Lierop	142	244	386	102	143	245	244	387	631	38,8	36,8	41,6	38,7	
Veghel	325	749	1074	394	623	1019	719	1374	2093	48,7	30,3	38,7	34,4	
Erp	155	467	622	258	428	686	413	895	1308	52,4	24,9	37,6	31,6	
St. Oedenrode	537	1052	1589	324	440	764	861	1492	2353	32,5	33,8	42,4	36,6	
Heeze ^b	277	588	865	83	94	177	360	682	1042	17,0	32,0	46,9	34,5	
Leende ^c	369	595	964	79	63	142	448	658	1106	12,8	38,3	55,6	40,5	
Geldrop	97	171	268	23	27	50	120	198	318	15,7	36,2	46,0	37,7	
Tongelre	120	201	321	229	150	379	349	351	700	54,1	37,4	60,4	49,9	
Schijndel	760	1289	2049	341	460	801	1101	1749	2850	28,1	37,1	42,6	38,6	
Liempde	172	422	594	139	152	290	310	574	884	32,8	29,0	47,6	35,1	
Aarle-Rixtel	171	359	530	134	168	302	305	527	832	36,3	32,3	44,4	36,7	
Beek en Donk	190	357	547	185	216	401	375	573	948	42,3	34,7	46,1	39,6	
Lieshout	105	213	318	110	178	288	215	391	606	47,5	33,0	38,2	35,5	
Total	6323	12139	18462	4201	5701	9902	10524	17840	28364	34,9	34,2	42,4	37,1	

a 74 labour migrants.

b {211 labour migrants (tax.)
1 labour migrant (untax.).}c {136 labour migrants (tax.)
18 labour migrants (untax.).}

	ABSOLUTE NUMBERS								PERCENTAGES					
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population		Untaxable People	Taxable	0 - 15			
	age		total	age		total	age				total	Un-taxable	Un-taxable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Helmond	544	930	1474	180	191	371	724	1121	1845	20.1	36.9	48.5	39.2	
Soerendonk ^a	178	311	489	28	23	51	206	334	540	9.4	36.4	54.9	38.1	
Nuenen	90	266	356	338	496	834	428	762	1190	70.1	25.3	40.5	36.0	
Nederwetten	69	98	167	23	28	51	92	126	218	23.4	41.3	45.1	42.2	
Son	145	272	417	241	345	586	386	617	1003	58.4	34.8	41.1	38.5	
Breugel	63	117	180	100	134	234	163	251	414	56.5	35.0	42.7	39.4	
Someran	212	396	608	425	571	996	637	967	1604	62.1	34.9	42.7	39.7	
Asten	263	558	821	369	569	938	632	1127	1759	53.3	32.0	39.3	35.9	
Deurne	426	875	1301	62	115	177	488	990	1478	12.0	32.7	35.0	33.0	
Vlierden	135	244	379	9	15	24	144	259	403	6.0	35.6	37.5	35.7	
Bakel	307	561	868	98	156	254	405	717	1122	22.6	35.4	38.6	36.1	
Mierlo	231	460	691	94	145	239	325	605	930	25.7	33.4	39.3	34.9	
Stiphout	62	123	185	68	97	165	130	220	350	47.1	33.5	41.2	37.1	
Lierop	106	179	285	92	138	230	198	317	515	44.7	37.2	40.0	38.4	
Veghel	331	734	1065	400	596	996	731	1330	2061	48.3	31.1	40.2	35.5	
Erp	159	464	623	250	419	669	409	883	1292	51.8	25.5	37.4	31.7	
St. Oedenrode	483	993	1476	367	516	883	850	1509	2359	37.4	32.7	41.6	36.0	
Beeze ^b	207	478	685	67	74	141	274	552	826	17.1	30.2	47.5	33.2	
Leende ^c	347	532	879	87	74	161	434	606	1040	15.5	39.5	54.0	41.7	
Geldrop	129	147	276	71	55	126	200	202	402	31.3	46.7	56.3	49.8	
Tongelre	145	228	373	139	156	295	284	384	668	44.2	38.9	47.1	42.5	
Schijndel	740	1301	2041	147	461	608	887	1762	2649	23.0	36.3	24.2	33.5	
Liempde	154	427	581	161	165	326	315	592	907	35.9	26.5	49.4	34.7	
Aarle-Rixtel	187	366	553	113	154	267	300	520	820	32.6	33.8	42.3	36.6	
Beek en Donk	161	345	506	185	216	401	348	561	907	44.2	31.8	46.1	38.1	
Lieshout	104	199	303	118	195	313	222	394	616	50.8	34.3	37.7	36.0	
Total	5978	11604	17582	4232	6104	10336	10210	17708	27918	37.0	34.0	40.9	36.0	

a 85 labour migrants.

b {284 labour migrants (tax.)
1 labour migrant (untax.).}c {133 labour migrants (tax.)
37 labour migrants (untax.).}

Helmond	537	953	1490	175	235	410	712	1188	1900	21.6	36.0	42.7
Soerendonk ^a	182	342	524	129	164	293	321	506	827	35.4	36.0	44.0
Nuenen	68	216	284	374	553	927	442	769	1211	76.5	23.9	40.3
Nederwetten	53	87	140	37	47	84	90	134	224	37.5	37.9	44.0
Son	131	220	351	254	388	642	385	608	993	64.7	37.3	39.6
Breugel	53	107	160	108	138	246	161	245	406	60.6	33.1	43.9
Someran	192	328	520	427	591	1018	619	919	1538	66.2	36.9	41.9
Asten	187	456	643	395	660	1055	582	1116	1698	62.1	29.1	37.4
Deurne	420	856	1276	68	129	197	488	985	1473	13.4	32.9	34.5
Vlierden	119	239	358	14	17	31	133	256	389	8.0	33.2	45.2
Bakel	289	578	867	122	193	315	411	771	1182	26.6	33.3	39.7
Mierlo	134	319	453	179	321	500	313	640	953	52.5	29.6	35.8
Stiphout	51	110	161	63	105	168	114	215	329	51.1	31.7	37.5
Lierop	117	208	325	84	119	203	201	327	528	38.4	36.0	41.4
Veghel	381	892	1273	337	499	836	718	1391	2109	39.6	29.9	40.3
Erp	145	587	732	172	295	467	317	883	1199	38.9	19.8	36.8
St. Oedenrode	401	972	1373	408	617	1025	809	1589	2398	42.7	29.2	39.8
Beeze ^b	248	490	738	260	338	598	508	828	1336	44.8	33.6	43.5
Leende ^c	302	522	824	126	150	276	428	672	1100	25.1	36.7	45.7
Geldrop	97	172	269	209	244	453	306	416	722	62.7	36.1	46.1
Tongelre	118	220	338	139	184	323	257	404	661	48.9	34.9	43.0
Schijndel	701	1364	2065	325	489	814	1026	1853	2879	28.3	33.9	39.9
Liempde	150	450	600	142	166	308	292	616	908	33.9	25.0	46.1
Aarle-Rixtel	191	377	568	139	169	308	330	546	876	35.2	33.6	45.1
Beek en Donk	182	364	546	170	208	376	352	570	922	40.8	33.3	45.2
Lieshout	92	182	254	132	221	353	224	383	607	58.2	36.3	37.4
Total	5551	11591	17142	4988	7238	12226	10539	18829	29368	41.6	32.4	40.8

a 89 labour migrants.

b {254 labour migrants (tax.)
44 labour migrants (untax.).}c {246 labour migrants (tax.)
36 labour migrants (untax.).}

Villages	ABSOLUTE NUMBERS								Untaxable People	PERCENTAGES				
	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Taxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age				total	Taxable	Untaxable	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Helmond	832	989	1521	316	430	746	848	1419	2267	32.9	35.0	42.4	37.4	
Soerendonk ^a	200	297	497	75	120	195	275	417	692	28.2	40.2	38.5	39.7	
Nuenen	86	249	337	398	530	928	486	779	1265	73.4	26.1	42.9	38.4	
Nederwetten	51	82	133	31	39	70	82	121	203	34.5	38.3	44.3	40.4	
Son	125	117	242	267	386	653	392	503	895	73.0	51.7	40.9	43.8	
Breugel	63	103	166	108	166	274	171	269	440	62.3	38.0	39.4	38.9	
Somerse	190	366	556	446	592	1038	636	958	1594	65.1	34.2	43.0	39.9	
Asten	181	435	616	409	689	1098	590	1124	1714	64.1	29.4	37.2	34.4	
Deurne	433	893	1326	54	110	164	487	1003	1490	11.0	32.7	32.9	32.7	
Vliedden	108	245	353	10	23	33	118	268	386	8.5	30.6	30.3	30.6	
Bakel	312	592	904	109	168	277	421	760	1181	23.5	34.5	39.4	35.6	
Mierlo	138	325	463	174	298	472	312	623	935	50.5	29.8	36.9	33.4	
Stiphout	47	104	151	68	115	183	115	219	334	54.8	31.1	37.2	34.4	
Lierop	108	197	305	72	101	173	180	298	478	36.2	35.4	41.6	37.7	
Veghel	379	876	1255	351	517	868	730	1393	2123	40.9	30.2	40.4	34.4	
Erp	158	457	615	253	418	671	411	875	1286	52.2	25.7	37.7	32.0	
St. Oedenrode ^b	361	953	1314	483	651	1134	824	1604	2428	45.9	27.5	41.6	33.9	
Heeze ^c	247	454	701	327	369	696	574	823	1397	49.8	35.2	47.0	41.1	
Leende	264	444	708	136	184	320	400	508	1008	29.8	37.3	45.3	39.7	
Geldrop	71	183	254	200	242	442	271	405	676	65.4	30.3	45.2	40.1	
Tongelre	115	216	331	163	222	385	278	438	716	53.8	34.7	42.3	38.8	
Schijndel	683	1313	1996	346	545	891	1029	1858	2887	30.9	34.2	38.8	35.6	
Liepen	138	406	544	164	216	380	302	622	924	41.1	25.4	43.2	32.7	
Aarle-Rixtel	155	345	500	142	214	356	297	559	856	41.6	31.0	39.9	34.7	
Beek en Donk	172	343	515	194	223	417	366	566	932	44.7	33.4	46.5	39.3	
Lieshout	102	178	280	119	201	320	221	379	600	53.3	36.4	37.2	36.8	
Total	5421	11142	16563	5395	7749	13144	10816	18891	29707	44.2	32.7	41.0	36.4	

a (57 labour migrants (tax.)
(22 labour migrants (untax.)).

b (217 labour migrants (tax.)
(82 labour migrants (untax.)).

c (204 labour migrants (tax.)
(67 labour migrants (untax.)).

Helmond	490	981	1471	60	53	113	550	1034	1584	7.1	33.3	63.1	34.7
Soerendonk ^a	261	391	652	108	140	248	369	531	900	27.6	40.0	43.5	41.0
Nuenen													
Nederwetten	<u>1182</u>	<u>2258</u>	<u>3441</u>	<u>1061</u>	<u>1317</u>	<u>2378</u>	<u>2244</u>	<u>3375</u>	<u>5619</u>	<u>40.9</u>	<u>34.4</u>	<u>44.6</u>	<u>38.6</u>
Son													
Breugel													
Somerse	175	350	525	479	624	1103	654	974	1628	67.8	33.3	43.4	40.2
Asten	323	725	1048	265	427	692	588	1152	1740	39.8	30.8	38.3	32.8
Deurne	393	902	1295	115	166	281	508	1068	1576	17.8	30.3	40.9	32.2
Vliedden	115	251	366	5	16	21	120	267	387	5.4	31.4	23.8	31.0
Bakel	317	569	886	173	211	384	490	780	1270	30.2	35.8	45.1	38.6
Mierlo	247	507	754	102	137	239	349	644	993	24.1	32.8	42.7	35.1
Stiphout	see notes												
Lierop	123	327	450	71	103	174	194	430	624	27.9	27.3	40.8	31.1
Veghel	390	820	1210	385	526	891	755	1346	2101	42.4	32.2	41.0	35.9
Erp	238	498	736	243	341	584	481	839	1320	44.2	32.3	41.6	36.4
St. Oedenrode	440	941	1381	416	537	953	856	1478	2334	40.8	31.9	43.7	36.7
Heeze ^c	415	757	1172	164	187	351	579	944	1523	23.0	35.4	46.7	38.0
Leende ^d	347	601	948	118	189	257	465	740	1205	21.3	36.6	45.9	38.6
Geldrop	see notes												
Tongelre	see notes												
Schijndel	718	1402	2120	321	435	756	1039	1837	2876	26.3	33.9	42.5	36.1
Liepen	140	400	540	191	241	432	331	641	972	44.4	25.9	44.2	34.1
Aarle-Rixtel	152	278	430	178	273	451	330	551	881	51.2	35.3	39.5	37.5
Beek en Donk	198	395	593	174	180	354	372	575	947	37.4	33.4	49.2	39.3
Lieshout	see notes												
Total	<u>6665</u>	<u>13353</u>	<u>20018</u>	<u>4609</u>	<u>6053</u>	<u>10662</u>	<u>11274</u>	<u>19406</u>	<u>30680</u>	<u>34.8</u>	<u>33.3</u>	<u>43.2</u>	<u>36.7</u>

a (91 labour migrants (tax.)
(42 labour migrants (untax.)).

c (183 labour migrants (tax.)
(53 labour migrants (untax.)).

d (109 labour migrants (tax.)
(31 labour migrants (untax.)).

b Totals of the villages Nuenen, Nederwetten, Son, Breugel, Stiphout, Geldrop, Tongelre and Lieshout.

	ABSOLUTE NUMBERS									PERCENTAGES				
Villages	Taxable People			Untaxable People			Total Population			Untaxable People	0 - 15			
	age		total	age		total	age		total		Tax- able	Total Pop- ulation	0-15 Pct.	total
	0-15	16-		0-15	16-		0-15	16-						
Helmond	505	1036	1541	113	106	219	618	1142	1760	12.4	32.8	51.6	35.1	
Soerendonk	377	589	966	21	21	42	398	610	1008	4.2	39.0	50.0	39.5	
Nuenen	425	789	1214	89	107	196	514	896	1410	13.9	35.0	45.4	36.5	
Nederwetten	62	109	171	3	10	13	65	119	184	7.1	36.3	23.1	35.3	
Son	293	538	831	101	89	200	394	637	1031	19.4	35.3	50.5	38.2	
Bruegel	89	180	249	89	99	188	178	259	437	43.0	35.7	47.3	40.7	
Someren	430	734	1164	224	270	494	654	1004	1658	29.8	36.9	45.3	39.4	
Asten	567	1235	1802	13	21	34	580	1258	1836	1.9	31.5	38.2	31.6	
Deurne	540	1058	1598	13	20	33	553	1078	1631	2.0	33.8	39.4	33.9	
Vlierden	119	270	389	5	9	14	124	279	403	3.5	30.6	35.7	30.8	
Bakel	490	766	1256	14	28	42	504	794	1298	3.2	39.0	33.3	38.8	
Mierlo	320	673	993	29	59	88	349	732	1081	8.1	32.2	33.0	32.3	
Stiphout	131	209	340	13	21	34	144	230	374	9.1	38.5	38.2	38.5	
Lierop	256	425	681	5	15	20	261	440	701	2.9	37.6	25.0	37.2	
Veghel	640	1196	1836	172	211	383	812	1407	2219	17.3	34.9	44.9	36.6	
Erp	357	658	1015	132	207	339	489	865	1354	25.0	35.2	38.9	36.1	
St. Oedenrode	731	1493	2224	143	178	321	874	1671	2545	12.6	32.9	44.5	34.3	
Heeze	464	939	1403	183	184	367	647	1123	1770	20.7	33.1	49.9	36.6	
Leende	419	725	1144	59	98	157	478	823	1301	12.1	36.6	37.6	36.7	
Geldrop	216	426	642	64	89	153	280	515	795	19.2	33.6	41.8	35.2	
Tongelre	251	417	668	53	57	110	304	474	778	14.1	37.6	48.2	39.1	
Schijndel	915	1753	2668	53	89	142	968	1842	2810	5.1	34.3	37.3	34.4	
Liempde	282	569	851	41	40	81	323	609	932	8.7	33.1	50.6	34.7	
Aarle-Rixtel	138	271	409	212	303	515	350	574	924	55.7	33.7	41.2	37.9	
Beek en Donk	326	549	875	36	35	71	362	584	946	7.5	37.3	50.7	38.3	
Lieshout	233	388	621	27	44	71	260	432	692	10.3	37.5	38.0	37.6	
Total	9576	17975	27551	1907	2420	4327	11483	20395	31878	13.6	34.8	44.1	36.0	

Doc. 170

THE ECONOMIC AND SOCIAL CONDITIONS IN THE FRISIAN DISTRICTS FROM 900 TO 1500*

B. H. SLICHER VAN BATH

Geographic situation

Between the former Zuider Zee and the mouth of the river Weser are situated along the North-Sea coast in a direction from west to east the Dutch provinces of Friesland and Groningen and in Germany Ostfriesland, Jeverland and Butjadingerland.

Originally the Dutch province of Friesland, in historical works sometimes called Westerlauwers Friesland, consisted of three parts: Westergo (on the map I), Oostergo (II) and the inland district of Zevenwouden (= Seven Woods) (III). In the early middle ages Westergo and Oostergo were separated by a sea-arm, the Middelzee. In the later middle ages this sea-arm was reclaimed. In Westergo are the towns of Stavoren (I, 1), Bolsward (I, 2), Sneek (I, 3), Franeker (I, 4) and Harlingen (I, 5), in Oostergo the towns of Leeuwarden (II, 1) and Dokkum (II, 2).

The borderline between Friesland and Groningen was formed by a small river, the Lauwers, which emptied itself in a bay, called Lauwerszee. Groningen and Ostfriesland were separated by the estuary of the river Ems, known as the Dollart. The province of Groningen consisted of the city of Groningen (G) and the Ommelanden (= the districts along the coast). The latter part was divided into five (originally six) districts, viz.: Westerkwartier (IV), with Humsterland (IV, 1), further Hunsego (V), Fivelgo (VI), the Oldambt (VII), the inland district of Westerwolde (VIII) and originally also part of Reiderland (IX). In the later middle ages the greater part of Reiderland was engulfed by the sea; in this way the Dollart was formed.

East of the river Ems was Eemsgo (X) with the city of Emden (X, 1), Federgo (XI), Brokmerland (XII), Norderland (XIII), Harlingerland (XIV), Ostringen (XV) with the city of Jever (XV, 1) and finally Rüstringen (XVI). In the later middle ages part of

* In the near future this survey will be published as part of a book in the Dutch language on the history of Friesland. In this Dutch edition the notes, the introductory section on the geographic situation and the appendix will be left out.

No use could be made, neither in the text nor in the notes, of two handbooks on the economic history of the Netherlands, which were published after the completion of the manuscript of this survey, viz.: J. A. VAN HOUTTE, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, 1964, and W. JAPPE ALBERTS and H. P. H. JANSEN, *Welvaart in wording; sociaal-economische geschiedenis van Nederland, van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen*, 1964.

Rüstringen was drowned by the formation of the Jade Bay. Further up-country, on the river Ems was the city of Leer (Le).

In this whole area there is an almost uninterrupted belt of very fertile marine-clay along the sea-coast, which is now being used for arable farming. During the early middle ages this belt of marine-clay was not yet protected by dikes. Therefore the dwelling places were built on artificial hills, called *terps*, so that they could not be flooded by storm surges. Since Roman times the height of these *terps* had to be increased periodically, owing to the rising level of the storm surges. Historians and geographers call this belt of marine-clay the *terp* districts.

South of the *terp* districts is an area of very low land, which can only be used as grazing- and hayland. And south of these low lands were the sandy soils of Zevenwouden, Drente, Westerwolde and Ostfriesland. In Drente there was some agriculture on the open fields (*essen*), which yielded only very small crops. There were also extensive moors, which were owned in the later middle ages by the *mark*-communities. The commons are called *marken*.

Factors underlying the economic development

The social and economic development of a given area is determined by human activities and natural surroundings. It is the general aim of human beings to find a living and to reach a certain degree of prosperity, availing themselves as much as possible of the natural surroundings. The level of prosperity is dependent on the productivity and on the needs of the population. Important factors are the economic possibilities and the demographic developments of the area. For a clear insight into the economic and social developments it is of vital importance to have a good knowledge of the density of the population and of its fluctuations. The problems in an area with a rapidly growing population are entirely different from those in a district where the population has considerably decreased as a result of epidemics or starvation. A high density of population will enable a stronger differentiation in trades than is possible in sparsely populated countries. A relatively larger number of inhabitants will be employed in industry, in commerce and in shipping, whereas agriculture will become less important as a means of existence. It may be asked how the food supply of such a densely populated country was provided for. In the case of Friesland it is very difficult to answer this question, as no statistical data are available for this period. Starting from a number of assumptions we must try to reach conclusions which should be as reliable as possible.

Important means for the determination of the number of in-

habitants and the density of the population are the terps in Westergo (I), Oostergo (II) and some districts in Groningen (IV-VI). The large number of terps around 900, many of which were inhabited, suggests a fairly high density of population.¹ This assumption is supported by the large number of parishes in Friesland and Groningen during the middle ages. It is further confirmed by a register of the abbey at Fulda (Hesse-Nassau), of c. 945, in which real property in several villages in Friesland, Groningen and Ostfriesland is mentioned.² An argument against a high density of population could be the fact that the conditions of life of the inhabitants of the terp districts must have been seriously impaired by the increasing level of the storm surges between 800 and 900 or 950. The terps had to be made higher and higher, while, in addition the fertility of the soil must have decreased owing to the increasing salinity. Against this many investigators (i.a. Van der Poel) have claimed that the Frisian terps offered a fairly safe protection from the storm surges. They suffered far less from floods than e.g. in the nineteenth century the Halligen, the North Frisian islands, which were entirely surrounded by the sea. A village like Firdgum (I, 7), lying very exposed at the entrance to the Middelzee, did not start to raise terps until c. 800. The salinity of the soil seems to have been low enough for arable farming in several places, the main crop being barley, the principal Frisian cereal, which has a great resistance against salinity.³

Indications for the number of inhabitants are further to be found in the excavations at Feddersen Wierde (F), north of Bremerhaven. In the third century A.D. some 25 or 30 farms were situated on this terp. The archaeologist Haarnagel supposes that the number of inhabitants was between 200 and 250, i.e. an average of 8 persons per farm.⁴ This average number per farm is pro-

¹ H. HALBERTSMA, *Terpen tussen Vlie en Eems, een geografisch-historische benadering*, vol. II, 1963, pp. 266-271. S. MULLER HZN., *Het bisdom Utrecht; de kerkelijke in-deeling omstreeks 1500 tevens kloosterkaart* (Toelichting bij de Geschiedkundige atlas van Nederland) 1921, pp. 510-598. P. WYBENGA, Enkele aanwijzingen en problemen bij de oudste bewoningsgeschiedenis van Nederland, in *De vrije Fries*, 43 (1957) 24 and 27.

² E. FRIEDLAENDER, *Ostfriesisches Urkundenbuch*, Bd. IV Anhang B, pp. 792-794. B. BUNTE, Ausführliche Untersuchungen über die auf Friesland sich beziehenden Traditiones Fuldenses, in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, XI (1895) 103-104.

³ J. M. G. VAN DER POEL, De landbouw in het verste verleden, in *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek*, 10-11 (1960-61) 174-181.

⁴ W. HAARNAGEL, Die Grabung Feddersen Wierde und ihre Bedeutung für die Erkenntnisse der bäuerlichen Besiedlung im Küstengebiet in dem Zeitraum vom 1. Jahrhundert vor bis 5. Jahrhundert nach Chr., in *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 10 (1962) 151.

bably somewhat too high. On the sandy soils the village of Sleen (Drente) had between 15 and 20 farms, with a total number of inhabitants of 75 or 100 persons, an average of 5 persons per farm.⁵

Halbertsma has estimated that in the days of the Romans the population of Westergo (I) was at least 20,000.⁶ This would mean a density of 70 persons per square mile (27 per km²), which is uncommonly high for that period.

Based on several calculations and assessments, for which we refer to the appendix, the following approximate estimation of the population of Friesland and Groningen in c. 900 has been made (tables 1 and 2).

TABLE 1. Approximate estimation of the population of Friesland in c. 900

Regions	Number of inhabitants
Westergo (I)	14,500
Oostergo (II)	10,000
Zevenwouden (III)	5,500
The province of Friesland	30,000

TABLE 2. Approximate estimation of the population of Groningen in c. 900

Regions	Number of inhabitants
Westerkwartier (IV)	1,500
Hunsego (V)	5,400
Fivelgo (VI)	4,200
Oldambt (VII), Westerwolde (VIII)	} 1,400
Reiderland (IX), Gorecht (G)	
The province of Groningen	12,500

The total population of the province of Friesland about 1500 is estimated by Faber at 75,000, which would mean an index of 250% since 900 (30,000 = 100%).⁷ For comparison it may be mentioned that the population of the province of Overijssel in c. 800 has been estimated at 12,000, and in 1475 at 52,600 persons,

⁵ H. T. WATERBOLK, *Nieuwe gegevens over de herkomst van de oudste bewoners der kleistreken*, in *Akademiedagen Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen*, XI (1959) 32-33.

⁶ H. HALBERTSMA, *Enkele aantekeningen bij een verzameling oudheden, afkomstig van een terpie bij Deinum*, in *33-37ste jaarverslag van de Vereniging voor terpenonderzoek*, (1954) 243.

⁷ J. A. FABER, *Frieslands economische ontwikkeling in de 16e, 17e en 18e eeuw* (at press).

⁸ B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel*, 1957, p. 737.

an index of 438% (12,000 = 100%).⁸ The Veluwe district had 36,000 inhabitants in 1526.⁹

TABLE 3. Density of population per square mile and per km² in c. 900

Regions	Period	Per square mile	Per km ²
Westergo (I)	c. 900	52	20
Oostergo (II)	c. 900	26	10
Zevenwouden (III)	c. 900	11	4
Total province of Friesland	c. 900	26	10
Westerkwartier (IV)	c. 900	13	5
Hunsego (V)	c. 900	31	12
Fivelgo (VI)	c. 900	23	9
Fivelgo, only terp district	c. 900	28	11
Total province of Groningen	c. 900	13	5
Salland and Twente	c. 800	12	5
Total province of Overijssel	c. 800	10	4
Varlar and Werne (Münster)	c. 1025	31	12
District of the river Moselle	c. 900	13	5
England	1066	30	11
Somain, near Lille	c. 810	23	9
Saint-Omer	9th cent.	88	34
District of the river Seine, near Paris	9th cent.	101	39

TABLE 4. Density of population per square mile and per km² in c. 1500

Regions	Period	Per square mile	Per km ²
Friesland	c. 1500	64	25
Overijssel	1475	40	16
Holland	1514	96	37
Veluwe	1526	43	17
The Netherlands (the area of the present kingdom)	c. 1500	75	29
German districts on the Lower Rhine	c. 1500	78	30
Northern and Western Germany	c. 1500	41	16
Denmark	c. 1500	47	18
Prussia	c. 1500	25	10
Poland	c. 1500	22	8
Bavaria	1554	60	23
Switzerland, 8 original cantons	1479	39	15
Tirol	1604	39	15
England	c. 1500	78	30
France	c. 1500	83	32
Italy	c. 1500	91	35
Portugal	c. 1500	31	12

⁸ H. K. ROESSINGH, *Het Veluwse inwonertal, 1526-1947*, in *A.A.G. Bijdragen*, 11 (1964) 102.

The density of population, expressed in the number of inhabitants per square mile and per km² was about 900 as is shown in table 3.¹⁰

It should be remarked that the two last-mentioned districts are considered as the most densely populated areas of Western Europe at that time. The figure for England is also probably too high.

About 1500 the density of the population was as is shown in table 4.¹¹

If the above figures are correct the relative density of the populations of Westergo and Oostergo appear to have been very high in the ninth and tenth centuries. Only a few areas in Western Europe, such as the Seine district near Paris, the neighbourhood of Saint-Omer and probably the Rhineland near Cologne and the Meuse district near Huy, Liège and Maastricht were more densely populated during that period. In the Netherlands the Frisian terp districts probably had the highest density. The area between the great rivers Rhine and Waal, which was very populous in Roman times, had suffered from serious floods in the ninth and tenth centuries. The Flemish districts, which were so densely populated in the later middle ages, were at this time still very marshy. The same can be said of Holland and West-Utrecht; only a narrow strip of land immediately behind the dunes was suitable for a somewhat denser population. It is most probable that in the early middle ages the demographic centre of the Netherlands was to be found in the Frisian terp districts.

The food supply of the Frisian population about 900 must have required large areas of corn-bearing land. In the Carolingian period the yield per acre was still very low. In most places the two-course rotation, in which the land was tilled or left fallow in alternate years, was applied. It may therefore be assumed that in the terp districts no less than 3.75 acres of land was required to feed one person. In this figure the area required for the production of seed for sowing the next crop has been included. In the sandy districts of Zevenwouden (III) an even larger area, viz. 5 acres, was necessary for the food supply of one inhabitant. The following table 5 gives a comparison of areas of land required

¹⁰ B. H. SLICHER VAN BATH, (note 8), p. 740.

¹¹ ID., *ib.*, p. 741. ID., *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, 1960, p. 91. ID., *Studien betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen*, in *A.A.G. Bijdragen*, 11 (1964) 29-30. H. SAMSONOWIECZ, *Zagadnienia demografii historycznej regionu Hanzy w XIV-XV w.*, in *Zapiski historyczne*, 28 (1963) 523-554. H. WECZERKA, *Bevölkerungszahlen der Hansestädte (insbesondere Danzigs) nach H. Samsonowicz*, in *Hansische Geschichtsblätter*, 82 (1964) 69-80.

for the food supply of the population with the areas found in the land registers between 1820 and 1831, the years in which the land registry was introduced in these regions.¹²

TABLE 5. Comparison of the areas of arable land required for the food supply of the population in c. 900 and the areas of arable land in 1820-1831

Regions	Number of inhabitants in c. 900	Area of arable land (in acres)		
		to feed one person	to feed total population in c. 900	in land registers 1820-1831
Westergo (I)	14,500	3.75	54,375	27,087
Oostergo (II)	10,000	3.75	37,500	57,718
Zevenwouden (III)	5,500	5.00	27,500	25,693
Friesland	30,000		119,375	110,498

The table shows that especially in Westergo the area of land required to feed the population in c. 900 was considerably larger than the area of land put under the plough in the early 19th century. Consequently there is a disagreement between the population figures and the figures found for the acreage of arable land. For the solution of this problem there are four possibilities:

a) The population figures have been assessed too high. This, however, is incompatible with the large number of terps and parishes.

b) The yields per acre were at that time much higher in Friesland than elsewhere. In our calculations, however, the ratio between seed and yield has already been taken fairly high for the conditions of that time, viz. for Westergo 1 : 4.3, for Oostergo also 1 : 4.3, and for Zevenwouden 1 : 3.5.

c) Corn was imported on a large scale from abroad. Indeed, it is known that in the ninth century corn was imported from Alsace.¹³ In the thirteenth century corn from the Woldstreek was brought to Fivelgo (VI), where they also got corn from Drente. Attempts were even being made during a famine to import corn from Denmark, Pomerania and Prussia. It seems that also in

¹² B. H. SLICHER VAN BATH, *The agrarian history of Western Europe, A.D. 500-1850*, 1963, p. 66. ID., De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820, in *A.A.G. Bijdragen*, 9 (1963) 35. ID., Yield ratios, 810-1820, in *A.A.G. Bijdragen*, 10 (1963) 13. Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster, in *Verslag van den landbouw in Nederland*, 1875.

¹³ H. A. POELMAN, *Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk*, 1908, p. 72.

years with normal crops corn was bought in these regions.¹⁴

d) Only a small proportion of the Frisian diet consisted of cereals. An examination of some food remnants found in a Carolingian cooking pots, excavated at Leens in the Tuinster Wierden (V, 1), showed that the pulpy mass had a fairly high fat content. Presumably all diets contained meat, an undefinable kind of vegetables, further oats, rye- and wheat-meal, and a large amount of fat.¹⁵ The diet of the population of the sandy districts contained less fat and less meat. In the terp districts the diets could contain less starch owing to the higher consumption of animal proteins. Fish may have been an important component of the diets in this watery country.

There must have been a considerable difference between the economic and social conditions in the coastal areas and in the inland districts. The latter were sparsely populated; arable farming was the main means of subsistence. Corn was practically the only crop grown in these areas, the yields being very low owing to the primitive agricultural methods. In this agricultural community starch was the main component of the human diet, there being a chronic shortage of animal proteins.

In those days the terp districts must have been remarkably populous. These districts must have struck contemporaries as urban rather than rural because of the large number of villages and the enormous proportions of the population assumed by shipping, commerce and industry.

There were likewise considerable differences in natural surroundings and geographical situation between the terp districts and other countries. Foreign authors describe the land as flat and marshy, grassy but woodless, cattle-breeding being the principal means of subsistence.¹⁶ In other sources it is said that the Frisians lived like fishes in the water. Their country could only be reached by boat.¹⁷

What struck foreigners most was the abundance of cattle, which was much greater than in corn-growing areas. In those days the

¹⁴ H. O. FEITH and G. ACKER STRATINGH, *Kronyken van Emo en Menko*, Werken Historisch genootschap, nwe reeks, no. 4, 1866, pp. 241-242. J. F. NIERMEYER, *Landbouw en handel in Friesland in de dertiende eeuw*, in *Economisch-historische opstellen, geschreven voor Prof. Dr. Z. W. Sneller*, 1947, pp. 15-22.

¹⁵ W. VON STOKAR, *De analyse van de spijsresten*, in *20-24ste jaarverslag van de Vereniging voor terpenonderzoek*, (1935-1940) 91. P. C. J. A. BOELES, *Friesland tot de elfde eeuw*, 1951², p. 455.

¹⁶ P. J. BLOK, *Friesche toestanden in de middeleeuwen*, in *Verspreide studiën op het gebied der geschiedenis*, 1903, pp. 90-91.

¹⁷ H. WILKENS, *Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter*, in *Hansische Geschichtsblätter*, XIV (1908) 301.

livestock elsewhere mainly consisted of sheep, pigs and goats; cows and horses were far less common.¹⁸ At the time when the most valuable animal product was hides, the large number of cattle in Friesland must have formed a rich property. Consequently the most important Frisian export products were hides, leather, wool, parchment and articles made of bones.

The abundance of water led to an early development of shipping, which was mainly practised by farmers. They were simultaneously farmers, skippers and traders. It were often the younger sons who took to shipping. Also in later periods peasant-shipping was still very important in Friesland. It was likewise found in North Holland, in Norway, in Iceland, in Gotland and in the entire Baltic.¹⁹

Owing to the situation of their country along the sea-coast the Frisians were able to trade with England, Scandinavia and North-eastern Europe. This was of vital importance because of the continental extent of the Carolingian empire, roads forming its vascular system.²⁰ The Frisians living at the edge of this continent were in a position to maintain its maritime connections.

All the demographic and geographical factors advanced above have influenced the economic and social development of the Frisian area. In the Carolingian period, and also afterwards, in the tenth and eleventh centuries, there was a great scarcity of gold and silver in Western Europe so that payments had to be made in kind, but the Frisians could usually pay in cash.²¹ They had a money economy, whereas the other countries of Western Europe suffered under a natural economy. This was due to the extensive home-market in Friesland caused by the dense population, to the possession of valuable export-products and to the services rendered by shipping. Moreover there were many connections between Friesland and Scandinavia, where much money was available as a result of commercial transactions, tributes and looting expeditions by the Vikings.²²

¹⁸ B. ROHWER, *Der friesische Handel im frühen Mittelalter*, 1937, p. 1.

¹⁹ S. MEWS, *Gotlands Handel und Verkehr bis zum Auftreten der Hansen (12. Jahrhundert)*, 1937, p. 29. H. KELLENBENZ, *Bäuerliche Unternehmertätigkeit im Bereich der Nord- und Ostsee vom Hochmittelalter bis zum Ausgang der neueren Zeit*, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 49 (1962) 6.

²⁰ P. BRIEGER, *The relations of history, geography and art*, in *History*, XX (1935) 6. R. LATOUCHE, *Les origines de l'économie occidentale*, 1956, pp. 154-155.

²¹ B. H. SLICHER VAN BATH, *Problemen rond de Friese middeleeuwse geschiedenis*, in *Herschreven historie*, 1949, pp. 259-280.

²² J. VAN KLAVEREN, *Die Wikingerzüge in ihrer Bedeutung für die Belebung der Geldwirtschaft im früheren Mittelalter*, in *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 168 (1956-57) 408.

For the social history of Friesland this meant that the conditions were not suitable for the development of a feudal system, as elsewhere in the Carolingian empire in the course of the ninth and tenth centuries.²³ For that matter the urban character of the Frisian society would be incompatible with the introduction of feudalism, vassalage, etc. which presume a rural situation. Attempts made from abroad to introduce a feudal system into the Frisian districts always met with violent opposition.

Summarizing it can be stated that the Frisian coastal districts distinguished themselves from other districts in the following points:

- a) The high density of the population in the terp districts had caused an extensive home-market, especially for imported foodstuffs (corn).
- b) Cattle-farming was much practised in the terp districts; hides, leather, wool and parchment were valuable export-products.
- c) The high density of population led to a strong differentiation in trades. Besides agriculture, industry, shipping and trade were important means of existence.
- d) The large number of water-routes stimulated the early development of shipping by farmers.
- e) The situation at the edge of the European continent enabled the Frisians to carry on trade with England, Scandinavia, and Eastern Europe.
- f) The commercial relations with Scandinavia and the Baltic, and the favourable trade-balance with the inland areas enabled the Frisians to maintain a system of money economy, whereas in neighbouring areas the natural economy prevailed.
- g) Neither the feudal system nor the manorial system with its functional manors could penetrate into the terp districts.²⁴
- h) Owing to their dense population the terp districts were an expulsion area. Throughout the middle ages there was a continuous emigration of Frisians to other countries.
- i) The communal construction and management of dikes, which

²³ B. H. SLICHER VAN BATH, *The agrarian history of Western Europe, A.D. 500-1850*, 1963, pp. 30-53.

²⁴ ID., Hoven op de Veluwe, in *Ceres en Clio*, Agronomisch-historische bijdragen, 6, 1964, pp. 174-180.

The theories on the manorial system in Ostfriesland raised in the article of N. E. ALGRA, De Oostfriese hoofdeling, in *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 32 (1964) 193-244 have to be dismissed. In this article no difference is made between functional manors, on the one hand, and big farms, also called *hof* (manor),

was essential for a successful fight against sea and water, stimulated a strong communal sense, which eventually led to self-government. All attempts by foreign princes to establish their sovereignty in the terp districts ended in failures. In the twelfth and thirteenth centuries a few autonomous peasant-republics were formed, which boasted on their Frisian freedom.²⁵

900–1150

In this period the appearance of the terp districts was changed considerably by the construction of dikes.²⁶ Shortly after the year 1000 a beginning was made with the impoldering of Barradeel (I, 6).²⁷ The reclamations were favoured by a regression-period of the sea between 950 and 1200. The number and the level of the storm surges in this period were decreasing.²⁸

The construction of dikes enabled the extension of the area of cultivated land and the establishment of farms outside the terps. Also the reclamation of the marshy land south of the marine-clay belt was started in this period. In this area the road- and dike-villages were formed with their long and narrow strips of land. The farms were all about the same size. From the road or dike the limits of the lots were extended until a natural boundary or another plot of cultivated land was reached.

The plans of excavated farms, with large cow-sheds, indicate that cattle-farming was the most important means of existence in the terp districts. The large quantities of sheep- and ox-bones, which have been found in the terps, point in the same direction. Some historians even went so far as to deny all importance to arable farming. According to these historians there was at most some horticulture between the farmbuildings and on the slopes of the terps. This assumption is, however, belied by the finding

without any manorial functions, on the other hand. The economic and social differences between the sandy regions and the terp districts have not been noticed either. The argument of the placenames on *-hof* or *-hofen* is without any scientific value, as the suffixs of the placenames in Friesland changed during the middle ages again and again.

²⁵ B. H. SLICHER VAN BATH, *Boerenvrijheid*, 1948, ID., Problemen rond de Friese middeleeuwse geschiedenis, in *Herschreven historie*, 1949, pp. 259–280.

²⁶ J. J. SPAHR VAN DER HOEK and O. POSTMA, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, vol. I, 1952, pp. 52–94.

²⁷ K. A. RIENKS, De dijken in Friesland, alsmede hun beheer en onderhoud tot ca. 1500, in *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 49 (1958) 232.

²⁸ J. P. BAKKER, The significance of physical geography and pedology for historical geography in the Netherlands, in *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 49 (1958) 218–219.

of large amounts of seed and straw in the terps. During excavations wheat, oats, barley, rapeseed, flax, lentil, peas, lots of beans and numerous weeds, growing on arable land, were found.²⁹ Furrows were discovered under the terps of Feddersen Wierde (F) (north of Bremerhaven) and Firdgum (I, 7); ploughshares in the terps of Winsum (I, 8) and Ferwerd (II, 5); coulter in the terps of Mount Sion near Dokkum (II, 2), Joeswerd (V, 2), Blija (II, 6) and Cornjum (II, 3); sickles in the terps of Ferwerd (II, 5), Oosterend (I, 10) and Hiaure (II, 10).

Although cattle-breeding was very important most farmers will have combined this with arable farming, wherever it was possible. The high density of the population must have forced them to do so, since the demand of corn could only partly be met by imports.³⁰

Much attention has been paid to the question if the so-called *hoeven*-system was used in the terp districts. This system, which prevailed on the sandy grounds in the south, involved farms of equal sizes with numerous small lots of arable land on the open fields. The waste land was used by the *mark*-communities. Several investigators (i.a. Swart and Van Apeldoorn) have attempted to find traces of open fields and *mark*-communities in the terp districts.³¹ They wrongly assumed that the *hoeven*-system was the earliest system of agricultural management in the sandy areas. In fact, however, the open fields are not older than the seventh or eighth century, a regular lotting out pointing to late reclamation. The rules for the use of the commons are in the eastern Netherlands not older than the second half of the thirteenth century.³² Postma has justly demonstrated that the *hoeven*-system did not occur in Friesland, but he failed to see clearly enough that it could never have been the archetype of agriculture on the sandy grounds either.³³

²⁹ W. HAARNAGEL, Die Grabung Feddersen Wierde und ihre Bedeutung für die Erkenntnisse der bäuerlichen Besiedlung im Küstengebiet in dem Zeitraum vom 1. Jahrhundert vor bis 5. Jahrhundert nach Chr., in *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 10 (1962) 152. H. HALBERTSMA, *Terpen tussen Vlie en Eems, een geografisch-historische benadering*, vol. II, 1963, p. 110.

³⁰ J. M. G. VAN DER POEL, De landbouw in het verste verleden, in *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek*, 10-11 (1960-61) 161-179.

³¹ F. SWART, *Zur friesischen Agrargeschichte*, 1910, pp. 117-156. L. J. VAN APeldoorn, De historische ontwikkeling van het grondbezit in Friesland, in *De vrije Fries*, 27 (1924) 206-215.

³² B. H. SLICHER VAN BATH, *The agrarian history of Western Europe, A.D. 500-1850*, 1963, pp. 55-56, 157-160.

³³ O. POSTMA, Virga en pes in de registers der kloosters te Fulda en te Werden, in *De vrije Fries*, 27 (1924) pp. 269-281. ID., *De Friesche kleihoeve*, 1934, pp. 2-4, 174-182. ID., Ploeggang en hoevenstelsel, in *De vrije Fries*, 39 (1948) 25-37.

In the terp districts the farms were by no means of uniform size. In several districts the arable land of each farm consisted of one lot joined to the land under grass. Occasionally the arable land was split up into narrow strips. In Friesland open fields were only found in Zevenwouden (Boyl (III, 1), Elslø (III, 2), Appelscha (III, 3) and Oosterwolde (III, 4)), in Oostergo (Eestrum (II, 7), Oostermeer (II, 8) and Noordermeer (II, 9)), on the islands of Terschelling (I, 11) and Ameland (II, 11), and probably also at Witmarsum (I, 9) and Finkum (I, 4); further on the sandy grounds in Drente, Bellingwolde (IX, 1) and Ostfriesland.³⁴ An investigation into the open field system on the sandy grounds in the Bremervörde district by Steffens has shown that considerable changes must have taken place in historical times. It is not admissible to assume that the cadastral situation of the early nineteenth century dated back to the early middle ages.³⁵

As a rule the grazing- or fenland was situated closer by the farmhouse than the hay- or meadland. The grazing land was private property and enclosed by ditches and fences. The haylands may have been communal property (*hemriks* and *meenscharen* = commons). A decree on the allotment of waste land in the twelfth century law of the land (the *Schoutenrecht*) has been variously interpreted. According to Postma the decree referred to hayland, which was communal property but used privately. Every four years this land was reallocated.³⁶ This assumption is disputed by Hofstee, who assumes communal use of the waste land behind the land under cultivation. This waste land had become private property, however, by extension of the boundary ditches. Every four years the boundary ditches were inspected.³⁷ Halbertsma assumes a reallocation taking place every four years. According to this author haying was done in separate lots by each user individually. But in the early spring and in late autumn the whole common (*hemrik*) was used for communal grazing.³⁸

In the eighth and ninth centuries much landed property in the terp districts was given to the abbey of Fulda (Hesse-Nassau) and

³⁴ ID., *Essen op de Friese klei*, in *De vrije Fries*, 43 (1957) 90-96.

³⁵ H. G. STEFFENS, *Untersuchungen über die mittelalterliche Besiedlung des Kreises Bremervörde*, 1962, pp. 61-63.

³⁶ O. POSTMA, *De Friesche kleihoeve*, 1934, pp. 92-94, 134-135, 170-174.

³⁷ E. W. HOFSTEE, Review of O. Postma, *De Friesche kleihoeve*, in *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XIV (1936) 208-209. E. W. HOFSTEE and A. W. VLAM, *Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland*, in *Boor en spade*, V (1952) 225-226.

³⁸ H. HALBERTSMA, *Terpen tussen Vlie en Eems, een geografisch-historische benadering*, vol. II, 1963, p. 112.

Werden on the river Ruhr. The former abbey, the burial place of the missionary Boniface, had much property in Westerlauwers Friesland, especially in the neighbourhood of Dokkum (II, 2), where he was murdered, and also in Groningen and in Ostfriesland. The abbey of Werden, founded in 796 by the missionary Liudger, had possessions in Kennemerland (North Holland), Westergo (I), Humsterland (IV, 1), Hunsego (V), Fivelgo (VI), Eemsgo (X), especially north of Emden (X, 1), and in Reiderland (IX).³⁹

About one half of the givers to the abbey at Fulda were large landowners, the others were persons with small properties.⁴⁰ The size of the land was expressed in *hoeven* (= farms), in grazing land for so many cattle (grazes or cowgrazes), in hayland for so many loads of hay, or which so many farmhands could mow in one day (*dagmat* or *deimt*). In the deeds of gift we sometimes find the Latin terms *virga* and *pes* used for *hoeve* and *gras* respectively. A *gras* was about 1¼ acre, a *hoeve* was probably 16 grazes, or 20 acres. The gifts mainly consisted of grazing- and hayland.⁴¹

The abbey estates had to supply money and grey cloth (*pallia*) for monk's habits and mantles. Instead of cloth money could be given. All the estates of the two abbeys together had to supply 2,874 cloths annually, if no money was given. Elsewhere, i.e. outside the terp districts, the tributes to the two abbeys mainly consisted of corn, hens, eggs, pigs, etc.; tributes in cash were rare in those regions.

A remarkable tribute had to be paid by an estate in Groningen (G), to St. Martin's church at Utrecht, viz. 30 cart-loads of wine. We find tributes of wine also at Garnwerd (V, 3), Winsum (V, 4), Reide (IX, 2) and Pewsum (X, 2).⁴² One should, however, not

³⁹ E. FRIEDLAENDER, *Ostfriesisches Urkundenbuch*, Bd. IV, Anhang A und B, pp. 768-794. P. J. BLOK a.o., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, vol. I, 1896, nos. 1 and 10. R. KOETZSCHKE, *Die Urbare der Abtei Werden*, Bd. I, 1906, pp. 13-14, 35, 41-42, 46-54, 60, 86-87, 95-99, 109-114, 119, 123-131, 135-136, 148-149, 238-242. B. BUNTE, Über den Güterbesitz der Klöster Fulda, Werden und Korvei in den altfriesischen Gebieten, in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, X (1892) 11-17. H. HALBERTSMA, *Terpen tussen Vlie en Eems*, vol. II, 1963, pp. 116-119.

⁴⁰ O. POSTMA, *De Friesche kleihoeve*, 1934, pp. 102-104.

⁴¹ ID., *Virga en pes in de registers der kloosters te Fulda en te Werden*, in *De vrije Fries*, 27 (1924) 268-301. ID., *De Friesche kleihoeve*, pp. 109-114.

⁴² R. KOETZSCHKE, *Die Urbare der Abtei Werden*, Bd. I, 1906, pp. 114, 238-239. P. J. BLOK a.o., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, vol. I, 1896, no. 17. S. MULDER Fzn., K. HEERINGA and F. KETNER, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, vol. I, no. 193. B. H. SLICHER VAN BATH, *Mutabiliteit en continuïteit*, 1950, p. 17 n. 14.

jump at the conclusion that in the eleventh century the province of Groningen was an important wine-growing district. These tributes rather point to the existence of an extensive wine trade.

In the deeds of gift to the abbeys of Fulda and Werden mention is made of villeins (*mancipia* and *servi*). The last time that these villeins are mentioned in connection with the terp districts is in a deed of gift of estates at Leermens (VI, 1) and at Enum (IV, 2) in 1040.⁴³ Whereas in more southern areas the position of the villeins tended to become more restrained in the tenth and eleventh centuries, it seems that villeinage in the terp districts had disappeared completely by the eleventh century. Nothing is found about manorial rights, marriage restrictions, labour services, etc. in documents referring to the coastal districts; unknown were also the territorial lordships with seigneurial rights (the rights of *banalité*).

No data are available on the estates of the abbey at Fulda after 1000; it seems that many of them freed themselves in an unlawful manner. As early as the ninth and tenth centuries the abbots already fought a hopeless fight against the alienation of their distant estates. Part of the estates of the abbey of Werden afterwards came into the possession of the Order of the Knights of St John; a small remnant was sold to the bishop of Münster in 1283.⁴⁴

During the excavations at Feddersen Wierde (F) not only farms but also small industrial buildings were found. Amongst the finds were implements for spinning and weaving; the milling of corn; the treatment of wood, leather, bone, iron and bronze; the plaiting of rushes and willow twigs; and finally for the making of pottery. Examples of good carpentership were found in the remnants of the farmbuildings while textile finds showed that the art of weaving had also reached a high level.⁴⁵

There has been an ardent controversy amongst historians as to the origin of Frisian cloth (*pallia fresonica*), which is repeatedly

⁴³ P. J. BLOK a.o., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, vol. I, 1896, no. 18. S. MULLER FZB. a.o., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, vol. I, 1920, no. 194.

⁴⁴ E. FRIEDLAENDER, *Ostfriesisches Urkundenbuch*, Bd. I, 1874, no. 34. P. J. BLOK a.o., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, vol. I, 1896, no. 158. B. BUNTE, Über den Güterbesitz der Klöster Fulda, Werden und Korvei in den altfriesischen Gebieten, in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, X (1892) 25. O. POSTMA, *De Friesche kleihoeve*, 1934, p. 105.

⁴⁵ W. HAARNAGEL, Die Grabung Feddersen Wierde und ihre Bedeutung für die Erkenntnisse der bäuerlichen Besiedlung im Küstengebiet in dem Zeitraum vom 1. Jahrhundert vor bis 5. Jahrhundert nach Chr., in *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 10 (1962) 152-153.

mentioned in the chronicles.⁴⁶ The emperor Charlemagne sent Frisian cloth to caliph Harun-al-Raschid at Bagdad, the emperor Louis the Pious distributed it amongst his courtiers. Several historians have assumed that the Frisians were only dealers in cloth which was made elsewhere, either in England (according to Klumker), or in Flanders (i.a. Häpke, Keutgen and Pirenne).⁴⁷ In Friesland itself at most the coarser kinds should have been made.⁴⁸ Excavations at Feddersen Wierde (F), at Hessens (XVI, 1) and in the Tuinster Wierden at Leeus (V, 1) have brought to the light many finds of cloth; coarse cloth, but also very fine fabrics with fishbone and check patterns.⁴⁹ Also the numerous shuttles and reeds and other tools for spinning and weaving which were found in the terps point to a large-scale local manufacture of cloth. Similar fine fabrics, but imported, were found in Sweden (in Östergötland, at Källby in Scania, at Valsgarde in Uppland and at Birka near Stockholm) and in Norway (at Kaupang i Sciringssal near Oslo).⁵⁰ Of several of these places it is known that there were commercial relations with Friesland. Besides, English cloth of the same period is entirely different from the fabrics found in the above places. Hence it may be assumed that the latter had been made in the Frisian terp districts, and not in England or in Flanders.

Another problem raised by Postma is the low price of the cloths supplied to the abbeyes of Fulda and Werden. The author assumes that they were not made of wool, but of linen.⁵¹ One of

⁴⁶ H. WILKENS, Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter, in *Hansische Geschichtsblätter*, XIV (1908) 329–336. P. KLETTLER, *Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe im frühen Mittelalter*, 1924, p. 213 n. 789 and p. 215. B. ROHWER, *Der friesische Handel im frühen Mittelalter*, 1937, pp. 24–29.

⁴⁷ C. J. KLUMKER, Der friesische Tuchhandel zur Zeit Karls des Grossen und sein Verhältnis zur Weberei jener Zeit, in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, XIII (1899) 69. F. KEUTGEN, Der Grosshandel im Mittelalter, in *Hansische Geschichtsblätter*, VII (1901) 90. R. HÄPKE, Die Herkunft der friesischen Gewebe, in *Hansische Geschichtsblätter*, XII (1906) 321–323. H. PIRENNE, Draps de Frise ou draps de Flandre?, in *Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*, VII (1909), repr. in *Histoire économique de l'occident médiéval*, 1951, pp. 53–60.

⁴⁸ C. J. KLUMKER, (note 47), p. 64.

⁴⁹ K. SCHLABOW, Leicht vergängliche Stoffe aus der Wurtengrabung Hessens, in *Schriftenreihe der niedersächsischen Landesstelle für Marschen- und Wurtenforschung*, 5 (1953) 27, 30, 32–38. I. FUHRMANN, Het onderzoek van de stof- of weefselresten, in *20-24ste jaarverslag van de Vereeniging voor terpenonderzoek*, (1935–1940) 93–94.

⁵⁰ A. GEYER, *Birka III; die Textilfunde aus den Gräbern*, 1938, p. 19. H. JANKUHN, *Haithabu; ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 1956³, pp. 156–159.

⁵¹ O. POSTMA, De pallia fen Fulda en Werden, in *Frysk jierboek*, III (1941) 78–86.

his arguments, viz. the price ratio between wool and linen in the sixteenth century accounts, is not very convincing. It has appeared that in the Carolingian period linen was more expensive than wool, both in Friesland and in Scandinavia (Geyer).⁵² It has further appeared that the prices mentioned in the accounts for the various tributary goods often are far below the real market-prices.

Much attention has been paid by historians to Frisian trade in the Carolingian time.⁵³ In many chronicles mention is made of Frisian merchants in England, France, Germany and Scandinavia. As a centre of this Frisian trade Dorestad is mentioned.⁵⁴ Several authors end their chapter on Frisian trade with the decline of this town as a commercial centre after 863 (i.a. Wilkens, Boeles and Rohwer).⁵⁵ In their opinion the terp districts were rural areas without urban communities, and therefore commercially unimportant.⁵⁶ According to Häpke commerce and shipping were introduced in these areas not before the eleventh and twelfth centuries, and even then their trading area did not reach farther than Hamburg and Bremen.⁵⁷ The incorrect assumptions cited above can be partly explained by the fact that in the Carolingian period the name *Frisian* had a much wider meaning, involving not only the later province of Friesland but also Holland and Utrecht. When miss Rohwer mentions the conflict between the count of Holland and the bishop of Utrecht as one of the causes of the decline of the „Frisian” trade, she means by this the trade of Holland and Utrecht.⁵⁸ Other historians allow the Frisians of the terp districts their share in commerce, but according to them it was put an end to by the looting raids and domination by the Vikings. Bunte assumes that a serious depopulation of the terp

⁵² A. GEYER, *Birka III; die Textilfunde aus den Gräbern*, 1938, pp. 16–19, 40–47.

⁵³ B. ROHWER, *Der friesische Handel im frühen Mittelalter*, 1937. P. ENEMARK, Om problemer vedrørende Friserhandelen, in *Jyske samlinger, tidsskrift for Danmarks historie*, ny række, V. bind (1959–61) 121–163.

⁵⁴ H. A. POELMAN, *Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk*, 1908, p. 118.

⁵⁵ B. ROHWER, (note 53), pp. 56, 75–81, 94. P. C. J. A. BOELES, *Friesland tot de elfde eeuw*, 1951², p. 405.

⁵⁶ H. WILKENS, Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter, in *Hansische Geschichtsblätter*, XIV (1908) 302.

⁵⁷ R. HÄPKE, Friesen und Sachsen im Ostseeverkehr des 13. Jahrhunderts, in *Hansische Geschichtsblätter*, XIX (1913) 171 n. 3 and p. 172.

⁵⁸ B. ROHWER, (note 53), p. 92.

districts must have taken place.⁵⁹ This is contradicted by the opinion of Wilkens that the area east of the Vlie estuary (= east of the Zuider Zee) was left practically undisturbed by the Vikings, as there was nothing to be got for them.⁶⁰

According to other authors (i.a. Rohwer, Ennen) it was not the Vikings who caused the end of Frisian trade, but the changing commercial conditions. In the Carolingian period the centres of commerce were open settlements along a river or on the sea-coast, without large permanent populations. They were meeting points for travelling merchants, who mainly dealt in precious goods; the settlements did not function as market-places for the surrounding country.⁶¹ In the tenth and eleventh centuries walled towns were built; these towns became the economic and social centres of the rural neighbourhood; many of the inhabitants became wealthy local merchants. It is obvious that the open settlements were to lose their fight against these towns. This would explain the decline of trade in the mainly rural terp districts, which were hostile to towns (*städtefeindlich*).⁶²

Against the above assumptions it can be argued, as has already been referred to, that owing to the high density of population, the terp districts formed an important market for corn, wine and wood, which could be paid for by the sale of valuable export-articles such as hides, leather, wool, cloth, parchment and several industrial products. Excavations at Dorestad, Emden (X, 1), Haithabu near Schleswig and Birka near Stockholm have shown that these towns were already commercial centres with permanent populations composed of craftsmen and merchants. The same imported products were likewise discovered in agricultural settlements in the neighbourhood, which proves that these towns also functioned as important local market-places.⁶³

In spite of the ruin of Dorestad the stream of goods from the German Rhineland to Northern Europe continued, as appears from finds of pottery from Badorf (Rhineland, 9th century) and

⁵⁹ B. BUNTE, Über den Güterbesitz der Klöster Fulda, Werden und Korvei in den altfriesischen Gebieten, in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, X (1892) 18.

⁶⁰ H. WILKENS, (note 56), p. 302.

⁶¹ B. ROHWER, (note 53), pp. 101–102.

⁶² R. HÄPKE, (note 57), p. 178. B. ROHWER, (note 53), pp. 94–95. E. ENNEN, *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, 1953, pp. 63–69, Städtefeindlichkeit, p. 66.

⁶³ H. JANKUHN, Probleme des rheinischen Handels nach Skandinavien im frühen Mittelalter, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XV–XVI (1950–51) 495–499. ID., *Haithabu; ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 1956², pp. 58 and 128. W. HAARNAGEL, Die frühgeschichtliche Handels-Siedlung Emden und ihre Entwicklung bis ins Mittelalter, in *Friesisches Jahrbuch*, (1955) 77.

Pingsdorf (Rhineland, 10th and 11th century), glassware, swords, millstones and tuff. Even more convincing is the fact that the very same articles from the Rhineland have been found in the Frisian terps.⁶⁴ The similarity of textile finds in Sweden and in Friesland has already been referred to. Hair combs and weaving reeds, made of bone or horn, which must have been imported from Friesland, were found at Haithabu, Birka and especially at Lund and at Sigtuna, near Stockholm.⁶⁵ Frisian pottery was found in Västergötland and at Vestfold (Sweden) and at Kaupang i Sciringssal (Norway).⁶⁶ Dorestad was only a link in the trade with Scandinavia. The ruin of this town did not cause a break in the continuity of Frisian economy, its function being taken over by Stavoren (I, 1), Emden (X, 1), Tiel, Deventer and Utrecht.

There is not only the Frisian trade directed at Northern and Eastern Europe, but there are also other indications for Frisian contacts with these regions: the stones with runic inscriptions in memory of Frisian guild-brothers at Sigtuna (1060–1075)⁶⁷; the expedition of the Rüstringer Frisians (XVI) to the Arctic Sea (c. 1040)⁶⁸; and especially the Frisian coins struck during the eleventh century, which were found in large quantities in Russian and Scandinavian excavation sites. Philologists (i.a. Wadstein, Katara, and Nissilä) have discovered traces of Frisian influence in the Swedish and Finnish languages: certain legal, nautical and religious terms, a few names of weekdays, and some terms relating to market-gardening and the textile-trade are supposed to be of Frisian origin.⁶⁹ This derivation is, however, disputed and in some cases even refuted by others (i.a. Borchling).⁷⁰

⁶⁴ H. JANKUHN, *Haithabu; ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 1956², p. 170. A. R. LEWIS, *The Northern Seas; shipping and commerce in Northern Europe, A.D. 300–1100*, 1958, pp. 221–223, 432.

⁶⁵ H. JANKUHN, Die Kammschiene aus Terp Almenum, in *De vrije Fries*, 41 (1953) 35.

⁶⁶ H. ARBMAN, *Schweden und das Karolingische Reich*, 1937, pp. 87, 114, 238.

⁶⁷ B. ROHWER, (note 53), p. 91.

⁶⁸ J. G. KOHL, Die erste deutsche Entdeckungsreise zum Nordpol, in *Bremisches Jahrbuch*, V (1870) 175–178.

⁶⁹ E. WADSTEIN, Frisarna och forntida handelsvägar i Norden,¹ in *Göteborgs kungl. vetenskaps- och vitterhets-samhälles handlingar*, 21 (1920) 10–21. ID., *Norden och Väst-Europa i gammal tid*, 1925, pp. 75–80, 145–154. ID., On the relations between Scandinavians and Frisians in early times, in *Saga-book of the Viking society*, XI (1934) 9–21. ID., Zu den alten Beziehungen zwischen Friesland und Skandinavien, in *It beaken*, II (1939–40) 173–178. A. D. KYLSTRA, Over de Friese invloed in Finland tijdens de middeleeuwen, in *Jaarverslagen Fries scheepvaartmuseum*, 1962, pp. 71–75. ID., Iere Frysk-Finske forbiningen (1), in *Us wurk*, 13 (1964) 73–81.

⁷⁰ G. BORCHLING, Die Friesen und der skandinavische Norden, in *De iepening fen de Fryske Akademy*, 1938, pp. 65–66, 71.

Other traces of Frisian influence are the names of certain streets and the occurrence of family names such as Vrese, Stavoren, etc. in German towns (Stade, Bremen, Soest, Brunswick, Hildesheim, Goslar, Erfurt, Magdeburg, Wismar, Rostock, Schleswig), in Baltic towns (Reval, Riga) and in a few towns in southern Finland. Some historians ascribe these traces to fugitives from Dorestad and their descendants (Schlesinger).⁷¹ It is, however, more plausible to assume a large-scale emigration of Frisians to the east between the eleventh and thirteenth centuries (Rohwer).⁷²

Frisian traders were not only engaged in supplying the home-market and exporting home-products, but they also carried on an extensive transit-trade, mainly from the Rhineland to Scandinavia and Russia. From the Rhineland and adjoining districts salt, wine, hardware, swords, silver ornaments, pottery, glassware, tuff and millstones were brought to Scandinavia. The export from Scandinavia and Russia consisted of fur (ermine, beaver, marten, sable), walrus teeth, walrus hides and reindeer skins, and probably also of slaves.⁷³

In the ninth of the Seventeen *Keuren*, law of the land from the eleventh century, the following seven Frisian trade-routes to the south are mentioned: the rivers Elbe, Weser, Ems and Rhine and the highways from Osnabrück (?) to Jever (XV, 1), from Münster to Emden (X, 1) and from Cologne (in one younger copy of the law Koevorden in Drente) to Stavoren (I, 1).⁷⁴

The trade-route to Scandinavia followed the Frisian coast as far as the river Treene or the river Eider. Here the Danish peninsula was traversed; Haithabu near Schleswig was for some time an important staple-town. From Haithabu the route crossed the Baltic to Birka or Gotland.⁷⁵

⁷¹ W. SCHLESINGER, *Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe*, in *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge und Forschungen*, IV (1958) 325-326.

⁷² B. ROHWER, (note 53), pp. 99-101.

⁷³ R. HENNIG, *Der nordeuropäische Pelzhandel in den älteren Perioden der Geschichte*, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 23 (1930) 8-9. B. SCHIER, *Wege und Formen des ältesten Pelzhandels in Europa*, 1951. H. JANKUHN, *Haithabu; ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 1956², pp. 163-164.

⁷⁴ M. P. VAN BUIJTENEN, *Het Friese dorp in de middeleeuwen*, 1961, pp. 75-76.

⁷⁵ H. JANKUHN, *Die frühmittelalterliche Seehandelsplätze im Nord- und Ostseeraum*, in *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge und Forschungen*, IV (1958) 490.

Most commercial towns of this period had a typical, elongated shape. A good example is the town of Emden. About 900 it was extended with a parallel street. No traces of an earlier agricultural settlement have been found here, so that it seems that Emden was founded as a commercial town.⁷⁶ Nothing is known about the origin of Stavoren because the old town was destroyed by the sea.

It is supposed that Stavoren was among the first towns in the Holy Roman Empire which were invested with privileges. The 1118 charter in which the emperor Henry V confirms older privileges (of c. 1060) has been handed down only in corrupted copies; counterfeits which were probably concocted between 1290 and 1293. The true charter issued by Henry V in 1123 probably contained a freedom of toll and the abolition of duels.⁷⁷ This would suggest that Stavoren was a rather important trading-town at that time.

There were many ups and downs in the economic life of the trading-towns. A period of great prosperity could be suddenly brought to an end by a shifting of the trade-routes, e.g. as a result of political changes. After 863 Dorestad was of no importance whatsoever; it seems that its role was taken over by Stavoren, although this is not quite certain. Anyway, in 991 Stavoren was important enough for the Vikings to choose it as their target for a looting expedition. Excavations at Emden have revealed that this trading-town was founded between 750 and 800, and that about 900 it showed a considerable growth.⁷⁸ The flourishing period of Haithabu was between 750 and 990. The neighbouring Schleswig did not become important until after 1100. We are not certain about the situation on the Danish peninsula between the end of Haithabu (990) and the beginning of Schleswig (1100).⁷⁹ Birka was an important trading-town between 800 and 950 or possibly 975, after that its role was taken over by Gotland and Sigtuna.⁸⁰ The age of prosperity of Sigtuna was between the end of the eleventh century and 1187.⁸¹ The island of Gotland was

⁷⁶ W. HAARNAGEL, (note 63), p. 72.

⁷⁷ K. HEERINGA, *Het oude Staveren*, 1893, pp. 25–26. O. OPPERMAN, *Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts*, Bd. I, 1919, pp. 209–211; Bd. II, 1921, pp. 168–171.

⁷⁸ W. HAARNAGEL, (note 63), p. 72.

⁷⁹ H. JANKUHN, *Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter*, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XL (1953) 237–238.

⁸⁰ H. ARBMAN, (note 66), p. 248.

⁸¹ M. STENBERGER, *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit*, Bd. II, 1947, pp. 334–335, 367–368.

inhabited by a population of peasant-skipperers, who traded with Finland, Estonia, Latvia and Russia (Novgorod and Kiev).⁸² Their shipping-trade declined in the second part of the twelfth century owing to the increasing importance of the commerce of the Westphalian towns on the Baltic coasts. From c. 1160 Lübeck is coming to the fore, until, by the end of the thirteenth century, it dominates the entire Baltic area.⁸³

It is a remarkable fact that the period of the greatest extent of Frisian coins in the Baltic area (c. 1040—c. 1120) came at a time when the role played by Haithabu and Birka had already come to an end. It has not yet become quite clear what conclusions as to the extent of the Frisian trade can be drawn from these finds of coins.⁸⁴ They may prove that Frisian merchants travelled as far as Russia and the Baltic states. It is, however, also possible that Frisian coins were merely used as circulating medium, as at a later period the Maria Theresia thaler in Africa. In that case they do not prove anything as to Frisian trade. It is assumed by archaeologists that hoards with a great variety of coins were brought there by Scandinavian dealers. Hoards with a great uniformity of coins indicate that they were brought there by merchants from the country of the origin of the coins. In the following places nearly exclusively Frisian coins were found in the hoards, which might point to direct economic contacts with Friesland: Sigtuna (Sweden), Heinjoki (Finland), Horstenhof and Mokažany (Latvia), Šyrinič near Lake Ladoga, Polna and Zabels'koje near Lake Peipus, D'emsino near Novgorod, Danilov near Kostroma, Moscow and Smolensk (all in Russia).⁸⁵

From the ninth until the beginning of the twelfth century the trade-routes to Northern and Eastern Europe through the Baltic were very important for Western Europe. In this period a brisk trade was being carried on between Scandinavia on the one hand

⁸² B. SCHNITTGER, Silverskatten från Stora Sojdeby, in *Fornvännen*, 10 (1915) 66–71, 239–243. S. MEWS, *Gotlands Handel und Verkehr bis zum Auftreten der Hansen* (12. Jahrhundert), 1937, pp. 29–30.

⁸³ R. HÄPKE, (note 57), pp. 164–171.

⁸⁴ K. F. MORRISON, Numismatics and Carolingian trade, in *Speculum*, 38 (1963) 432.

⁸⁵ C. A. NORDMAN, Schatzfunde und Handelsverbindungen in Finnlands Wikingerzeit, in *Acta archaeologica*, XIII (1942) 288 (Heinjoki), 289 n. 21 (Sigtuna). N. BAUER, Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11. und 12. Jahrhunderts, in *Zeitschrift für Numismatik*, XXXIX (1929) 54 (Horstenhof), 58 (Mokažany), 67–69 (Šyrinič), 109–124 (Polna), 124–126 (Zabels'koje), 135–140 (D'emsino), 148 (Smolensk), 172 (Danilov), 180–183 (Moskow).

and Constantinopel, Persia and Arabia on the other hand, as appears from the Arabian coins, thousands of which were found in Russia and in Scandinavia. It is true that after the establishment of the Arabian caliphate in the eastern part of the Mediterranean the commercial contacts of Western Europe with the Levant were not completely cut, as was once supposed by Pirenne,⁸⁶ but Western Europe's balance of trade with the Byzantine Empire and with the Islamitic countries became negative, as it had little to offer in exchange for the desired Oriental spices, silk and ornaments. There is still some division of opinion among historians as to the question whether any trade was being carried on between Western Europe and the Near East by the roundabout way through Scandinavia and Russia, along Dnepr and Volga (denied by Arbman, affirmed by Bolin).⁸⁷ It is not impossible that Northern-Russia was the supplier of fur, both to the Near East and to Western Europe. In the course of the tenth century the contacts between Russia and the Near East decreased in importance, and were discontinued in the eleventh century (especially after 1080) owing to several causes, e.g. the stoppage of the exploitation of the silver-mines in Persia, the invasions into South-Russia by the Kumans and the destruction by the Russians of the commercial metropolises of Bolgar and Itil. At the same time the trade contacts between Italy and the Near East were being restored.

The balance of trade between the Frisian districts and Northern and Eastern Europe must have been negative in view of the large amounts of Frisian silver coins found in the north. There were no silver-mines in the terp districts, so that the bullion must have been imported. In 968 the exploitation of the silver-mines in the Rammelsberg near Goslar was started.⁸⁸ It is possible that the silver came into Friesland as a result of the favourable trade-balance with the Rhineland and with countries in central Germany. Neither is it unthinkable that there was a direct contact between the Frisian districts and the area of the Harz Mountains. It is known that much leather was needed for ropes and bags to carry the silver-ore from the mines to the surface and further to

⁸⁶ H. PIRENNE, *Mahomet et Charlemagne*, 1937².

⁸⁷ H. ARBMAN, *Schweden und das Karolingische Reich*, 1937, p. 17. St. BOLIN, Muhammed, Karl den Store och Rurik, in *Skandia*, XII (1939) 208-221. ID., Mohammed, Charlemagne and Ruric, in *The Scandinavian economic history review*, I (1953) 33. According to H. JANKUHN, *Haithabu; ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 1956², pp. 176-182 there was commerce between Scandinavia and the Near East.

⁸⁸ E. KRAUME - V. HATZ, Die Otto-Adelheid-Pfennige und ihre Nachprägungen, in *Hamburger Beiträge zur Numismatik*, Bd. V, Heft 15 (1961) 13-23.

make protective clothing for the miners. In the same way as there was a close connection between mining and cattle-farming in Peru and Mexico in the sixteenth and seventeenth centuries,⁸⁹ the terp districts may have been the suppliers of leather to the mining industry in the Harz Mountains in this earlier period.

In the ninth century coins struck at Dorestad were circulating in the terp districts. After the ruin of Dorestad these were replaced by coins from Strasbourg. An attack by the Hungarians put an end to the mintage at this town. In the following period the coins used in the terp districts were struck at Cologne.⁹⁰ According to the second of the Seventeen *Keuren* (the law of the land) the Cologne coin was considered too heavy and the mintage place too far away; therefore a lighter coin was selected; the Rednath and Kawing coins.⁹¹ Many attempts have been made to explain these mysterious names, but so far no satisfactory solution has been found. After some imitations of foreign coins the first Frisian coins were struck about 1040. They were the coins of the counts Bruno III (1038–1057), Ecbert I (1057–1068) and Ecbert II (1068–1090) for Westerlauwers Friesland; of bishop Bernold of Utrecht (1027–1054) for Groningen (G); of duke Bernhard II (1011–1059) and duke Otto (1059–1071) for Jever (XV, 1); of count Herman of Calvelage (died 1086) for Emden (X, 1).⁹²

The coins were struck at Stavoren (I, 1), Leeuwarden (II, 1), Bolsward (I, 2), Dokkum (II, 2), Groningen (G), Winsum (V, 4),

⁸⁹ R. KONETZKE, *Das spanische Weltreich*, in *Historia mundi*, Bd. 8, 1959, p. 361.

⁹⁰ K. KENNEPOHL, *Beiträge zum Geldumlauf in Ostfriesland von der Karolingerzeit bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts*, in *Hamburger Beiträge zur Numismatik*, Bd. I, Heft 4 (1950) 8–12. A. KAPPELHOFF, *Kleine Geld- und Münzgeschichte Ostfrieslands*, 1959, p. 8. A. R. LEWIS, *The Northern Seas; shipping and commerce in Northern Europe*, 1958, p. 341 n. 122. C. SCHOLTEN, *De munten in de lex Frisionum*, in *Jaarboek van het Kon. Nederlandsch genootschap voor munt- en penningkunde*, XXX–XXXII (1943–45) 17.

⁹¹ J. E. HOOFT VAN IDDEKINGE, *Friesland en de Friezen in de middeleeuwen*, 1881, pp. 196–215. H. JAEKEL, *Die Grafen vom Mittelfriesland aus dem Geschlechte Ratbods*, 1895, p. 62 n. 1. I. H. GOSSES, *Utrechtsch en Friesch-Groningsch geld van de 11e tot den aanvang der 14e eeuw*, in *Verspreide geschriften*, 1946, p. 209 n. 2. C. SCHOLTEN, *De munten van Friesland van de 10de tot het begin van de 14de eeuw*, in *Jaarboek van het Kon. Nederlandsch genootschap voor munt- en penningkunde*, XXVI (1939) 3–4. B. H. SLICHER VAN BATH, *Problemen rond de Friese middeleeuwse geschiedenis*, in *Herschreven historie*, 1949, p. 267. P. C. J. A. BOELES, *Friesland tot de elfde eeuw*, 1951², pp. 446–447.

⁹² J. E. HOOFT VAN IDDEKINGE, (note 91), p. 66–171. I. H. GOSSES, (note 91), pp. 210–211.

Garrelsweer (VI, 2), Emden (X, 1), Leer (Le) and Emnigheim. The site of the last-mentioned town is unknown. The Frisian coins were lighter than those struck in the surrounding countries, possibly in order to give them the same weight as the coins used in Scandinavia, which were also relatively light.⁹³ The light-weight Frisian coins are first mentioned in a 1053 charter, or may be in a charter of 1036.⁹⁴ In the twelfth and thirteenth centuries coins were only struck at Groningen and Emden; the coins seem to have devaluated considerably, as appears from the decreasing sizes, although the silver-content remained fairly high. In other countries it was more usual to keep the same sizes, using inferior alloys.⁹⁵

Large numbers of Frisian coins from the period 1040–1100 were found in Northern and Eastern Europe, especially in Russia, Finland and Estonia; in Russia as far as Perm near the Ural Mountains, Saratov on the Volga river and south of Kiev. Of many hoards no specified statements of the mintage towns are available. But it appears from 31 Russian hoards of coins from the 975–1100 period, whose origin is specified, that 3,438 out of a total of 12,262 coins originate from Frisian districts from the much shorter period 1040–1100, i.e. 28%. Only 729 had been struck at other towns in the Low Countries, viz. Tiel, Deventer and Utrecht (6%).⁹⁶ In Finland 16% of the coins found were of Frisian origin.⁹⁷

The large area of distribution of Frisian coins, reaching from Iceland to the Ural Mountains, indicates that they were not brought to the north as loot by the Vikings, or obtained by them as a tribute from subjected peoples. For that matter, in the second half of the eleventh century the time of the looting expeditions was past. In Scandinavia few coins were struck, so that foreign currency had to be used as means of payment: in the ninth and tenth centuries Arabian coins, subsequently English coins, especially of king Aethelred II (978–1016) and of the Danish king Canute (1016–1035), and at the same time pennies struck at Cologne, and the Otto-Adelheid *denarii* (after 990).⁹⁸ It is possible

⁹³ I. H. GOSSES, (note 91), p. 237. C. SCHOLTEN, (note 91), pp. 11–12.

⁹⁴ H. JAEKEL, (note 91), pp. 60–61. V. JAMMER, *Die Anfänge der Münzprägung im Herzogtum Sachsen (10. und 11. Jahrhundert)*, 1952, p. 91.

⁹⁵ C. SCHOLTEN, (note 91), pp. 22 and 47.

⁹⁶ N. BAUER, (note 85), pp. 66–187; XL (1930) pp. 196–197. B. H. SLICHER VAN BATH, (note 91), p. 267.

⁹⁷ P. BERGHAUS, H. Salmo, *Deutsche Münzen in vorgeschichtlichen Funden Finnlands*, in *Hamburger Beiträge zur Numismatik*, Bd. I, Heft 4 (1950) 138–139.

⁹⁸ E. KRAUME - V. HATZ, (note 88), pp. 13–23.

that the heavy German coins were in due course substituted by the light-weight Frisian coinage.

In the following table 6 the finds of Frisian coins which could be traced in the literature have been recorded.⁹⁹

It appears from the table that Frisian coins were mainly found in Russia, whereas coins struck at Deventer, Tiel and Utrecht prevail in Scandinavia and in the German-Polish plains. The conclusion might be drawn that Frisian trade was mainly directed at Russia and the trade of Deventer, Tiel and Utrecht at Germany, Poland and Scandinavia. Of all coins found those struck at Cologne are the most numerous. As the latter were used in Friesland before the Frisians had started to strike their own coins it is possible that Frisian traders brought also these coins to the north.

In the chronicles Frisian shipping is mentioned already at a very early date.¹⁰⁰ On the rivers Elbe and Havel the Frisians are said to have rendered naval support to Charlemagne's campaign against the Slavs in 789, and to his campaign against the Avars in 791, probably on the river Danube. In 855 and 868 Frisian raiders joined the Danes in their looting expeditions to England. On the other hand king Alfred the Great employed Frisian sailors on his ships to fight against the Danish invaders (897).

About 1040 the Frisians of Rüstringen (XVI) made a voyage to the north starting from the mouth of the river Weser. They wanted to find out whether there was any land due north and

⁹⁹ G. ALBRECHT, *Das Münzwesen im niederlothringischen und friesischen Raum vom 10. bis zum beginnenden 12. Jahrhundert*, 2 vols., 1959. V. JAMMER, *Die Anfänge der Münzprägung im Herzogtum Sachsen (10. und 11. Jahrhundert)*, 2 vols., 1952. See also A. W. BRØGGER, *Et myntfund fra Foldøen i Ryfylke, Norge, fra XI. aarhundrede*, in *Aarbøger for Nordisk oldkyndighed og historie*, II række, 25. bind (1910) 273. B. SCHNITTGER, *Silverskatten från Stora Sojdeby, in Fornvännen*, 10 (1915) 234. N. BAUER, *Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11. und 12. Jahrhunderts*, in *Zeitschrift für Numismatik*, XXXIX (1929) 1-187, XL (1930) 188-228. C. A. NORDMAN, *Schatzfunde und Handelsverbindungen in Finnlands Wikingerzeit*, in *Acta archaeologica*, XIII (1942) 285, 288-289. H. HOLST, *Uten- og innenlandske mynter i Norske funn, nedlagt før år 1100*, in *Nordisk numismatisk årsskrift*, 1943, pp. 71-98. G. H. RUNDQUIST, *Två silverskatter från Vikingatiden i Småländsk jord (Kexås- och Torlarps-fynden)*, in *Nordisk numismatisk årsskrift*, 1946, pp. 55-57, 66. P. BERGHAUS, *Die ostfriesische Münzfunde*, in *Friesisches Jahrbuch*, (1958) 30. A. R. LEWIS, (note 90), pp. 433, 479 n. 90, 480.

¹⁰⁰ W. VOGEL, *Zur nord- und westeuropäischen Seeschifffahrt im früheren Mittelalter*, in *Hansische Geschichtsblätter*, XIII (1907) 157-159, 166. I. H. GOSSES, *Deense heerschappijen in Friesland gedurende den Noormannentijd*, in *Mededeelingen der Kon. akademie van wetenschappen*, afd. letterkunde, 56, serie B, no. 4 (1923) 16. B. ROHWER, *Der friesische Handel im frühen Mittelalter*, 1937, p. 22.

TABLE 5. Number of Frisian coins found in various European countries, 1040-1100. (According to G. Albrecht and V. Jammer)

Mintage towns and counts	USSR ^a	Finland	Poland, Germany ^b	Sweden	Norway	Denmark	Iceland, Far Oer	Low Countries	Italy	Total
Jever	1570	25	159	7	4	24	-	-	-	1789
Emden	499	41	19	6	9	6	-	1	-	581
Groningen	380	68	89	116	15	20	-	×	×	688
Dokkum	300	62	70	69	8	5	2	-	1	517
Stavoren	155	26	37	41	5	5	-	-	1	270
Leeuwarden	195	46	90	32	6	3	-	-	-	372
Bolsward	41	8	26	11	1	1	-	-	-	88
Winsum	13	3	2	2	-	-	-	-	-	20
Leer	13	2	5	-	-	-	-	-	-	20
Garrelsweer	8	2	-	-	1	-	-	-	-	11
Emmighem	14	5	-	-	-	-	-	-	-	19
Bruno III	93	4	1	1	4	1	-	-	2	106
Ecbert I	4	1	1	1	1	-	-	-	-	8
Ecbert II	118	6	3	11	2	1	-	-	-	141
Herman	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Friesland	654	2	15	41	4	36	11	×	-	763
Total	4061	301	517	338	60	102	13	1	4	5397
Deventer	310	139	543	479	70	91	3	4	×	1639
Tiel	321	118	227	454	58	54	1	-	-	1233
Utrecht	342	67	108	167	17	27	-	8	×	736
Low Countries ^c	-	3	1	1	-	224	-	-	-	229
Total	973	327	879	1101	145	396	4	12	×	3837

Percentage:

Frisian districts	80.7	47.9	37.0	23.5	29.3	25.8	-	-	-	58.4
Rest of the Low Countries	19.3	52.1	63.0	76.5	70.7	74.2	-	-	-	41.6

× = number unknown.

^a USSR inclusive of Estonia and Latvia. In Russia proper 3,873 from Frisian districts (82.5%) and 824 from the rest of the Low Countries (17.5%).^b It is difficult to distinguish between Polish and German finds owing to the frequent shiftings of the German-Polish frontier.^c Among these there may also be Frisian coins.

sailed as far as the Arctic Sea.¹⁰¹ Scientific curiosity may not have been the only motive for this hazardous expedition. They may also have ventured thus far into unknown waters from the mercenary desire of the precious white furs of arctic animals. It is known from the history of the Norwegian peasant-trader Ottar of Haalogaland (c. 880) that the Norwegians doubled the North Cape and sailed into the White Sea. Kaupang i Sciringssal in southern Norway, which was frequented by Frisian traders, was a staple-town of arctic fur.¹⁰² The Rüstringen Frisians may have attempted to find the habitats of these furred animals for themselves.

Frisian ships also sailed into the Mediterranean. A fleet of Frisian raiders, operating near Tarsus in Cilicia (Asia Minor), joined the First Crusade in 1097.¹⁰³ Frisian ships also took part in the Crusade of 1217 to Damiate (Egypt) and the Crusade of 1270 to Tunis.

There is some doubt as to the Frisian contribution to the development of shipbuilding. It used to be assumed that the cock-boat (*kogge*) was of Frisian origin.¹⁰⁴ The cock-boat was a cargo-boat with a steep stem and a high gunwale; the mast was not placed amidships but some distance (about one ninth of the ship's length) forward of the amidships-line. Astern the gunwale was raised to a quarter-deck. A revolutionary feature was that the frames were directly attached to the keel. On the Frisian Wadden-Zee flat-bottomed vessels were more suitable and consequently it is doubtful if the cock-boats have been used there.¹⁰⁵

Cock-boats are represented on the seals of Stavoren (1246–1293), Lübeck, Harderwijk and Damme; in excavations they have been found near Bremen.¹⁰⁶ In the charters of 948 and 949 by which St Martin's church at Utrecht was presented with goods and rights in North Holland the term *cogschuld* is used, probably

¹⁰¹ J. G. KOHL, (note 68), pp. 175–176, 178. G. BORCHLING, (note 70), pp. 56 and 64.

¹⁰² H. JANKUHN, *Haithabu; ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 1956³, pp. 137–138.

¹⁰³ W. VOGEL, (note 100), p. 204.

¹⁰⁴ Frisian according to W. VOGEL, (note 100), pp. 190–191 and B. ROHWER, (note 100), pp. 36–37. A survey of the literature gives K. F. OLECHNOWITZ, *Der Schiffbau der hansischen Spätzeit*, 1960, pp. 6–7.

¹⁰⁵ P. HEINSIUS, *Das Schiff der hansischen Frühzeit*, 1956, pp. 62–63, 118. ID., *Hansische Schiffs- und Bootsfunde an Weser und Elbe*, in *Hansische Geschichtsblätter*, 82 (1964) 81–83.

¹⁰⁶ H. HALBERTSMA, *Friese scheepsvoorstellungen uit de middeleeuwen*, in *Jaarverslagen Fries scheepvaartmuseum*, (1960) 29–31.

a sort of tax levied on ships.¹⁰⁷ For the rest cock-boats are not mentioned before the end of the twelfth century. In 1210 five Frisian cock-boats called at the port of London.

The nautical-historian Heinsius assumes that the cock-boat was originally a ship used by Westphalian skippers on the Baltic. The philologist Kuhn has found that many of the terms used for the various parts of a cock-boat are of Norwegian origin, and therefore suggests that this type of ship was first developed in Norway.¹⁰⁸

The cock-boat dominated the seas from c. 1200 until c. 1400, it was succeeded by the improved hulk, a flat-bottomed vessel, probably developed by Prussian shipbuilders and used for the transport of corn.¹⁰⁹

1150—1350

The general prosperity in the twelfth and thirteenth centuries will have coincided with a growth of the population. The impolderings along the coast and the reclamation of the low marshy areas south of the coastal belt of marine-clay were continued. Frisian pioneers also settled in uncultivated districts outside Friesland: along the shores of the Zuider Zee, near the mouth of the river IJssel, in Drente and in northwest Overijssel.¹¹⁰ They also emigrated to Bremen and to the neighbourhood of Hamburg, and further to Slavic regions beyond the river Elbe, which were in the middle ages extensive development areas.

Although after 1200 the frequency of the storm surges began to increase again, after a period of relative calm, no permanent losses of land were caused by the floods for the time being.¹¹¹

There is a scarcity of data on agriculture in this period. In the register of properties of the abbey of Werden the obligations of the stewards at Groningen (G), Winsum (V, 4), Garnwerd (V, 3), Reide (IX, 2), Pewsum near Emden (X, 2), Loga (Lo) and Leer

¹⁰⁷ S. MULLER FZL. a.o., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, vol. I, 1920, nos. 111 and 113. B. H. SLICHER VAN BATH, *Nederlandsche woorden in Latijnsche oorkonden en registers tot 1250*, in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, LXV (1947) 125.

¹⁰⁸ P. HEINSIUS, (note 105), p. 117. H. KUHN, Review of P. Heinsius, *Das Schiff der hansischen Frühzeit*, in *Hansische Geschichtsblätter*, 75 (1957) 100, 102.

¹⁰⁹ P. HEINSIUS, (note 105), p. 252. K. F. OLECHNOWITZ, (note 104), pp. 7 and 78.

¹¹⁰ B. H. SLICHER VAN BATH, *Mensch en land in de middeleeuwen*, vol. II, 1945, pp. 25–27, 34–35, 97–98. ID., *Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen*, in *A.A.G. Bijdragen*, 11 (1964) 18.

¹¹¹ J. P. BAKKER, (note 28), p. 220.

(Le) are recorded. On the occasion of the three-yearly visitation by the abbot the stewards had to supply the following products: bread, wheat, pigs, wethers, one cow, cheeses, hens, eggs, butter, jars of wine, beer, wax, pepper, flax, hay and oats for the horses, and a piece of cloth for making *cappa* and mantle. At Emsbüren, more to the south, a nine-foot-long sturgeon had to be supplied. Most of the food and drink will have been consumed by the abbot and his suite on the spot. The stewards had to purchase the wine and the pepper elsewhere.¹¹²

In the chronicle of Menko, abbot of the monastery at Wittewierum (VI, 3), the 1272 famine is described. A plague had caused a high rate of mortality among sheep. In addition there was a great shortage of money owing to the fact that many inhabitants were taking part in the Crusade and had been obliged to take with them seven mark sterling each. The inhabitants of the Ommelanden (Groningen) used to buy their corn in the Woldstreek, in Drente or in the market-places along the river Ems. Owing to a conflict with the bishop of Münster these markets were, however, now closed for them. Consequently they could not sell their cattle, horses, cheese and butter. Shortage of money and bans on the export of corn in Denmark, Pomerania and Prussia prevented trade with these countries. The next year a failure of the corn-crop in the Baltic area enabled the „Ommelanders” to export beans to Denmark and Greifswald.¹¹³

It appears from this history that in the Ommelanden there was an annual shortage of corn which could, however, be supplied by imports. Beans were grown on a large scale and formed an important element of the human diet. The fact that beans were grown in large quantities suggests highly developed agricultural methods. It is a transition period between a more primitive situation, when only corn was grown, and a later period, in which the growing of fodder crops had obtained a not unimportant place. In England this transgression period was not reached until the fifteenth and sixteenth centuries.

In the terp districts several monasteries were founded, especially in the period between 1150 and 1250. Attached to the Cister-

¹¹² E. FRIEDLAENDER, *Ostfriesisches Urkundenbuch*, Bd. IV, pp. 779–781. P. J. BLOK a.o., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, vol. I, 1896, no. 34. R. KOETZ-SCHKE, *Die Urbare der Abtei Werden*, Bd. I, 1906, pp. 238–241.

¹¹³ H. O. FEITH and G. ACKER STRATINGH, *Kronyken van Emo en Menko*, Werken Historisch genootschap, nwe recks, no. 4, 1866, pp. 241–242. F. SWART, *Zur friesischen Agrargeschichte*, 1910, pp. 181–182. J. F. NIERMEYER, Landbouw en handel in Friesland in de dertiende eeuw, in *Economisch-historische opstellen, geschreven voor Prof. Dr. Z. W. Sneller*, 1947, pp. 15–18, 22–23.

cian monasteries were the *grangiae* or monastic farms, where both cattle-farming and arable farming was carried on, and which were considerably larger than the normal farms.¹¹⁴ The monasteries played an important part in the reclamation of land and in the organisation of poldermanagement. It used to be assumed that the monasteries should also have contributed largely to the development of new agricultural methods. But an investigation carried out in Lower-Saxony has shown that this does not seem to be true.¹¹⁵

As a new branch of industry the manufacture of bricks arose in the thirteenth century. The earliest report dates from 1233. Bricks were to supplant the tuff, which was so far imported from the Rhineland, for the building of churches and monasteries. It is not impossible that yellow Frisian bricks were exported to Rosstock, for the building of the St Nicolai church, as early as the thirteenth century.¹¹⁶

While in the thirteenth century Frisian shipping was still of some importance, a considerable decline had already set in in trade.¹¹⁷ In this period most of the goods carried by Frisian ships were owned by foreign traders. The export of Frisian products had decreased considerably. Frisian ships still sailed to many countries and to many ports: to the Rhineland, Bremen, Hamburg, to England (especially to Boston, Lynn and Yarmouth), to Norway, Scania, Gotland and Finland. Merchants from Stavoren and Groningen were parties in trade-agreements with Norway and Smolensk.¹¹⁸ But the Frisian trading area had shrunk considerably owing to the growing competition: the IJssel- and Zinder Zee-towns (Kampen, Deventer, Zwolle, Harderwijk and Elburg) managed to extend their commercial relations with Northern Europe. In the Baltic area the Frisians had to contend with the Prussian and Wendic towns and especially with the more and

¹¹⁴ F. SWART, (note 113), p. 180.

¹¹⁵ H. WISWE, Grangien niedersächsischer Zisterzienserklöster, in *Braunschweigisches Jahrbuch*, 34 (1953) 7-134.

¹¹⁶ W. J. A. ARNTZ, Export van Nederlandsche baksteen in vroegere eeuwen, in *Economisch-historisch jaarboek*, 23 (1947) 62, 88. J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, 1961, p. 16.

¹¹⁷ F. C. BERKENVELDER, Friesland's handel in de late middeleeuwen, in *Economisch-historisch jaarboek*, 29 (1963) 137-144.

¹¹⁸ H. BRUGMANS, Dreef Groningen in 1229 handel op Smolensk?, in *Historische avonden*, vol. II, 1907, pp. 198-199. H. A. POELMAN, De buitenlandse handel van Groningen in verband met den Frieschen handel gedurende de 12e en 13e eeuw, in *Historische opstellen opgedragen aan Prof. Dr. H. Brugmans*, 1929, pp. 12-17.

more powerful city of Lübeck, which, between 1280 and 1300, secured the monopoly of trade in the Baltic area.

It is uncertain whether the home-markets in the terp districts had also decreased in importance, although one gets the impression that this was the case since the first half of the fourteenth century. Owing to silting up of the Middelzee the Frisian inland waterways were becoming almost innavigable, so that towns like Leeuwarden and Bolsward were difficult to reach, at the very moment when ships were increasing in size.¹¹⁹ Stavoren may have suffered from the formation of the Zuider Zee, when large areas of land in the south of Friesland and in the west of Overijssel were swallowed by the sea.

The goods shipped by Frisians showed a great variety. Their own export-products consisted of cattle and dairy-products, sometimes also beans, and further horses from Ostringen (XV), which were brought to Flanders and to the king of France.¹²⁰ As carriers of foreign products they transported wine, cloth, wax, river-fish and spices from the Rhineland; Hamburg beer; timber, tar, pitch, wax from the Baltic; salt from the North Frisian islands; stockfish from Norway; herring from Scania; cloth, coal and salt from England.¹²¹

But also the Frisian carrying-trade was declining: the trade with Scania was lost to Kampen and the towns around the Zuider Zee. The trade in North Frisian salt was put an end to when the Lünenburger rock-salt came into the market; this product was carried by ships from Hamburg and Lübeck. Before the fourteenth century Norway used to buy corn in England, which was carried by Frisians, but in the fourteenth century North-Germany became the supplier of corn to Norway and it were once more the North-German ports which profited by this change.

In the fourteenth century the Frisian carrying-trade was contracted in a small area: mainly between Bremen, Hamburg, Oldenburg, Flanders, Gelre and Holland. Overland-trade was carried on with Osnabrück, Münster, Dortmund and Soest (Westphalia). After 1313 much damage was done to the Frisian trade by pirates from Rüstringen (XVI).¹²²

¹¹⁹ F. C. BERKENVELDER, (note 117), p. 144.

¹²⁰ H. LÜBBING, *Der Handelsverkehr zur Zeit der friesischen Konsulatsverfassung in Rüstringen und den Nachbargebieten*, in *Oldenburger Jahrbuch des Vereins für Altertumskunde und Landesgeschichte*, XXI (1927) 163, 166–167.

¹²¹ ID., *ib.*, p. 126. H. HALBERTSMA, *Friese scheepsnamen uit de 13de en 14de eeuw*, in *Jaarverslagen Fries scheepvaartmuseum*, (1960) 18–28.

¹²² F. C. BERKENVELDER, (note 117), pp. 146–152. H. LÜBBING, (note 120), pp. 149–151.

At the beginning of the fourteenth century the first signs of the imminent economic crisis were visible everywhere in Europe. It seems, however, that in Frisian trade and shipping the decline had set in earlier, and that its losses were relatively heavier. Trade in this part of Europe became more and more concentrated in a few North-German towns, which supported and favoured each other. The individual Frisian traders and skippers were no match for the growing power of this Hanseatic League. A clear proof of the powerlessness of the Frisians is the decree issued by the city of Lübeck in 1280, forbidding the Frisians to trade with Gotland.¹²³

The economic decline is likewise demonstrated by the Frisian coinage, which about 1300 was at its lowest ebb, it being technically impossible to strike even lighter coins. In Groningen a new coin was struck, but the want of a circulating-medium was mainly supplied by foreign currency.¹²⁴

1350–1500

During the fourteenth and fifteenth centuries Europe was bowed down by a serious economic depression, which was due to various causes. Not until the second half of the fifteenth century did a slight improvement set in. The Frisian terp districts showed the same picture as the rest of Europe. Whereas in the Carolingian period and in the century immediately after it, when Western Europe was also hit by an economic crisis, the Frisians still managed to improve their situation, this was no longer possible now. The economic interdependence of the various parts of Western Europe had become too strong.

The Frisian coastal areas were harassed by the high storm surges of the late medieval marine transgression period. In the thirteenth century it had still been possible to prevent loss of land, but in the fourteenth and fifteenth centuries the large Jade Bay and the enormous Dollart were formed. No doubt the economic crisis prevented a proper maintenance of the dikes and embankments, while after a flood the money needed for the reclamation of the drowned land was lacking.

The number of inhabitants may have decreased owing to plague-epidemics, by which the famine-stricken population was

¹²³ F. VOLLBEHR, *Die Holländer und die deutsche Hanse*, in *Pfingstblätter des Hansischen Geschichtsvereins*, Bd. XXI (1930) 11–12.

¹²⁴ K. KENNEDY, (note 90), pp. 16–20. A. KAPPELHOFF, (note 90), p. 8. I. H. GOSSES, (note 91), p. 237.

often hit after a failure of the crop; there were plague-epidemics in 1315, 1349-1350 (the notorious Black Death), 1360, 1400, 1422 and 1441.¹²⁵ In 1459 and 1492 there was a serious shortage of corn owing to failures of the crop. According to the *Norder Annals* (Norden, XIII, 1) in 1400 one third of the population of Ostfriesland died from the plague.

The economic crisis with its epidemics and famine was accompanied by social disturbances. The general insecurity was increased by party-strife, plunder and robbery. In mutual feuds farmhouses were set fire to, dikes undermined or cut, and goods stolen. It was especially the rural population which suffered most from these riots.

In agriculture cattle-farming may have increased at the cost of arable farming. In this period Friesland exported cattle, butter and cheese, e.g. to Hamburg and to the towns on the river IJssel; since the fifteenth century it also played a part in the ox-trade with Flanders and Brabant.¹²⁶ The increasing importance of cattle-farming is the usual development during a prolonged economic crisis. As a rule the prices of cattle and dairy-products dropped less rapidly than the prices of crops, especially those of corn.

Frisian trade and shipping reached its lowest ebb in the first half of the fifteenth century. This may have been due to the worsening of the situation in England and Norway. Frisian trade with England had declined considerably, the Frisians mainly concentrating themselves upon Hamburg, Holland and Flanders, to load corn for Holland and Flanders.¹²⁷ Also their own home. There was a slight recovery in the second half of the fifteenth century, when Frisian skippers began to sail to Danzig (Gdańsk) market had become more dependent on corn-imports than it already was in earlier periods.

Stavoren, and may be also Groningen, were members of the Hanseatic League in the fourteenth century. The former town was expelled in 1360, as it had not obeyed the Hanseatic decrees during the quarrels between the League and Flanders (1358-1360). Between 1412 and 1418 Stavoren again applied for the membership; the same was done by Groningen in 1422. Although

¹²⁵ K. O. MEINSMA, *De Zwarte Dood, 1347-1352*, 1924, pp. 433-434. G. MÖHLMANN, *Norder Annalen; Aufzeichnungen aus dem Dominikaner Kloster in Norden, 1271 bis 1530*, 1959, pp. 30-46.

¹²⁶ H. VAN DER WEE, *The growth of the Antwerp market and the European economy*, vol. II, 1963, pp. 115 and 301.

¹²⁷ F. C. BERKENVELDER, (note 117), pp. 154-186. H. LÜBBING, (note 120), pp. 157-158, 162.

both towns seem to have been accepted, they were seldom represented at the League assemblies.¹²⁸

Owing to the highly differentiated economic pattern of the Frisian districts there were, already at an early period, considerable differences in economic prosperity between rich and poor. From the group of the rich the *hoofdelingen* (= chiefs) now came to the fore.¹²⁹ Originally they were rich farmers, who had increased their property by marriages, inheritances and purchases to an area of some 350 to 1100 acres. They carried on trade, were ship-owners, who did not sniff at piracy, and they often raised small armies of mercenaries. They got hold of the administration and jurisdiction in one or more villages and, in some cases, even in a whole district. They called the inhabitants *ondersaten* (= subjects). One of those powerful families, the Cirksena's obtained the title of count of Ostfriesland in 1464.

The phenomenon of the *hoofdelingen*-power may be looked upon as a retarded feudal development. Attempts made by duke Albrecht of Bavaria at the end of the fourteenth century and by George of Saxony at the end of the fifteenth century to introduce a fully developed feudal system into the Frisian districts were however unsuccessful.¹³⁰

18 August 1964

APPENDIX

ASSESSMENT OF THE NUMBER OF INHABITANTS ABOUT 900

It is true that population-assessments for such an early period must be highly arbitrary, but nevertheless an attempt has been made to approximate the number of inhabitants of a few districts in Friesland and Groningen as accurately as possible. The assessments are based on the following assumptions:

- 1) The terp-villages which possessed a church must have been among the larger villages. It may therefore be assumed that

¹²⁸ P. A. MEILINK, *De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw*, 1912, pp. 106–110. W. STEIN, *Die Hansestädte*, in *Hansische Geschichtsblätter*, XIX (1913) 554–555.

¹²⁹ I. H. GOSSES, *De Friesche hoofdeling*, in *Mededeelingen der Kon. akademie van wetenschappen*, afd. letterkunde, 76, serie B, no. 3 (1933) 10–11. H. WIEMANN, *Studien zur Entstehung der Häuptlingsherrschaft*, in *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, 42 (1962) 28–32. Disputed by N. E. ALGRA, *De Oostfriesse hoofdeling*, in *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 32 (1964) 193–244, but not convincing.

¹³⁰ W. VAN ITERSSEN, *Feudalisierungsversuche im westerlauwerschen Friesland*, in *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, Germ. Abt., 69 (1962) 104–105.

they consisted of at least ten farms and, in addition, a farm to supply the wants of the parish-priest. It has been further assumed that two or three more families lived in such a village to carry on trades like forging, fishing, weaving, etc. If it is assumed that the agricultural families had a mean size of six persons, and the other families of four, then the total number of inhabitants of one terp-village was:

$$\begin{array}{rcl} 11 \times 6 & = & 66 \text{ persons employed in agriculture} \\ 3 \times 4 & = & 12 \text{ persons not employed in agriculture} \\ \hline \text{Total} & & 78 \text{ persons.} \end{array}$$

This figure has been rounded off upwards to 80 persons.

It has already been pointed out that Haarnagel arrived at 25 or 30 farms for Feddersen Wierde (F). He assumed that there were about eight persons per farm, so that he assessed the number of inhabitants of the terp-village of Feddersen Wierde at approximately 200 or 250 persons.

For the sandy districts Waterbolk assumes between 15 and 20 farms per village, e.g. the church-village of Sleen (Drente). He assumes that there were five persons per farm and thus arrives at a total number of inhabitants per village of 75 or 100 persons. The families who lived in the marine-clay belt may have been somewhat larger, so that six persons per farm seems quite acceptable. On purpose the number of farms per village was kept low (11) in order to make the assessments as discreet as possible.

2) In the terp districts many terps have names. Presumably most of these were inhabited. If it is assumed that on each terp there was an average number of three farms, each with six persons, then the total population of these terps amounted to 18 persons. In the following table this figure has been rounded off upwards to 20. The nameless terps were assumed to have been uninhabited.

3) There was also a number of church-villages, not situated on terps. Most of these villages are to be found on the higher sandy grounds. For these villages our assessment was somewhat lower than Waterbolk's for Sleen, viz. ten farms per village each with five persons, hence a total number of inhabitants of 50 persons.

Based on the above assumptions we arrive at the results, shown in table 7.

The number of nameless terps is in Westergo 251, in Oostergo 167, in Zevenwouden 9 and in Groningen 63.

The large number of terps and the large number of villages

TABLE 7. Assessment of the population of Friesland in c. 900

	Westergo	Oostergo	Zevenwouden	Friesland
<i>Number of villages</i>				
Terps with churches	123	89	—	212
Terps with names	217	85	7	309
Villages not on terps	8	24	108	140
<i>Number of inhabitants</i>				
Terps with churches	9,840	7,120	—	16,960
Terps with names	4,340	1,700	140	6,180
Villages not on terps	400	1,200	5,400	7,000
Total	14,580	10,020	5,540	30,140

Assessment of the population of Groningen in c. 900

	Wester- kwartier	Hunsego	Fivelgo	Groningen
<i>Number of villages</i>				
Terps with churches	3	43	33	79
Terps with names	10	50	43	103
Villages not on terps	22	19	13	81 ^a
<i>Number of inhabitants</i>				
Terps with churches	240	3,440	2,640	6,320
Terps with names	200	1,000	860	2,060
Villages not on terps	1,100	950	650	4,050 ^a
Total	1,540	5,390	4,150	12,430

^a Including also the other parts of the province of Groningen.

with churches point to a high density of population. This holds especially for Westergo and Oostergo. The number of inhabitants per square mile found for Zevenwouden (11) agrees with the numbers found by an entirely different method for Salland and Twente (12). The latter are also mainly sandy districts.

DIE EUROPÄISCHEN AGRARVERHÄLTNISSE IM 17. UND DER ERSTEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS *

B. H. SLICHER VAN BATH

I. CHARAKTERISTIK DER PERIODE VON 1600 BIS 1750

Seit einiger Zeit wird das 17. Jahrhundert oder die Periode von 1600 bis 1750 in der internationalen historischen Literatur als ein Zeitraum der Stagnation, der Depression oder des wirtschaftlichen Rückganges gekennzeichnet. Von wirtschafts-historischer Seite ist dieses Phänomen zuerst von Wilhelm Abel als ein gesamteuropäisches Phänomen erkannt worden, und zwar in seinem Buch *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, 1935. Abel kam zu dieser Auffassung auf Grund der Geschichte der Preise und Löhne. Fast gleichzeitig mit Abel's Buch, nämlich auch im Jahre 1935, erschienen zwei andere Werke über dieses Thema, und zwar von Socur M. Kerhuel, *Les mouvements de longue durée des prix* und von Frau J. Griziotti-Kretschmann, *Il problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi*. Die beiden letzten Bücher sind ziemlich unbeachtet geblieben, obwohl im Titel des italienischen Buches schon der später charakteristische Ausdruck „secular trend“ gebraucht wird.

Vielmehr Anklang hat dieses Thema in der Nachkriegszeit gefunden, als man die Frage des Rückganges nicht mehr ausschliesslich auf die Wirtschaft begrenzte, sondern allgemeine, kulturelle und politische Aspekte mit hineinbezog. Der französische Historiker Mousnier fängt seine Beschreibung des 17. Jahrhunderts in der *Histoire générale des civilisations* mit den geradezu programmatischen Sätzen an: „Le XVIIe siècle est l'époque d'une crise qui affecte tout l'homme, dans toutes ses activités, économique, sociale, politique, religieuse, scientifique, artistique, et dans tout son être, au plus profond de sa puissance vitale, de sa sensibilité et de sa volonté. La crise est permanente . . . avec de violentes variations d'intensité.“¹ In der gleichen Weise, aber doch weniger allumfassend, haben sich Hobsbawm, Trevor-Roper,

* Niederschrift eines am 26. Mai 1964 an der Karls-Universität zu Prag gehaltenen Vortrages. Für die Literatur im allgemeinen B. H. SLICHER VAN BATH, *The agrarian history of Western Europe, A.D. 500-1850*, 1963; ID., *Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale, A.A.G. Bijdragen*, 12 (1965) 3-46.

¹ R. MOUSNIER in *Histoire générale des civilisations*, t. IV (1954) 143.

Mandrou und verschiedene andere geäußert.² Von wirtschaftsgeschichtlicher Seite ist dieses Problem von Lütge, Goubert, Romano, Topolski, Klima, Hroch und Petráň und anderen behandelt.³

Ich will beiseite lassen, dass es für viele niederländische Historiker durchaus schwer zu verstehen ist, dass das goldene Zeitalter, der Gipfelpunkt der materiellen und geistigen Kultur Hollands, in die Periode einer allgemein europäischen wirtschaftlichen Depression und eines geistigen Stillstandes gefallen sei.⁴ Man kann doch andererseits dagegen einwenden, dass eben diese allgemeine Stagnation einem so kleinen Lande die Möglichkeit bot, in der Politik und der Kultur Europas solch einen grossen Einfluss auszuüben. Ausserdem machen verschiedene Wirtschaftshistoriker eine Ausnahme für Holland und England. Sie meinen dass die Wiederfeodalisierung nach den kapitalistischen Anfängen des 16. Jahrhunderts sich wohl in Zentral-, Ost- und Südeuropa vollzogen hat, aber nicht in den beiden westlichen Staaten, die auf einer höheren wirtschaftlichen Entwicklungsstufe standen. Man vergisst jedoch, dass die Niederlande auch einen wirtschaftlichen Rückgang erlebt haben, der aber später, nach 1650 oder vielleicht erst nach 1672, einsetzte. Das Jahr 1672, in der politischen Geschichte bekannt als nationales Notjahr durch den Ausbruch der Kriege mit Frankreich, England, Köln und Münster, wäre in diesem Falle zu gleicher Zeit der Anfang einer wirtschaftlichen Depression von langer Dauer.

² E. J. HOBSBAWM, The general crisis of the European economy in the 17th century, in *Past and present*, 5 (1954) 33–53; 6 (1954) 44–65.

H. R. TREVOR-ROPER, The general crisis of the seventeenth century, in *Past and present*, 16 (1959) 31–64; E. H. KOSSMANN, E. J. HOBSBAWM, J. H. HEXTER, R. MOUSNIER, J. H. ELLIOTT and L. STONE, Trevor-Roper's „General Crisis“, discussion, in *Past and present*, 18 (1960) 8–33; reply by H. R. TREVOR-ROPER, *ib.*, 18 (1960) 34–42. R. MANDROU, Le baroque européen: mentalité pathétique et révolution sociale, in *Annales*, XV (1960) 898–914.

³ F. LÜTGE, Strukturelle und konjunkturelle Wandlungen in der deutschen Wirtschaft vor Ausbruch des Dreissigjährigen Krieges, in *Sitzungsberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl.*, 1958, Heft 5.

P. GOUBERT, En Beauvais: problèmes démographiques du XVIIe siècle, in *Annales*, 7 (1952) 453–468. ID., *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, 2 vols, 1960.

R. ROMANO, Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica, 1619–1622, in *Rivista storica italiana*, 74 (1962) 480–531.

J. TOPOLSKI, La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle, in *Acta Poloniae historica*, VII (1962) 28–49.

A. KLIMA, Industrial development in Bohemia, 1648–1781, in *Past and present*, 11 (1957) 87–99.

M. HROCH i J. PETRÁŇ, Europejska gospodarka i polityka XVI i XVII wieku: kryzys czy regres?, in *Przegląd historyczny*, LV (1963) 1–21.

⁴ I. SCHÖFFER, Viel onze Gouden Eeuw in een tijdvak van crisis?, in *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, 78 (1964) 45–72.

Verschiedener Meinung sind die Historiker über die Ursachen, den Anfang und das Ende der europäischen Depression. Im allgemeinen lässt man die Depression in der Periode zwischen 1620 und 1630 beginnen, wobei z.B. Romano die Wirtschaftskrise von 1619 bis 1622 als einen definitiven Wendepunkt nachweist, welche zu einem strukturellen Umschlag führte. Als andere Zeitpunkte des Anfangs werden genannt: für Spanien kurz nach 1600, für Italien und grosse Teile Mitteleuropas kurz nach 1619, für Frankreich und einige Teile des Deutschen Reiches um 1630, für England und Holland ungefähr 1650. In verschiedenen Ländern Zentraleuropas war die Lage am schwersten zwischen 1640 und 1680. In der niederländischen Landwirtschaft war die Periode zwischen 1720 und 1740 sehr schwer.

Das Ende der Depression kam in England und Frankreich wahrscheinlich um 1730, im Deutschen Reich vor 1750 und in Holland, wenigstens in der Landwirtschaft, nach 1755 und dann noch langsam.

Wenn das so ist, wird es klar, dass der Uebergang von einer Hausse zu einer Depression im säkularen „Trend“ sehr lange dauert und nicht überall gleichzeitig auftritt, wie z.B. Romano meint, sondern in verschiedenen Ländern oder Gebieten an verschiedenen Zeitpunkten beginnt. Eins nach dem Anderen werden die Länder allmählich in der Krise mit hineingezogen. Es kann meines Erachtens denn auch keine gemeinsame und allgemeine Ursache geben. Die wirtschaftlich höher entwickelten Länder wie England und Holland konnten länger Widerstand leisten. Die Rohstoffe produzierenden Länder — im 17. Jahrhundert waren das die kornliefernden Gebiete im Ostsee-Raum — waren fast völlig wehrlos. Auch im Spätmittelalter wurde die Depression im urbanisierten und wirtschaftlich hoch entwickelten Flandern erst im 15. Jahrhundert gut merkbar und noch nicht im 14. Jahrhundert, als schon viele Teile Europas unter dem Rückgang litten.

2. DIE AGRARPRODUKTION

Im Folgenden werden wir das Problem des Rückganges beschränken auf die Agrarproduktion und den Verbrauch der Agrarprodukte. Fast überall stellte in dieser Zeit die Agrarproduktion den wichtigsten Teil der totalen Produktion dar, so dass der grösste Teil der Berufsbevölkerung in der Landwirtschaft oder im Handel und in der Verarbeitung von Agrarprodukten beschäftigt war. In wiefern England und Holland Ausnahmen bildeten, ist noch nicht eingehend untersucht, obwohl dies doch ein Angelpunkt des ganzen Problems ist.

Die Agrarproduktion war ziemlich einseitig: vor allem war es Getreidebau, daneben gab es Rindviehhaltung für Fleisch, Leder, Butter und Käse, und weiter noch Schäferei für Wolle. Im Getreidebau wurde die Produktion bedingt von der Anbaufläche multipliziert mit dem Ertrag pro Flächeneinheit; in der Rindviehhaltung besteht die Produktion aus der Zahl des Nutzviehes (Milch- oder Schlachtvieh) multipliziert entweder mit dem Gewicht beim Schlachten oder mit der Quantität der Milch pro Laktationsperiode in der Molkerei; in der Schäferei besteht die Produktion aus der Zahl der Schafe multipliziert mit dem Gewicht des Felles.

Um zu tieferen Erkenntnissen der Produktion zu kommen braucht man also quantitative Daten auf mindestens acht Gebieten: Areal und Ertrag des Getreides, die Zahlen des Milch- und Schlachtviehes und der Schafe, die Milchquantität, das Schlachtgewicht und das Gewicht der Wolle.

Das Getreide-Areal hat, obwohl nur vorübergehend, in Mitteleuropa stark abgenommen durch den Dreissigjährigen Krieg. Ausserdem ist in Polen auch viel verheert worden während des Schwedenkrieges von 1655 bis 1660. Während des Dreissigjährigen Krieges gab es ausgedehnte Wüstungen in Böhmen, in Polen, in verschiedenen deutschen Ländern und in Burgund. Aber auch in Staaten, denen solche Kriegsverheerungen erspart blieben, wie Spanien und Italien, waren die „Wüstungen“ nicht unbekannt. Auch hier blieben Felder unbestellt und waren Dörfer entvölkert.

Im Gegensatz zum 16. Jahrhundert hört man zu dieser Zeit fast nirgends von Rodungen. In Holland und Ostfriesland hörten die grossen Eindeichungen und Trockenlegungen nach 1660 fast alle auf, ebenso wie die Neusiedlungen in den Moorkolonien. In Ostfriesland lebten diese Aktivitäten zwar ab 1736 wieder auf, aber sie erreichten erst nach 1760 wieder einen beträchtlichen Umfang. Das letzte trifft auch für Holland zu.

Nach 1650 vervielfältigten sich die Deichbrüche und Hochwasserkatastrophen in den Niederlanden, sowohl in den Küstenprovinzen als längs den grossen Flüssen. Der Höhepunkt dieser fatalen Entwicklung liegt aber in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Diese Ueberschwemmungen waren wahrscheinlich die Folge einer langjährigen Vernachlässigung der Deiche.

Genau so wie Wüstungen und Erosion die spätmittelalterliche Depression kennzeichneten, wurden auch in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts und im ganzen 18. Jahrhundert Klagen laut über Erosion, z.B. in Sachsen, Thüringen, Franken, Bayern, Lothringen und der Champagne.

Im 17. Jahrhundert hat nicht nur das Getreide-Areal abgenom-

men, sondern auch die Getreide-Erträge pro Flächeneinheit sind geringer geworden. Hinsichtlich Osteuropas war dies schon längst bekannt, aber man findet diesen Rückgang auch in West-, Mittel- und Nordeuropa. In den deutschen Ländern fing der Rückgang schon in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts an, so dass es unmöglich ist, die Abnahme dem Dreissigjährigen Kriege zuzuschreiben. Den Rückgang kann man berechnen mit Hilfe der Verhältniszahlen von Saat zu Ernte (Saat = 1). In den westlichen Ländern trat bei Weizen, Roggen und Gerste eine Abnahme von 13 bis 22% auf. In Mitteleuropa und Skandinavien war der Rückgang des Roggens viel höher, 32%, dagegen von Weizen nur 8% und von Gerste 27%. In Osteuropa war der Rückgang für Weizen und Gerste 30 und 31%, dagegen von Roggen nur 10%. Die Verringerung der Haferernte variierte in ganz Europa zwischen 27 und 55%. Vielleicht lässt sich dies erklären aus der Tatsache, dass der Hafer immer auf schlechten Grundstücken angebaut wurde. In jener Periode werden die Bauern noch weniger Sorgfalt auf den Haferbau verwendet haben als sonst.

Rückgang in den Verhältniszahlen von Saat zu Ernte während der Periode (1500–1549) — (1700–1749); (Saat = 1)⁶

Getreide	England, Niederlande	Frankreich	Mitteleuropa, Skandinavien	Osteuropa
Weizen	8,7–7,0	6,8–5,8	4,6–4,3	4,7–3,6
Roggen	8,1–7,2	–	5,0–3,7	3,9–3,6
Gerste	6,4–5,3	–	5,1–4,0	5,2–3,9
Hafer	4,4–2,9	–	4,0–3,2	4,1–2,4

Rückgang in Prozenten, nach Abzug einer Einheit für Saat

Getreide	England, Niederlande	Frankreich	Mitteleuropa, Skandinavien	Osteuropa
Weizen	22%	17%	8%	30%
Roggen	13%	–	32%	10%
Gerste	20%	–	27%	31%
Hafer	44%	–	27%	55%

Von der Entwicklung der sechs anderen Produktionsfaktoren ist viel weniger bekannt. Man darf vermuten, dass die Zahlen der Rinder und Schafe zugenommen haben, weil in vielen Ländern

⁶ B. H. SLICHER VAN BATH, De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810–1820, in *A.A.G. Bijdragen*, 9 (1963) 29–125, besonders S. 108–112. ID., Yield ratios, 810–1820, in *A.A.G. Bijdragen*, 10 (1963).

die Aecker zu Weiden gemacht wurden. Dies war der Fall in Oesterreich und Süddeutschland (Vorarlberg, Allgäu, das Illergebiet, Bregenzerwald), in der Schweiz (Pays d'Enhaut, Emmental, Savoien, Vallée de Joux, Sainte-Croix, Bullet, Gruyères), in Frankreich (Burgund, Thiérache, Pays d'Auge, Bessin, Cotentin), in Belgien (Pays d'Herve), in England (the Midlands, Leicestershire) und weiter noch in Schwerin, Kastilien und Irland. Die Schäferei vermehrte sich vor allem in Spanien, aber auch in England und Schwerin. Wahrscheinlich ist die Quantität der Milch pro Kuh in diesem Jahrhundert dieselbe geblieben, obwohl schon damals in einigen Gegenden höhere Milchleistungen vorkamen, wie in Friesland im 16. Jahrhundert, wo die Kühe des Bauern Hemmema, wie aus seiner Buchhaltung hervorgeht, durchschnittlich 1.350 Liter pro Laktationsperiode gaben; anderswo war 600 Liter normal. Das Schlachtgewicht der Rinder und das Gewicht der Schafsfelle wird sich vielleicht nicht geändert haben.

Viele Aenderungen haben sich während des 17. Jahrhunderts vollzogen. Gesprochen ist schon von dem Uebergang vom Ackerbau zur Viehzucht. Man hat den Eindruck, dass die Bauern die Felder weniger düngten, indem sie nicht mehr wie früher zusätzlichen Dünger von ausserhalb des Betriebes ankauften. Auch ist weniger als im 16. Jahrhundert von Mergelung die Rede.

In Mecklenburg hat man eine Extensivierung des Ackerbaus nachweisen können. Im 15. und 16. Jahrhundert wendete man dort eine Vier-, Fünf- oder Sechsfelderwirtschaft an, welche zwischen 1630 und 1750 zu einer Dreifelderwirtschaft herabgesetzt wurde. Erst nach 1750 kam hier die intensivere Koppelwirtschaft auf.

Neben Roggen und Weizen kamen neue Gewächse für die Nahrung in Gebrauch: Buchweizen in den Niederlanden und den norddeutschen Ländern, Mais in Spanien, Portugal, Italien und Südfrankreich, und Reis in Italien. Uebersdies wurde viel Reis importiert. Der allgemeine Gebrauch von Kartoffeln kam erst in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Die Aenderungen in der Nahrung zusammen mit einem Rückgang der Bevölkerung sind wohl, wie Faber nachgewiesen hat, die Ursachen der Abnahme der Getreide-Ausfuhr aus den Ostseehäfen nach Amsterdam. Im Vergleich mit der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts gingen die Quantitäten der Getreidetransporte durch den Sund zwischen 1650 und 1700 zurück um 19% und zwischen 1700 und 1750 selbst um 54%.⁶

⁶ J. A. FABER, Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw, in *A.A.G. Bijdragen*, 9 (1963) 3-28.

Wo es nur möglich war, baute man Flachs, Tabak, Kohlsaate, Raps, Hopfen, Krapp (*rubia tinctorium*), Waid (*isatis tinctoria*), Wau (*reseda luteola*) und andere Gewächse statt Korn an. Dies war der Fall in Flandern, Brabant, Holland, Seeland und Friesland. Der Weinbau verdrängte den Getreidebau in den Landes, Sète, Montpellier, Périgord, in Katalonien, Wallis, Aargau, im Kanton Zürich und in dem Elsass.

Der Stillstand in der landwirtschaftlichen Entwicklung tritt klar hervor auf dem Gebiete der Geräte und Werkzeuge. Neue Erfindungen wurden allein in der Butter- und Käsemacherei angewendet, besonders in den Niederlanden und der Schweiz. Durch die stark gestiegene Zahl der Kühe und vielleicht auch durch die höheren Milchleistungen pro Kuh, war es der Bäuerin und ihren Töchtern und Mägden unmöglich geworden, alle Milch auf die alte Weise, welche viel Zeit in Anspruch nahm, zu verarbeiten.

3. DIE AGRARPRODUKTION UND DAS KLIMA

Alle diese Aenderungen haben sich nicht überall vorgetan. Das Klima, die Bodenbeschaffenheit, die wirtschaftliche Lage und die Bevölkerungsdichte spielten eine Rolle. Es versteht sich, dass in den Niederlanden, mit ihrer hohen Bevölkerungsdichte und durch die Nähe des Amsterdamer Weltmarktes, die Landwirtschaft mehr Möglichkeiten zur Spezialisierung und Intensivierung hatte als in den Ländern, wo man fast ausschliesslich auf den Getreidebau angewiesen war. Ueberall hat es einen Umbruch in der Agrarproduktion gegeben. Es ist verständlich, dass man nach den Ursachen gesucht hat. Einige Historiker und Meteorologen haben an klimatologische Einflüsse auf die Agrarproduktion gedacht, so z.B. Utterström, Olagüe, Le Roy Ladurie und Flohn.⁷ Es wird hingewiesen auf eine Reihe sehr kalter Winter am Ende des 16. und im Anfang des 17. Jahrhunderts. Man spricht von einer kleinen Eiszeit (*the little Ice Age*), beginnend in 1540 oder 1590 und dauernd bis 1820 oder 1890, nur unterbrochen durch eine Periode von milden Wintern von 1681 bis 1740.

⁷ G. UTTERSTRÖM, Climatic fluctuations and population problems in early modern history, in *The Scandinavian economic history review*, III (1953) 1-47.

I. OLAGÜE, Les changements de climat dans l'histoire, in *Cahiers d'histoire mondiale*, VII (1963) 638-674.

E. LE ROY LADURIE, Histoire et climat, in *Annales*, 14 (1959) 3-34. ID., Climat et récoltes aux XVIIe et XVIIIe siècles, *ib.*, 15 (1960) 434-465.

H. FLOHN, Klimaschwankungen im Mittelalter und ihre historisch-geographische Bedeutung, in *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 7, Heft 2 (1950) 347-357.

Tatsächlich war die grosse Kälte für die Ernten im nördlichen Skandinavien und hoch in den Alpen nachteilig, jedenfalls gibt es für Nord-Schweden deutliche Anweisungen in dieser Hinsicht. Man muss aber dagegen einwenden, dass diese Gebiete für die Getreideproduktion ohne Bedeutung waren. Bis 1800 war Schweden auf Getreide-Importe angewiesen.

Man soll im allgemeinen sehr vorsichtig sein mit der Kausalität zwischen klimatologischen Aenderungen und Variationen in den Ernten. Die Getreidepflanzen durchlaufen in ihrem Wachstum von Saat bis Korn eine Entwicklung in acht Phasen, jede mit ihren eigenen Voraussetzungen von Temperatur, Niederschlag und Lichtintensität. Bei Untersuchungen ist deutlich geworden, dass in den gemässigten Zonen, worin die wichtigsten kornproduzierenden Gebiete gelegen sind, die Ernten mehr vom Niederschlag als von der Temperatur beeinflusst werden. Weiter hat man festgestellt, dass die Niederschlagsgebiete regional stark verschieden sind, im Gegensatz zu den Temperaturzonen, die sich über grössere Gebiete ausdehnen. Hieraus folgt, dass die Ernten auf nahe beieinanderliegenden Betrieben während einer Reihe von Jahren ungefähr kongruent verlaufen werden. Man findet dies im historischen Material vielfach bestätigt. Sobald man aber die Ernten von weit auseinanderliegenden Betrieben vergleicht, fehlt jedoch jede Uebereinstimmung. Man sieht solches bei einer Vergleichung der Ernten im 18. Jahrhundert aus Süd-Schweden, Holstein, der Lausitz und der Umgebung von Paris.

Es hat natürlich in der Geschichte Jahre gegeben, in denen die Ernten in ganz Europa misslangen. Aber solche Jahre sind Ausnahmen, keine Regel, und gerade diese aussergewöhnlichen Jahre blieben noch Jahrzehnte lang im Gedächtnis und faszinieren noch jetzt die Historiker.

Die These, dass strenge Winter immer von Missernten gefolgt werden, ist ebenfalls unzutreffend, wie die Winter 1784/85 und 1785/86 bewiesen haben, die von trockenen Sommern mit guten Ernten gefolgt wurden.

Es ist deshalb nicht zu erwarten, dass die kleine Eiszeit oder eine Reihe strenger Winter solche wichtigen Einflüsse auf das Wirtschaftsleben gehabt haben als bisweilen angenommen wird. Man muss hieraus schliessen, dass der vorher festgestellte Rückgang der Ernten im 17. Jahrhundert nicht natürlichen Umständen, sondern menschlichen Faktoren zugeschrieben werden soll.

4. DIE AGRARPRODUKTE UND DIE MARKTWIRTSCHAFT

Solange es Städte gibt, hat die Landwirtschaft mehr produziert als die Produzenten selbst, die Bauern, brauchen. Schon im frühen Mittelalter entstanden lokale und regionale Märkte, wo die Agrarprodukte verkauft wurden. Auf einem Markt stehen die Preise der Agrarprodukte in negativer Korrelation zu dem Umfang der Ernten: grosse Ernten werden verkauft zu niedrigen Preisen, kleine Ernten erzielen hohe Preise. Ein sehr einleuchtendes Beispiel dieser negativen Korrelation auf einem regionalen Markt bietet das Material in einem Artikel von Titow über die Höfe des Bistums Winchester in England während des 13. und 14. Jahrhunderts.⁸ Wenn man seine Verhältniszahlen von Saat und Ernte vergleicht mit der negativen Preisentwicklung, entdeckt man ein fast vollkommene Uebereinstimmung.

Der territoriale Bereich eines Marktes dehnt sich bei hohen Preisen aus, weil es lohnend wird, Getreide über grössere Entfernungen zu transportieren. Bei niedrigen Preisen dagegen schrumpft der territoriale Bereich des Marktes zusammen. Hierbei ist zu beachten, dass Transport zu Wasser immer viel billiger ist als über Land. Bei ungünstigen Verbindungen ist es möglich, dass Gegenden mit Ueberfluss und mit Mangel an Getreide hart aneinander grenzen. In Zentral-Frankreich war solches nicht unbekannt.

Im Mittelmeergebiet entstanden im Mittelalter einige grössere regionale Märkte, u.a. in Barcelona, Genua, Sizilien. Sie standen mehrseitig miteinander in Verbindung. In Nordwesteuropa entwickelte sich im Mittelalter um das volkreiche Flandern herum ein Netz von regionalen Zulieferungsgebieten: die Pikardie, Artois, das Sommegebiet und Hesbaye. Im Hungerjahr 1317 wurde sogar Getreide aus Katalonien und Italien nach Brügge expediert. Seit dem 15. Jahrhundert wurde vielmals, aber noch nicht regelmässig, Korn aus dem Ostseeraum importiert.

Anders wurde die Lage nach 1544, als Amsterdam sich zu einem internationalen Markt entwickelte. Dieser Markt kennzeichnete sich durch die Einseitigkeit der Getreidetransporte, immer vom Ostseeraum nach Amsterdam, und durch die Vorherrschaft des Amsterdamer Preises auf einem grossen, internationalen Gebiet. Die Getreidepreise von Danzig, Lübeck, Kopenhagen, Deventer, Arnheim, Lüttich und von verschiedenen anderen Städten korrelierten mit den Amsterdamer Preisen. Viel vom importierten Getreide wurde in den Niederlanden selbst

⁸ J. Titow, Evidence of weather in the account rolls of the bishopric of Winchester, 1209–1350, in *The economic history review*, sec. ser., XII (1959/60) 360–407.

verbraucht, aber das Korn wurde auch wieder nach Frankreich, nördlichem Spanien, Portugal und bisweilen nach Italien exportiert.

Von der Seite des Angebotes wurde der Amsterdamer Preis bestimmt durch die marginalen Quantitäten, welche keinen Absatz auf den polnischen Inlandsmarkt fanden. Das Getreide wurde hauptsächlich aus den Gegenden nördlich von Warschau geliefert. Von der Seite der Nachfrage wurde der internationale Preis bestimmt durch den Bedarf in den Niederlanden, Frankreich und Südeuropa. Auch das Amsterdamer Exportgebiet expandierte bei hohen Preisen, kontrahierte dagegen bei niedrigen Preisen. Ausserdem übten politische und monetäre Faktoren Einflüsse auf die Preise aus. Ueberdies wurde der Preis auf lange Frist von Aenderungen im Areal, in Extensivierung und Intensivierung der Landwirtschaft, von Aenderungen in Bevölkerungsumfang und Konsumgewohnheiten bedingt.

Dazu kommt noch, dass die Bauern bei ihrem Feldbestellungsplan anfangen, auf die Preise des vergangenen Jahres Rücksicht zu nehmen. Wenn z.B. der Preis der Gerste hoch war, wurde das nächste Jahr mehr Gerste angebaut. Wir haben mehrere Beispiele von diesem Verhalten: Rienck Hemmema im 16. Jahrhundert, Dirck Jansz im 17. Jahrhundert, beide friesische Bauern, Robert Loder gleichfalls im 17. Jahrhundert in Harwell (England). Geradezu exemplarisch verhielten sich einige kleine Tabakpflanzer in Wamel (Gelderland) im 18. Jahrhundert, die je nach den Umständen Tabak oder Getreide bauten.⁹

Es ist klar, dass dort wo der internationale Preis vorherrschte, und wo viel kompliziertere Marktverhältnisse bestanden, kein Zusammenhang zwischen dem Preis und dem Umfang der Ernten zu finden ist. Viele Historiker, wie Ashton, Gould, Heckscher, Le Roy Ladurie und vor kurzem noch Hoskins haben dies übersehen.¹⁰ Für sie ist der internationale Markt oder ein zusammenhängendes System regionaler Märkte noch ebenso wenig kompliziert wie der lokale oder stark begrenzte regionale Markt. Da-

⁹ Von Ir. H. K. ROESSINGH nachgewiesen.

¹⁰ T. S. ASHTON, *Economic fluctuations in England, 1700–1800*, 1959, S. 14.

J. D. GOULD, Agricultural fluctuations and the English economy in the eighteenth century, in *The journal of economic history*, XXII (1962) 313–315.

E. F. HECKSCHER, Swedish population trends before the Industrial Revolution, in *The economic history review*, sec. ser., II (1950) 266–277.

E. LE ROY LADURIE, Climat et récoltes aux XVIIe et XVIIIe siècles, in *Annales*, 15 (1960) 461–462.

W. G. HOSKINS, Harvest fluctuations and English economic history, 1480–1619, in *The agricultural history review*, XII (1964) 28–42.

bei nehmen sie auch noch an, dass die klimatologischen Umstände ganz Europas gleich waren.

In den bisherigen Untersuchungen der Geschichte der Preise hat man sich hauptsächlich mit den Getreidepreisen beschäftigt. Es kommt aber im wesentlichen nicht nur auf die Getreidepreise an, auch nicht auf die absoluten Preise, sondern auf die gegenseitigen Verhältnisse der Preise verschiedener Produkte. Von grösster Wichtigkeit ist der Verlauf des Verhältnisses zwischen den Getreidepreisen und den Preisen der Produkte der Viehwirtschaft wie Butter, Käse und Wolle während einer längeren Periode. Von grosser Bedeutung ist ebenso das Verhältnis zwischen den Kornpreisen und den Preisen der Handelsgewächse wie Flachs, Kohlsaaf, Tabak, u.s.w.; auch zwischen Getreide und Wein, zwischen Getreide und Industrieprodukten wie Textil, Backstein, u.a., und schliesslich zwischen Getreidepreisen und Löhnen.

Viel ist noch auf dem Gebiete der gegenseitigen Verhältnisse der Preise zu untersuchen, aber im allgemeinen ist es doch wohl klar, dass das 17. Jahrhundert und die erste Hälfte des 18. Jahrhunderts durch einen generellen Preisabbau charakterisiert wurden. Vermutlich wurde dieser herbeigeführt durch eine Knappheit an Silber und Gold. Viel durchgreifender war jedoch die Störung der gegenseitigen Verhältnisse der Preise. Fast überall sind während dieser Periode die Kornpreise stärker gefallen als die Preise der anderen Produkte. Diese Empfänglichkeit der Kornpreise erklärt den Rückgang des Getreidebaues, den Uebergang zur Viehwirtschaft, zum Flachsbau, Weinbau, Tabakbau, u.s.w.

Zuviel Historiker haben die Depressionen des sekulären „Trends“ als allumfassend angesehen. Die Unrichtigkeit einer solchen Darstellung wird bewiesen durch die Blüte vieler Städte, die Entwicklung der ländlichen Gewerbe, wie der Textilindustrie, Brauereien, Branntweinbrennereien, u.s.w., während dieser Periode. Andere Historiker haben eben deshalb das Vorhandensein einer Depression in Abrede gestellt. Auf Grund der gegenseitigen Preisentwicklung kann man einwandfrei feststellen, dass die Depression des 17. Jahrhunderts wirtschaftlich gesehen vor allem eine Korn-Depression war, die insbesondere den kornproduzierenden Ländern grosse Schwierigkeiten bereitet hat, welche vermehrt wurden durch das Abhängigkeitsverhältnis dieser Länder vom internationalen Markt.

Der Rückgang der Kornpreise ist umso auffallender weil dieser mit einer Verminderung des Areals und einer Verringerung der Erträge pro Flächeneinheit zusammentraf. Die verringerte Korn-

produktion sollte, wenn alle anderen Umstände dieselben geblieben wären, zu einer Preissteigerung geführt haben. Gerade das Gegenteil geschah. Dies ist ein überzeugender Nachweis, dass die klimatologischen Umstände keine Erklärung für den Rückgang des Kornbaues abgeben können. Es zeigt sich, dass die anderen Umstände in unserer Hypothese nicht dieselben geblieben sind. Die Nachfrage nach Korn muss noch schneller als die Kornproduktion abgenommen haben. Es ist begreiflich, dass man unter solchen Umständen keine neuen Eindeichungen unternimmt und dass Felder von ungünstiger Bodenbeschaffenheit zu Wüstungen werden. Den Rückgang der Erträge muss man einer Verminderung der Düngung zuschreiben. Es ist bekannt, dass man schon im 14. Jahrhundert regelmässig grosse Ernten hätte erzielen können, wenn nur viel gedüngt worden wäre. Aber dann hätte zusätzlicher Dünger von ausserhalb des Betriebes angekauft werden müssen. Dies wäre nur möglich gewesen, wenn die Preise hoch gewesen wären und das Getreide an ein Gebiet mit hoher Bevölkerungsdichte hätte geliefert werden können. Eine solche intensive Kornwirtschaft fand man damals in Artois und in der Pikardie. Geringe Ernten waren also keine Folge von Unkenntnis, sondern von den ungünstigen wirtschaftlichen Umständen. Meistens waren die Preise zu niedrig um hohe Kosten für Düngung zu erlauben, und solches war auch im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts der Fall.

5. DIE SOZIALEN ASPEKTE

Die Verringerung der Nachfrage kann nur erklärt werden durch einen Rückgang der Bevölkerung und eine Aenderung des Konsums. Andeutungen eines Bevölkerungsrückganges findet man in Mittel- und Osteuropa, Spanien und Portugal. Die Untersuchungen Roupnel's und Goubert's haben diesen Rückgang auch für einige Teile Frankreichs nachgewiesen. Das Bild Englands ist noch unklar. In den spanischen Niederlanden trat ein Rückgang zwischen 1660 und 1680 ein, welcher bis 1740 oder bis zur zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts dauerte. In der Republik der Vereinigten Provinzen ist ein Rückgang in vielen Teilen der westlichen und nördlichen Provinzen zu konstatieren, besonders im Gebiete um die Zuidersee herum.¹¹

Die Ursachen des Bevölkerungsrückganges können vielerlei sein, z.B. in Spanien und Portugal die Auswanderung in die neu

¹¹ J. A. FABER, H. K. ROESSINGH, B. H. SLICHER VAN BATH, A. M. VAN DER WOUDE and H. J. VAN XANTEN, Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey, in *A.A.G. Bijdragen*, 12 (1965) 50-89, 108.

entdeckten Länder, die Vertreibung der Juden und Moriscos, die Vermehrung der Geistlichkeit, die ungünstige wirtschaftliche Lage und die schwerdrückenden Steuern. In Zentral- und Osteuropa waren es die Kriegsunheile und die stetig schlechter werdenden Rechtsverhältnisse der Bauern. In den Niederlanden kann man den Bevölkerungsrückgang vielleicht der wirtschaftlichen Depression und dem schweren Druck der Steuern zuschreiben. Dazu kamen in allen Ländern noch die im 17. Jahrhundert so zahlreichen Pestepidemien.

Es ist möglich, dass durch die Ungunst der Verhältnisse viele Leute erst im späteren Alter heirateten oder unverheiratet blieben. Auffällig ist z.B., dass in den Niederlanden während des 17. und 18. Jahrhunderts in verschiedenen Orten die Zahl der Katholiken wuchs, dass aber dagegen die Menge der viel zahlreicheren Protestanten abnahm. Dabei hat sich herausgestellt, dass die protestantischen Familien weniger kinderreich waren als die katholischen.

Es muss darauf hingewiesen werden, dass einerseits der Bevölkerungsrückgang die wirtschaftliche Depression vertiefen kann, aber dass andererseits die ungünstigen Verhältnisse zu einem Aufschub der Heiraten und zu einer Verspätung des Heiratsalters führen kann, wodurch die Familien weniger Kinder haben. Depression und Bevölkerungsrückgang können also einander gegenseitig verstärken.

Ausdrücklich mache ich darauf aufmerksam, dass ich hier den Fortgang eines Prozesses beschreibe und keine Kausalitätserklärung gebe, denn in solchem Falle würde es eine Zirkelerklärung sein. Ich darf an das schon vorher Gesagte erinnern, dass es meiner Meinung nach keine gemeinsame und allgemeine Ursache gibt, aber dass diese Depression ein Prozess war, worin viele ungünstige Entwicklungen zusammentrafen. Wenn man eine monokausale Erklärung sucht, muss man den Kiesel finden der eine Lawine verursacht hat.

Mehrere Historiker haben sich bemüht, den Zusammenhang zu finden zwischen den Ernten oder den Preisen einerseits, und den demographischen Fluktuationen, sich zeigend in den Änderungen der Geburts-, Heirats- und Mortalitätsziffern andererseits. So meinte Heckscher in einem Artikel über Schweden während der Periode von 1680 bis 1780, den Zusammenhang zwischen Heirats- und Sterblichkeitsziffern und die Schätzungen der Ernten feststellen zu können. Vor kurzem aber hat Brolin darauf hingewiesen, dass diese Ernte-Schätzungen auf Grund der Kornpreise in Uppsala zustande gekommen sind.¹² Noch interessanter wird die Sache, wenn man weiss, dass die Preise in Uppsala mit denen in

Amsterdam korrelierten, da Schweden doch in dieser Zeit auf Kornimporte aus den baltischen Staaten angewiesen war, die auch an dem Amsterdamer Markt lieferten. Die demographischen Ziffern Schwedens fluktuieren also nicht mit den schwedischen Ernten, selbst nicht mit Preisen eines lokalen oder regionalen Marktes, sondern mit den internationalen Marktpreisen.

Viele Historiker haben den Zusammenhang zwischen Bevölkerung und Preisen untersucht, aber oft stellen sie sich diesen Zusammenhang als zu unkompliziert vor. Im Vorhergehenden habe ich schon insbesondere die verschiedenen Faktoren hervorgehoben, welche die Preise und Ernten beeinflussten. Dennoch würde sich vielleicht ein gewisser Zusammenhang zwischen Bevölkerung und Preisen zeigen können, wenn nur die Bevölkerung — abgesehen von der Grösse — in ihrer Zusammenstellung, ein konstanter, gleichbleibender Faktor wäre. Doch solches ist nicht der Fall. Drei Änderungen können auftreten: in der Berufsstruktur, in der sozialen Stratifikation und in den Konsumgewohnheiten.

Man kann feststellen, dass sich in vielen Ländern im 17. Jahrhundert die ländlichen Gewerbe entwickelt haben, insbesondere die Textilindustrie, z.B. in Maine, Twente, Westfalen, in der östlichen Schweiz, Schlesien, Schottland und Irland. Die ländliche Bevölkerung fand durch die Hausindustrie einen Ausweg aus den agrarischen Schwierigkeiten. Es ist klar, dass bei einer Änderung der Berufsstruktur auch die Wechselfälle der neuen Industrie ihren Einfluss auf die Bevölkerung haben werden.

Auch dort, wo die Berufsstruktur dieselbe geblieben ist, können Änderungen in der sozialen Stratifikation auftreten. Nicht nur sind die gegenseitigen Verhältnisse zwischen den Preisen durch die sekuläre Depression gestört worden, sondern auch die Verhältnisse zwischen den Löhnen und Einkommen verschiedener Gruppen. Nicht alle werden in gleicher Weise betroffen: die städtische Bevölkerung hatte es meistens besser als die Landbewohner; die Kleinbauern, Kätner und Häusler hatten es verhältnismässig schlechter als die Knechte und Mägde. Die wirtschaftliche Depression traf mit grossen sozialen Umwertungen zusammen. Labrousse hat auf die Bedeutung solcher Verschiebungen im Frankreich von vor der Revolution hingewiesen.¹³

¹³ E. F. HECKSCHER, Swedish population trends before the Industrial Revolution, in *The economic history review*, sec. ser., II (1950) 269.

P. E. BROLIN, Omdömen om skördarna i Sverige under 1700-talet och början av 1800-talet, in *Statistisk tidskrift*, ny följd, 3 (1954) 427–436; engl. summary, S. 517–518.

¹³ C.-E. LABROUSSE, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, 1932.

Ebenso kann eine Aenderung im Konsum das Verhältnis zwischen Bevölkerung und Getreidepreisen stören. Bekannt ist die grosse Bedeutung der Kartoffel, aber der Einfluss von Buchweizen, Mais und Reis im 17. Jahrhundert ist bis jetzt noch nicht untersucht worden.

Selbstverständlich hat es Jahre von ausgesprochenen Missernten und sehr hohen Preisen gegeben, Jahre von Hungersnot und Verseuchung, deren demographische Folgen noch viele Generationen lang in der Bevölkerungspyramide wahrzunehmen sind. Solche Jahre waren dennoch Ausnahmen. Trotzdem sind viele Historiker vor allem von diesen katastrophalen Jahren beeindruckt. Wesentlich jedoch ist der Zusammenhang zwischen den Preisen und der Bevölkerung in den „normalen“ Jahren und dann darf man die Bevölkerung an sich nicht als homogen, als eine Konstante betrachten, doch man muss auf die Verschiebungen innerhalb der Bevölkerung in Hinsicht auf Beruf, Einkommen, Einkommenverwendung und Nahrung achtgeben.

12. Mai 1964

NUMERIEKE ASPECTEN VAN DE PROTESTANTISERING IN NOORD-NEDERLAND TUSSEN 1656 EN 1726

Debat van A. M. VAN DER WOUDE, J. A. FABER en
H. K. ROESSINGH, met J. A. DE KOK o.f.m.*

I Kritiek — II Repliek — III Dupliek — IV Nawoord

I. A. M. VAN DER WOUDE, J. A. FABER en H. K. ROESSINGH:

Het aantal katholieken in Nederland omstreeks 1650. Ter voorkoming van legendevorming

In een onlangs gepubliceerde studie¹ heeft J. A. de Kok een poging ondernomen om het aandeel van de katholieken in de totale bevolking van Nederland vanaf ongeveer 1650 tot heden te reconstrueren. Voor de 19e en 20e eeuw doet hij dat op grond van volkstellinggegevens, voor de 17e en 18e eeuw op grond van numerieke gegevens uit de missieverslagen der Hollandse Zending, die door de apostolische vicarissen werden uitgebracht in 1656, 1726, 1758 en 1775. Hij komt dan tot de conclusie dat het percentage katholieken zich bij benadering als volgt moet hebben ontwikkeld:²

1656	46 à 47%	1849	38%
1726	33 à 34%	1889	35%
1775	35 à 36%	1909	35%
1809	38%	1960	40%
1829	39%		

Van deze ontwikkelingslijn over drie eeuwen moet vooral het gedeelte dat de periode van 1656 tot 1726 betreft, zonder meer spectaculair worden genoemd. Door De Kok zelf is dat ook als zodanig ervaren. Hij spreekt zelfs in een bepaald geval van een „onthutsende daling”.

* Aanvankelijk zou dit debat in het Tijdschrift voor Geschiedenis gevoerd worden. Toen het echter uitgroeide boven de omvang die oorspronkelijk voorzien was, kon de redactie van het T.v.G. geen plaatsruimte meer beschikbaar stellen. De auteurs besloten daarop tot plaatsing in dit nummer van de A.A.G. Bijdragen.

¹ J. A. DE KOK o.f.m., *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden, 1580-1880*, Assen, 1964, 479 blz. (Diss. Nijmegen).

² a.w., blz. 246-248 en stelling VI. De percentages zijn door ons op eenheden afgerond.

Een ieder zal moeten toegeven dat hier sprake is van een ingrijpende verschuiving in de numerieke verhoudingen tussen de kerkelijke groeperingen in ons land en wat meer is, dat de constatering van deze verschuiving verstrekkende gevolgen heeft voor ons geschiedenisbeeld van de betrokken periode. Dit komt des te sterker tot uiting indien de ontwikkeling provincie- en streeksgewijs gedifferentieerd wordt bekeken. Dan blijkt nl. dat de algemene achteruitgang zich vooral heeft voorgedaan in het westen en midden des lands. Zo daalde volgens De Kok tussen 1656 en 1726 het aantal communicanten in Zuidholland van 75.000 tot 43.447, in Noordholland van 120.000 tot 58.882, in Utrecht van 35.000 tot 18.724, in Gelderland benoorden de Waal van 34.000 tot 20.654. Hij drukt deze aantallen communicanten dan uit in percentages van de totale bevolking. Het resultaat is een daling van het percentage katholieken van 29% tot 15% in Zuidholland, van 45% tot slechts 20% in Noordholland en waarschijnlijk van 55% tot 30% in Utrecht. Op het platteland van Noordholland daalde het percentage van 65 à 75% tot ongeveer 33%; op het platteland van Zuidholland van 30 à 35% tot hooguit 16 à 17%. En op lokaal niveau: in Hoorn een daling van 25% tot 12%; in Alkmaar van 45% tot 15%; in Rotterdam van 27% tot 12%; in Gouda van 45% tot 22%.

Gezien de draagwijdte van deze door De Kok gesignaleerde verschuivingen lijkt de vraag gerechtvaardigd of hij daarvoor een werkelijk overtuigende bewijsvoering levert. Met deze vraag willen wij ons in het volgende bezighouden.

De Kok sluit zich voor de kwalitatieve kant van zijn bewijsvoering nauw aan bij een hypothese van Rogier. Deze heeft in zijn „Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw” gewezen op het teruglopen van de omvang van de katholieke bevolkingsgroep tussen de volkstellingen van 1840 en 1900 van 38,5% tot 35,0%. Die zestigjarige evolutie terugprojecterend via een denkbeeldige 40% in 1795, kwam Rogier tot de mening dat het niet gewaagd is een percentage van 45% voor omstreeks 1700 te noemen, en dat er bij het sluiten van de vrede van Munster een soort fifty-fifty-verhouding bestaan zou kunnen hebben. „Hadden er parlementaire verhoudingen gegolden, dan zouden wij toen een vertegenwoordiging gehad hebben, die ongeveer op het dode punt stond, zoiets als 52-48.”³

Was er bij Rogier nog sprake van een hypothese, De Kok meent

* L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, II, 1947, blz. 789. De Kok, a.w., blz. 56-57.

nu tot zekerheid te komen, althans met betrekking tot de tweede helft van de 17e eeuw.⁴ Hij vindt trouwens dat Rogier daarvoor zelf reeds voldoende argumenten aanvoert en dat diens gedachten nog worden versterkt door gegevens bij Geyl.⁵ Wanneer men deze twee auteurs erop naslaat om de kracht van hun argumenten te beproeven, wordt men wel erg teleurgesteld. Niet door hetgeen die auteurs schrijven, doch wèl in de bewijskracht die hun opmerkingen hebben voor de stelling van De Kok. Geyl schrijft — zonder dit verder waar te maken — dat de katholieken in 1619 in Holland op $\frac{1}{3}$ van de bevolking geschat werden, in 1624 in Friesland op $\frac{1}{4}$. Verder dat enkele honderden priesters bijgestaan door duizenden „klopjes” ongestoord konden arbeiden. De interventie van de Franse gezant d'Avaux ten gunste van Rovenius (1640) viel niet in goede aarde en de behandeling der katholieken werd voor enige tijd eer strenger dan milder.⁶ Het is moeilijk in te zien hoe deze opmerkingen steun zouden verlenen aan de opvatting van De Kok. Met de bewijskracht van de passage uit Rogiers boek is het nog slechter gesteld. Daarin wordt er juist op gewezen, dat de z.g. protestantisering een sociaal zeer gedifferentieerd proces is geweest.⁷ Het eerst zou dit de „paupers” hebben geraakt, het laatst het regentenpatriciaat en de adel. In Rogiers gedachten-gang vormt het protestant worden van dit dunne bovenlaagje de allerlaatste fase van een proces, dat zich in hoofdzaak reeds veel eerder heeft afgespeeld. Zo bezien zijn de opmerkingen van Rogier zelfs in strijd met de theorie van een verdere protestantisering op grote schaal tussen 1656 en 1726.

Hoe dit ook zij, het is wel duidelijk dat De Kok geen steekhoudende argumenten kan ontleenen aan uitspraken van derden. Uiteindelijk kan zijn bewijsvoering dan ook uitsluitend rusten op de kwantitatieve gegevens uit de missieverslagen van 1656 en 1726. Van het verslag van 1726 kan met enig recht worden gezegd, dat het de eerste is van een reeks opgaven, die vertrouwen inboezemen.⁸ Zij bevatten per statie (d.i. missie-post) gedetailleerde en vrij precieze vermeldingen, niet alleen van het aantal communicanten doch ook van het aantal doopsels, huwelijken en bekeringen. Hoe is het echter gesteld met het verslag van 1656? Dit is nu een brandende vraag. Immers, van de betrouwbaarheid van deze bron en van de wijze waarop hij moet worden geïnterpreteerd,

⁴ DE KOK, a.w., blz. 57 en 58.

⁵ DE KOK, a.w., blz. 57.

⁶ P. GEYL, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, I, 1948, blz. 448.

⁷ L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, I, blz. 479-484.

⁸ DE KOK, a.w., blz. 62.

blijkt tenslotte de gegrondheid van De Koks conclusie — de terugval van het percentage katholieken in 70 jaar tijds van 46% tot 33% — geheel af te hangen. Gezien in het licht van de reeds geconstateerde ingrijpendheid van deze conclusie, dienen de hoogste eisen te worden gesteld aan de betrouwbaarheid of geloofwaardigheid van deze alleenstaande bron en aan de voorzichtigheid waarmee hij wordt gehanteerd. De Kok meent die vereiste geloofwaardigheid te mogen aannemen op grond van het volgende:

1. de cijfers uit de verslagen van 1635 t/m 1656 van de apostolische vicaris De la Torre zouden reeds in belangrijke mate steunen op door de pastoors verstrekte opgaven, zulks in tegenstelling tot de cijfers in de verslagen uit het begin van de 17e eeuw, die grotendeels op schattingen van de apostolische vicarissen zelf berusten;⁹
2. de opgaven van 1656 zouden enige bevestiging vinden in het speciaal op Friesland betrekking hebbende verslag, dat in 1663 door de apostolische vicaris Neercassel is uitgebracht;
3. een andere bevestiging van De la Torres verslag uit 1656 zou gegeven worden door gespecificeerde cijfers uit 1661 in een verslag van de aartspriester Judocus Vercampen over het toenmalige aartspriesterschap Alkmaar.

Van het eerste punt, nl. dat de cijfers van 1635 t/m 1656 reeds in belangrijke mate op door de pastoors verstrekte opgaven berusten, moet worden gezegd dat dit bij het naslaan van de bron nauwelijks steun vindt. Het kan desondanks waar zijn. Maar is het wel verantwoord om verder elke poging tot inwendige bronnenkritiek achterwege te laten? Het gehele bewijs komt nu te rusten op de bovengenoemde punten 2 en 3, nl. een vergelijking van het verslag van 1656 met dat van 1663 betreffende Friesland en met dat van 1661 betreffende het aartspriesterschap Alkmaar. Op zichzelf zijn zulke vergelijkingen ter toetsing van het verslag van 1656 alleszins aanvaardbaar. Helaas komen zij echter bij De Kok niet goed uit de verf.

Over de vergelijking van de Friese cijfers van 1656 en 1663 schrijft hij verwarrende alinea's, die hier niet in extenso kunnen worden weergegeven en waarnaar wij de lezer moeten verwijzen.¹⁰ Er is daarin sprake van ambulante missie, van mogelijke samenvoeging en splitsing van staties, van „geestelijk niemandsland” en „verweesde gebieden”. Een reële vergelijking van de cijfers uit

⁹ De Kok, a.w., blz. 63.

¹⁰ De Kok, a.w., blz. 64-66.

beide verslagen vinden wij echter nauwelijks. Daarom zullen wij deze vergelijking zelf opstellen. Het missieverslag van 1656 komt volgens De Kok voor Friesland op een totaal van 13.350 communicanten; onze telling leverde een totaal van 14.000 op. Het verslag van 1663 vermeldt 9.714 communicanten. Dit laatste is echter onvolledig. Er ontbreken de opgaven van één jezuïet en één dominicaan. Uit het begeleidend schrijven blijkt echter dat het algehele totaal in het aartspriesterschap Friesland toen 11.313 communicanten bedroeg.¹¹ Deze achteruitgang in slechts zeven jaar van 14.000 tot 11.313 (bijna 20%), waaraan De Kok blijkbaar niet zwaar tilt, mag toch allerminst gering worden geacht! Bij een voortgaand verlies in dit tempo zou het katholicisme in Friesland binnen één generatie uitgestorven zijn. Vergelijken wij nu daarentegen eens de opgaven van 1663 met die van 1726, dan komen wij tot een verrassende conclusie: het aantal communicanten daalt van 11.313 tot 9.988. Deze daling van bijna 12% in 63 jaar stemt vrij goed overeen met de daling van het totale aantal inwoners in dat gedeelte van Friesland (de steden en de Zuidwesthoek) waar de katholieken vooral geconcentreerd waren. Zij hebben zich daar blijkbaar goed weten te handhaven, maar zagen hun aandeel in de bevolking van *geheel* Friesland tussen 1663 en 1726 iets dalen, omdat de streek waarin zij woonden relatief in groei ten achter bleef.¹² Het verslag van 1663 steekt niet alleen gunstig af bij dat van 1656 door een grotere gedetailleerdheid en de meer verzorgde indruk die het maakt, het sluit bovendien goed aan bij dat van 1726 en de daartussen liggende bevolkingsevolutie in Friesland. Een achteruitgang van de Friese katholieken met 2.000 communicanten, d.i. 3.000 personen in de zevenjarige periode die onmiddellijk daaraan voorafgaat (1656-1663), lijkt in dit licht zeer onwaarschijnlijk. Er zijn dan ook werkelijk geen gronden voor de mening van De Kok, dat de rapporten van 1656 en 1663 over Friesland elkaar bevestigen.

Bij de vergelijking van de opgaven uit 1656 met die uit 1661 voor het aartspriesterschap Alkmaar, redeneert De Kok als volgt. In Holland en Utrecht *als geheel* zijn de aantallen communicanten in 1656 ongeveer tweemaal zo hoog als in 1726. Voor het aarts-priesterschap Alkmaar *alléén* blijken de cijfers uit het verslag van 1661 eveneens bijna het dubbele te vormen van die uit 1726. Het

¹¹ De Kok had dit kunnen weten wanneer hij, in plaats van deze gegevens te ontleenen aan het werk van Rogier, de bron zelf had geraadpleegd, die is uitgegeven in R.G.P. 84, *Romeinse bronnen etc.*, blz. 249-252.

¹² Hierover in de te verwachten dissertatie van J. A. FABER.

verslag van 1661 bevestigt dus dat van De la Torre uit 1656, aldus De Kok.¹³

Deze redenering is o.i. niet steekhoudend. Dat er een daling van het absolute aantal communicanten optrad in het gebied van Alkmaar tussen 1661 en 1725 was te verwachten: de totale bevolking daalde daar nl. sterk, een ontwikkeling waarop De Kok op blz. 184 en 185 ook zelf attendeert. Maar deze daling van het aantal communicanten in dit kleine gedeelte van het Hollands-Utrechtse gebied bewijst toch niets over de juistheid van een halvering in het gehele gebied, waarvan vaststaat dat de ontwikkeling van het aantal inwoners langs andere lijnen verliep. Bovendien is het o.i. ook nog onjuist om te concluderen dat de gespecificeerde cijfers over het aartspriesterschap Alkmaar bijna het dubbele vormen van die in 1726. Voor zover de gewijzigde indeling van de staties een vergelijking toelaat, blijkt bij naslaan van de beide bronnen van een dergelijke ontwikkeling in het merendeel van de gevallen niets. De totalen geven al evenmin aanleiding om van een halvering te spreken: het verslag van 1661 geeft ongeveer 8.200 communicanten en uit het verslag van 1726 kan men opmaken dat in hetzelfde gebied toen minstens ca. 5.500 communicanten waren. Een teruggang met ongeveer één derde dus, in overeenstemming met de bevolkingsontwikkeling in dit gebied.¹⁴

Een bevestiging van het verslag van 1656, zoals De Kok dit wil zien, is langs deze weg dus niet te vinden. Maar waarom volgt hij deze omweg bij de vergelijking? Het lag toch voor de hand het aantal van ca. 8.200 communicanten uit 1661 te vergelijken met het aantal dat De la Torre vijf jaar eerder voor dit gebied opgeeft. De Kok doet dit niet. Uit zijn bijlage II blijkt echter dat hij alleen al voor een groep dorpen van het aartspriesterschap Alkmaar tot 13.000 communicanten in 1656 komt! Een absurd getal vergeleken met de 8.200 voor het gehele aartspriesterschap in 1661. Het zou een teruggang van minstens vijfduizend communicanten in enkele jaren betekenen!

De Koks poging een bevestiging van het verslag van 1656 te vinden in de genoemde rapporten over Friesland en een deel van Noordholland moet dus als mislukt beschouwd worden.

Overigens moet worden opgemerkt dat zelfs wanneer de opgaven in De la Torres rapport betreffende één of twee streken van het land juist zouden zijn, dit nog niets zegt over de in hetzelfde rapport vermelde opgaven betreffende andere delen van het land. De apostolische vicaris was in deze afhankelijk van zijn zegslieden

¹³ De Kok, a.w., blz. 67-68.

¹⁴ Hierover in de te verwachten dissertatie van A. M. VAN DER WOUDE.

en de kwaliteit van de hem verstrekte opgaven kan dus verschillend zijn geweest. Het eventueel deugen van de Friese of Noord-hollandse cijfers zegt nog niet alles. Het is in dit verband instructief om eens het aantal numerieke vermeldingen in het verslag van 1656 en het aantal in het verslag van 1726 te vergelijken. Dit is gedaan in de onderstaande tabel, gebaseerd op bijlage II van De Kok.

Duidelijk blijkt hier hoe schamel de opgaven van 1656 in vergelijking met die van 1726 zijn. Tegenover een totaal van 247 vermeldingen in 1726 komt het verslag van 1656 slechts tot 102. Dit duidt er reeds op dat heel wat opgaven verzamelopgaven zijn, waarin verscheidene staties zijn samengeteld, ofwel dat er sommige staties geheel ontbreken. De tabel laat zien dat juist voor de gebieden met de spectaculaire achteruitgang (Holland, Utrecht en Gelderland) de verschillen in het aantal vermeldingen het grootst zijn. Dit maant nog eens te meer tot voorzichtigheid.

Nog ongunstiger valt de vergelijking uit, wanneer de opgaven van 1656 en 1726 bekeken worden op hun „bijbelse” karakter (ronde cijfers). Dan blijkt dat in 1656 de grote meerderheid van de vermeldingen op twee, drie of vier nullen eindigt. Het gaat hier dan ook om vaak grove schattingen. Dit komt tevens tot uiting in de wijze waarop in het verslag zelf de getallen worden gepresenteerd. Er wordt gesproken van: *misschien 200, wellicht 1000, 3 of 4000, nauwelijks meer dan 100, boven 3000, gemakkelijk 5000, 4000 te boven gaand, tenminste 20.000*. Vaak wordt toegevoegd: *omtrent, omstreeks of geschat op*. In 1726 is dat anders: driekwart van de vermeldingen gaat uit op eenheden of tientallen en samen tellen deze meer dan de helft van de communicanten. De getallen zijn kleiner en maken de indruk van

Aartspriesterschap	Aantal numerieke vermeldingen		
	1656 ^a	1726 ^a	Verschil
Holland -	30	107	+ 77
- Zeeland	6	3	- 3
Utrecht	25	40	+ 15
Friesland	15	24	+ 9
Groningen-Drente	3	5	+ 2
Salland	8	14	+ 6
Twente	2	14	+ 12
Gelderland-Kleef	13	40	+ 27
Totaal	102	247	+ 145

^a zonder het aartspriesterschap Lingen.

een grotere nauwkeurigheid doordat zij per priester zijn opgegeven. De grote ronde getallen op drie of vier nullen komen minder of in het geheel niet voor. Er zijn dus duidelijke aanwijzingen dat de opgaven uit 1656 en die uit 1726 zich, wat gedetailleerdheid en exacte specificatie betreft, in twee verschillende werelden bewegen. In het licht van de opzienbarende verschuivingen zou dit reeds reden te over zijn de cijfers van 1656 met de nodige reserve tegemoet te treden.

Ontbreekt er bij De Kok dus nogal wat aan deze reserve ten aanzien van de geloofwaardigheid der opgaven, met zijn voorzichtigheid in het hanteren ervan is het zo mogelijk nog slechter gesteld. Bij de interpretatie van De la Torres verslag van 1656 draait nl. alles om de vraag wat erin is vermeld: communicanten of katholieken. De beantwoording van deze vraag is van essentieel belang, omdat het een groot verschil maakt of men over „communicanten” of „katholieken” spreekt: het aantal communicanten vormt nl. circa $\frac{2}{3}$ van het aantal katholieken.¹⁵ Van het antwoord zal dus afhangen of het verslag van 1656 — afgezien van de betrouwbaarheid — aanleiding geeft tot de vaststelling van de spectaculaire daling van het percentage katholieken van 46% tot 33% in zeventig jaar tijds (1656-1726). Mocht het antwoord inhouden dat het hier gaat om het aantal katholieken en niet, zoals De Kok het wil zien, om het aantal communicanten, dan zal De Koks percentage voor 1656 van 46% ook met $\frac{1}{3}$ moeten worden verlaagd en als 31% zeer dicht bij dat van 1726 komen. Het zou betekenen dat het percentage katholieken in de totale Nederlandse bevolking tussen 1656 en 1726 geen noemenswaardige verandering meer heeft ondergaan en dat dus niet gesproken kan worden van een omvangrijke nawerking van de protestantisering in deze periode. Dit kan De Kok niet zijn ontgaan en zou hem tot voorzichtigheid moeten hebben aangespoord.

Bezien wij thans wat hij over deze kwestie schrijft. „Het is in dit verband noodzakelijk erop te wijzen, dat de verslagen van de apostolische vicarissen doorgaans opgave verstrekken van het aantal communicanten, praktisch dus van het aantal katholieken boven de 11 à 12 jaar. Ook de la Torre spreekt niet van ‘320.000 katholieken’, maar van 320.000 *communicanten* (cursivering van De Kok), hetgeen bij de specificatie naar steden en streken ook nadrukkelijk bevestiging vindt in de herhaalde aantekening: ‘de kinderen niet meegeteld’ en dergelijke.”¹⁶ Meer niet. Zelfs geen verwijzing naar deze passages, hetgeen hier wel een bijzonder hin-

¹⁵ DE KOK, a.w., blz. 239.

¹⁶ DE KOK, a.w., blz. 57.

derlijke afwijking betekent van de goede gebruiken in ons vak. Want bij het doorzoeken van het 321 bladzijden tellend en geheel in het latijn geschreven rapport van De la Torre slaagden wij er niet in één passage over niet meegetelde kinderen te vinden. Waarmee niet gezegd is, dat een dergelijke passage niet één of enkele malen kan voorkomen. Wél vonden wij de passage van De la Torre, waarin niet van 320.000 katholieken maar van communicanten sprake zou zijn: „... trecentis nimirum ac viginti mille et nonaginta Catholicis (si non numero ac merito, saltem fervore ac zelo longe superantes eos, qui superiori sacculo satis depravato transeuntes quodammodo super pane vivifico ac velut in umbra mortis vixerant) . . .”¹⁷

Hoe men het ook keert of wendt, men zal o.i. niet tot een andere vertaling kunnen komen dan deze: „... namelijk driehonderd twintig duizend negentig katholieken die, zo niet in getal en verdienste, dan toch althans in vurigheid en geloofsijver diegenen overtreffen, die in de vorige eeuw, ernstig verdorven als zij was, om zo te zeggen voorbijgingen aan en zich verheven achtten boven het levend-makend brood en a.h.w. in de schaduw des doods leefden . . .” Deze passage geeft juist aanleiding te veronderstellen dat De la Torre over *katholieken* spreekt en niet over *communicanten*. Die indruk wordt ten eerste versterkt door lezing van het rapport zelf. Onder alle vermeldingen zijn er slechts vier, waarin uitdrukkelijk van communicanten sprake is: 's-Gravenhage, Dordrecht, Gouda en Wassenaar c.a.¹⁸ Daar staan vier passages tegenover waarin vermeld worden incolae of animae Catholicae: Woerden, Vlaardingen, Egmond en Tholen.¹⁹ In alle andere gevallen wordt gesproken van: Catholici, numerus Catholicorum, e.d.

Voor wie nu nog niet overtuigd mocht zijn, dat de cijfers van 1656 niet alle als „communicantencijfers” uitgelegd mogen worden, bevat onze bron zelf nog een niet mis te verstane aanwijzing. Te Utrecht en omgeving wordt niet alleen het „numerus Catholicorum” vermeld, maar tevens het aantal in de laatste twee jaar toegediende doopsels. Op de 15.000 katholieken (eventueel communicanten) werden in deze twee jaar 1.020 dopen geregistreerd, d.i. 510 per jaar.²⁰ Gaan wij uit van 15.000 katholieken, dan was het doopcijfer 34⁰/₀₀; wil men 15.000 communicanten lezen dan zou dit een doopcijfer van 22 à 23⁰/₀₀ betekenen. Zulk een doopcijfer van nog geen 25⁰/₀₀ in het midden van de 17e eeuw is wel

¹⁷ *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 11 (1883) blz. 389.

¹⁸ a.w., 11 (1883) blz. 65, 77, 99 en 109.

¹⁹ a.w., 10 (1882) blz. 196 en 237; 11 (1883), blz. 160 en 176.

²⁰ a.w., 10 (1882) blz. 185.

zeer onwaarschijnlijk. Veel aannemelijker is het doopcijfer van 340/100. Ook hieruit blijkt dus dat het om katholieken gaat.

Nog een tweede aanwijzing ligt in de uitvoerig, maar niet volledig door De Kok besproken cijfers over Rotterdam.²¹ Hij had er immers slechts het cijfer van het missieverslag van 1662, dat hij wél voor Amsterdam gebruikt, aan toe hoeven te voegen om achterdocht te krijgen. Het rijtje van de communicantencijfers wordt dan:

1616	300 à 400
1617	500 à 600
1622	1.000
1635	3.000
1642	ruim 3.000
1656	6.500
1662	4.000

Het cijfer van 1656 springt hier zo vreemd uit, dat het zich alleen als 6.500 katholieken (d.i. $\pm$ 4.200 communicanten) laat interpreteren.

Met dit alles is eigenlijk reeds voldoende aangetoond, dat De Koks mening, als zou het in het verslag van 1656 gaan om communicanten en niet om katholieken, ongegrond is. Hoe fantasistisch De Koks zienswijze is, komt echter nog sterker tot uiting, wanneer men aan de hand van enkele concrete voorbeelden nagaat tot welke absurde consequenties zij leidt. Nemen wij daartoe allereerst eens het platteland van Noordholland onder de loep. Het percentage katholieken zou hier tussen 1656 en 1726 zijn gedaald van 65 à 75% tot 33%. De absolute bevolkingscijfers waren volgens De Kok resp. $\pm$ 160.000 en $\pm$ 126.000.²² Het absolute aantal katholieken moet dan gedaald zijn van 110.000 tot 42.000. Op zichzelf reeds een ontwikkeling waarvan men zich met verbazing afvraagt, waarom zij geen enkele neerslag heeft gevonden in contemporaine geschriften. Deze daling impliceert een stijging van het aantal niet-katholieken van 50.000 tot 84.000 zielen. Nemen wij aan, dat degenen die tot de kleinere denominaties (luthersen, etc.) behoorden, in beide jaren hetzelfde aandeel in de bevolking hadden en stellen wij dat aandeel op 10%,²³ dan is het aantal personen van deze confessies resp. 16.000 en 12.500

²¹ DE KOK, a.w., blz. 67.

²² DE KOK noemt in 1726 28.000 communicanten, d.i. 42.000 katholieken. Aangezien zij ook volgens hem 1/3 van de totale bevolking vormden, omvatte de bevolking $\pm$ 126.000 personen.

²³ In 1809 behoorde op het Noordhollandse platteland 15,8% (22.750 personen) tot de lutherse, doopsgezinde, remonstrante en joodse denominaties.

geweest. Voor de gereformeerden blijven dan over: in 1656 ± 34.000 en in 1726 ± 71.500 zielen. Ondanks de sterke achteruitgang van de totale bevolking zou het aantal gereformeerden ruimschoots verdubbeld zijn! Een ontwikkeling die niet ongemerkt aan de doopboeken van de gereformeerde kerk voorbij zou zijn gegaan. Het zij nu reeds opgemerkt dat de bewerking door één van ons van de retroacta van de burgerlijke stand van Alkmaar, Edam, Akersloot, Heemskerk, Uitgeest, Westzaan, Westzaandam, Oostzaandam, Broek in Waterland, Assendelft, Warder, Volendam, Wormer en Jisp geen enkel aanknopingspunt geeft voor de zo juist geschetste ontwikkeling.²⁴

Een ander voorbeeld is Rotterdam. Een bewerking van alle doopboeken²⁵ maakt het mogelijk vanaf 1670 het aantal katholieke doopsels, in percenten van het totale aantal dopen, te volgen. Dit percentage bewoog zich van de tienjarige periode 1670/79 naar die van 1720/29 van een kleine 15% naar 20%. Wanneer wij op grond van andere Rotterdamse gegevens achterwaarts extrapoleren naar 1656, dan mogen wij stellen dat het aantal katholieke doopsels in de periode 1656-1726 gestegen is van 14% tot 20% van het totale aantal dopen.²⁶ Tot welke conclusie is echter De Kok gekomen? Het percentage katholieken in de totale Rotterdamse bevolking daalde in die periode van 27% naar 12%.²⁷

En hiermee stuiten wij dan meteen weer op een algemene zwakte van de werkwijze van De Kok. Voor het berekenen van percentages zijn nu eenmaal twee zaken van node: het totaal en het gedeelte waarvan het percentage te berekenen staat. Dit laatste gedeelte dacht De Kok te vinden in de *communicantencijfers*. Dat hij hierin niet slaagde, staat wel vast. Maar hoe komt hij aan zijn totalen? Van de meeste provincies, steden, etc., bestaan nog geen bruikbare bevolkingscijfers voor de jaren waarvan De Kok ze nodig heeft. Voor de Hollandse steden b.v. zijn er alleen de cijfers uit 1622 en 1795. Voor De Kok vormt dit slechts een geringe hindernis om in 1656 en 1726 percentages te berekenen. Zo heet in 1656 Haarlem 50 à 60.000 inwoners te hebben, Hoorn 15 à 20.000, Alkmaar een kleine 15.000, Enkhuizen 20 à 30.000;²⁸ Amsterdam moet toen al zo'n 200.000 inwoners hebben gehad,

²⁴ Deze curven zullen t.z.t. gepubliceerd en besproken worden.

²⁵ Een binnenkort te verwachten publikatie van G. MENTINK en A. M. VAN DER WOUDE.

²⁶ Hoewel het aandeel van de katholieken in de totale bevolking hiermee niet precies hoeft overeen te komen, kan het niet meer dan 1 à 2% schelen.

²⁷ De Kok, a.w., blz. 203.

²⁸ De Kok, a.w., blz. 195.

's-Gravenhage 27.500, Gouda 20.000, Schiedam 8.500.²⁹ Het kan allemaal best waar zijn, maar het behoeft toch op zijn minst enig betoog.

Uit dezelfde roekeloze instelling spruiten opmerkingen als: „in 1656 was (het inwonertal van het Noordhollandse platteland) waarschijnlijk ternauwernood hoger (dan in 1622) daar het in vijftig jaar tijd tot 200.000 inwoners verdubbelde Amsterdam veel bevolking aan het platteland onttrokken heeft.”³⁰ En voor Twente komt hij tot 13.000 communicanten in 1656. Het verslag geeft een aantal katholieken van ± 3.000 (hetgeen inderdaad wel te laag zal zijn), maar De Kok telt hier arbitrair 10.000 communicanten bij, die in het Munsterse zouden kerken, omdat Neercassel in 1662 spreekt van een door de Oldenzaalse priesters gestichte kerk in „Gravia” in het Munsterse, waar op hoogtijdagen meer dan 10.000 katholieken kwamen. Of dit dan nog niet genoeg is, brengt hij voor geheel Overijssel nogmaals een correctie aan voor ± 5.000 grensbewoners. Zijn einduitkomst is dan een teruggang van het Overijsselse katholiekenpercentage tussen 1656 en 1723 van 45% tot 40%.³¹ Op de Veluwe, zo redeneert De Kok, telde men in 1656 3.580 communicanten; daar dit gebied destijds nog zeer dun bevolkt was, is *dus* het aantal katholieken betrekkelijk hoog geweest.³² Zo wordt door hem „aangetoond” dat hier het percentage katholieken omstreeks 1650 hoog was en in de periode 1650-1725 sterk daalde. In de conclusies wordt de Veluwe dan ook vermeld bij dié gebieden, waar de grootste katholieke verliezen zijn geleden.³³ Met zo'n methode kan men veel bewijzen! De feiten liggen echter hoogst waarschijnlijk heel anders. Omstreeks 1650 heeft de Veluwe zeker ca. 40.000 inwoners gehad.³⁴ Uitgaande van het door De la Torre genoemde aantal katholieken komt men dan tot een katholiek aandeel in de Veluwse bevolking van niet meer dan 7 à 11%. Een nadere vergelijking van Veluwse bevolkingsgegevens³⁵ met de opgaven in de missieverslagen laat zien, dat er geen sprake kan zijn van een sterke nawerking van de protestantisering zoals De Kok meent. Het niveau van 7 à 11% voor het katholieke aandeel in de bevolking blijft

²⁹ De Kok, a.w., blz. 195 en 203 (te construeren uit tabel 34).

³⁰ De Kok, a.w., blz. 183-184.

³¹ De Kok, a.w., blz. 154 en 473. Men vergelijkte bovendien *A.A.U.* 18 (1890) blz. 196 voor hetgeen Neercassel werkelijk mededeelt!

³² De Kok, a.w., blz. 166.

³³ De Kok, a.w., blz. 247.

³⁴ H. K. ROESSINGH, *Historisch-demografisch onderzoek*, 1959, grafiek op blz. 13.

³⁵ H. K. ROESSINGH, Het Veluwse inwonertal, 1526-1947, *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) blz. 79-150.

gedurende de eerste helft van de 18e eeuw gehandhaafd. In 1809 is het volgens de godsdiensttelling van dat jaar 13,8%.

In hetzelfde vlak van oppervlakkig argumenteren ligt de nu overbodig geworden hypothese over de gedwongen protestantisering op het platteland, doordat de protestantse ambachtsheer-landheer bij de verpachting de voorkeur gaf aan protestantse boeren.³⁶ Zoiets zal plaatselijk wel eens gebeurd zijn, maar de hypothese veronderstelt heel wat in één slag: het overheersen van verpachting boven eigendom; lokale concentratie van het grondbezit in één hand; het samenvallen van het bezit van de ambachtsheerlijkheid met het bezit van het grootste gedeelte van de aldaar te verpachten grond; een grotere vraag naar dan aanbod van pachtgrond. Ook hiervan geldt, dat het waar zou kunnen zijn, maar dat wij er nog veel te weinig van weten. Het veronderstelt welhaast Oosteuropes aandoende eigendomsverhoudingen. Voorlopig is het niet erg waarschijnlijk³⁷

Betekent dit nu dat het gehele werk van De Kok zijn waarde heeft verloren? Dit is zeker niet het geval. Onze kritiek richt zich tegen twee aspecten: (1) de wijze waarop het missieverslag van 1656 wordt gehanteerd; (2) de vaak al te voorbarige veronderstellingen, conclusies en hypothesen. Daar staat echter tegenover dat onze kennis van de godsdienstkaart in de periode 1726-1840 een aanzienlijke verrijking heeft ondergaan; dat de oudste volledige godsdiensttelling (van 1809) openbaar gemaakt is, waardoor tevens het aantal beschikbare volkstellingen met één is vermeerderd. Daarmee heeft De Kok de geschiedeniswetenschap ten zeerste aan zich verplicht. Met legendeforming is echter niemand gediend.

Wageningen, 30 december 1964

II. J. A. DE KOK o.f.m.:

Het missieverslag van 1656: legendeforming of onverteerde brok?

Het is met gemengde gevoelens, dat ik de uitnodiging aanvaard het driemanschap Van der Woude, Faber en Roessingh te ant-

³⁶ DE KOK, a.w., blz. 182, 183 en 191.

³⁷ Op blz. 190, noot 19 zegt De Kok zelf: „Alleen plaatselijk onderzoek kan deze hypothese waarmaken!”, maar in zijn conclusies op blz. 241 laat hij deze hypothese figureren als „feitelijk resultaat” van zijn onderzoek! In dit verband kan er de aandacht op gevestigd worden, dat ook het tegendeel van de hypothese van De Kok geconstateerd kan worden. Soms grote katholieke bevolkingsgroepen zien kans vaste voet te krijgen in pas in de 17e eeuw ontgonnen land: Beemster, Wijdewormer, Heerhugowaard.

woorden. Mag het enerzijds een eenvoudige opgave zijn enkele van de vele onjuiste voorstellingen te corrigeren, anderzijds is het verbazingwekkend te constateren hoe weinig zorg Van der Woude c.s. besteed hebben aan het weergeven van andermans mening. Door de auteur zelf aangebrachte nuances en reserves zijn dubbel belangrijk, wanneer men hem beschuldigt van „te snelle conclusies, oppervlakkige redeneringen, legendevorming”.

Zij vatten meermalen inhoudelijk onjuist samen. Het beschrijven van de status quaestionis (p. 54-59) is nog steeds iets anders dan het zoeken van steun bij derden. Waarom lazen Van der Woude c.s. trouwens p. 59-60 niet, waar bij de uiteenzetting van de voorgenomen werkwijze en de te gebruiken bronnen duidelijk afstand werd genomen van de wijze waarop Rogier tot zijn hypothesen kwam?

Zij hebben de voortdurende behoefte mij ongenueanceerde uitspraken toe te dichten, na deze overigens eerst zelf verminkt te hebben. Dat het verslag van 1656, en meer algemeen alle verslagen uit de periode 1635-1663 kwalitatief een tussenpositie innemen tussen de nagenoeg onbruikbare van 1602-1622 en die van de 18e eeuw heb ikzelf uiteengezet op p. 63 van mijn boek. Op p. 66 heb ik mijn reserves rond het verslag van 1656 nader omschreven: „Al zal men niet moeten vallen over een paar honderd, soms zelfs volle duizend meer of minder...”, terwijl op p. 239 de noodzaak werd betoogd van het aanhouden van marges en ook de beperkte bruikbaarheid voor het plaatselijk onderzoek.

Ik zou mij bezondigen aan roekeloze schattingen van de Hollandse bevolking in 1656 en 1726. Om dit waar te maken hebben de schrijvers dan wel een „reconstructie” uit tabel 34 nodig. De plusminus-tekenen in die tabel schijnen voor de reconstructors geen enkele betekenis te hebben, zoals ook mijn „ongeveer een derde” voor het Noordhollandse platteland in 1726 prompt en zonder waarschuwing wordt omgezet in 33%. De wijze van schatten werd door mij uiteengezet op p. 88 (aant. 4): „12% bij een bevolking van 130.000, 14% bij een bevolking van 105.000, 13% bij het vermoedelijke bevolkingscijfer van 120.000.” Wat voor Friesland wordt toegestaan blijktens het ontbreken van protest, mag ook voor de Hollandse steden. Waar ik zelf bevolkingscijfers noemde voor de Hollandse steden (Haarlem, Enkhuizen) hield ik onzekerheidsmarges aan van 25 à 35%, waar ik ze niet noemde (’s-Gravenhage, Schiedam) word ik vastgepend op exacte cijfers. Overigens verandert zelfs een aanzienlijke vergroting van de marges weinig of niets aan die tabel 34 (p. 203 en 239). Bovendien werden de bevolkingscijfers voor 1726 reeds geschat door Ramaer, die daarbij op bronnen steunde (vgl. bijlage III, p. 477-479). De

schrijvers kunnen menen dat deze cijfers niet deugen — maar dat moet dan ronduit gezegd en waargemaakt worden.

Inzenders schrijven voortdurend over het voor hen onverklaarbaar grote verschil tussen de cijfers van 1656 en 1726. Maar waarom gaan ze dan geen enkele keer in op hetgeen door mij in §§ 13 t/m 15 geschreven werd over de verklaring van dat verschil? Over het eerst laat wegvallen van de adelsbescherming op het platteland, over de economische gevolgen voor de stadsbevolkingen van de handelsoorlogen met Engeland en Frankrijk etc. De uitspraak van Neercassel in 1676 liegt er niet om: „Amsterodami, ne plures prae inedia defecerunt . . .”. Om te voorkomen dat er nog meer van honger afvielen: de katholieke armenzorg was zelfs in Amsterdam niet tegen extreme noodsituaties opgewassen, wanneer jaren achtereen handel en de industrie daarachter stil lagen en de prijzen door schaarste hoog (p. 197-198). Terwijl op de geciteerde pagina van Geyl te lezen staat (na de schatting voor Friesland en Groningen), dat de voor katholieke zielzorg noodzakelijke oogluiking door de magistraat veel geld kostte — op te brengen door de werkelijk overtuigde katholieken: „Zo stelde zich aan elke nieuwe generatie de grote verleiding opnieuw” (p. 193 en 198).

Zij spreken — met voorbijgaan van hetgeen ik daarover in § 13 schreef — over het zwijgen van de contemporaine bronnen over de teruggang tussen 1656 en 1726 in Noord-Holland. Maar die contemporaine bronnen zwijgen eveneens nagenoeg (en tot voor kort de literatuur geheel) over de minstens even spectaculaire verdubbeling van het katholiekenpercentage in de Hollandse steden na 1726, en ook over de grote verschuivingen in Twente (van 80% katholieken in 1726 over 57% in 1809 naar 39% in 1909). Daaraan gaan zij stilzwijgend voorbij.

Soms maken zij wilde slagen in de lucht. Op p. 64 werd door mij niet over splitsing, opheffing of samenvoeging van staties gesproken, wel over het feit dat de missionarissen zich nog niet definitief op één centrum binnen hun statie gevestigd hebben (ambulante missie). En wáár heb ik nog eens 5.000 Overijsselse communicanten bijgeteld? In tabel 27 in ieder geval niet.

Over Roessinghs bevolkingsgegevens voor de Veluwe kon ik eind 1963 nog niet beschikken. De daar verstrekte opgaven bevestigen echter hetgeen door mij geschreven werd. In de jaren 1650-1749 groeide de Veluwse bevolking met 35%, het middenstuk zelfs met ruim de helft. In de periode 1656-1726 is het communicantencijfer met ruim een zesde, en wanneer men Wageningen-Renkum buiten beschouwing laat zelfs met ruim een vijfde gedaald. Op de Veluwe leden de katholieken dus inderdaad „aanzienlijk” (schr. beweren weer iets anders) verlies, in de orde van

ruim een derde van hun percentage van 1656: van 13 naar ongeveer 8%. Dan toch durven beweren „dat het niveau voor het katholieke aandeel in de bevolking gehandhaafd bleef”... Overigens mocht ik ook zonder de gegevens van Roessingh katholieke teruggang veronderstellen, want ik beriep mij niet alleen op de communicantencijfers van 1656, en schreef op de gewraakte p. 166: „*In 1726 zijn de communicantencijfers echter aanzienlijk lager: Arnhem 800, Ysselmeerkust 742, ooststrand en middenstuk 1160 communicanten. Alleen Wageningen-Renkum toont groei naar 250 . . .*”. Deze passage viel aan verminking ten offer.

Maar genoeg: in mijn *terreinverkenning* op de historische religiekaart van Nederland speelde het verslag van 1656 een belangrijke, zij het niet enig beslissende rol.

Toetsing van het verslag van 1656

Volgens Van der Woude, Faber en Roessingh baseer ik de geloofwaardigheid van het verslag van 1656 op een drietal punten. Het sleutelargument ontbreekt echter in hun opsomming.

Wanneer men het verslag van 1656 naar waarde wil schatten, dan moet men het niet alleen vergelijken met de verslagen van 1726 of 1663, maar ook met de verslagen van 1635-1642. Doordat schrijvers over de onderlinge vergelijking van *alle* verslagen uit de 17e eeuw zwijgen, ontbreekt in hun weergave een belangrijk stuk van mijn argumentatie. Het is namelijk eerst na dit tijdverslindend werk, dat ik waarde ben gaan toekennen aan een verslag waarvan de cijfers ook mij aanvankelijk onwaarschijnlijk hoog leken: in verhouding tot 1726, maar niet (zoals bij onderzoek bleek) tot de cijfers in de reeks verslagen van 1635-1663.

De door hen gewenste interne kritiek is wel degelijk toegepast. Zo werden op p. 64-66 de verliezen in Friesland gedurende de periode 1635-1663 (niet alleen die van 1656-1663!) zeer nauwkeurig *gelocaliseerd en verklaard*. Het verlies werd geleden in de uitgestrekte diaspora van Noordoost-Friesland. Zo daalt het aantal communicanten van de statie Dokkum van 1500 in 1635 via de „kleine 1000” van 1640/42 en 350 in 1656 naar de 180 communicanten van 1663. Rond de eigenlijke zielzorgcentra handhaafden de katholieken zich beter, zij het ook daar niet helemaal: het verlies in de *stad* Dokkum bleef beperkt van 180 communicanten in 1640 naar 120 in 1663. De gegevens van 1656 voor Dokkum blijken zeer goed in de algemene lijn 1635-1663 te passen. Soortgelijke gegevens verstrekke ik over de twee plattelandsstaties welke vanuit Leeuwarden bediend werden en welke met Dokkum samen half Friesland, reikend van Waddenzee tot Oost-Zevenwouden, besloegen. Ruim 2500 van de tussen 1656 en 1663 „zoekge-

raakte" 3000 communicanten woonden in dit Noordoostelijk gebied — elders, in Zuidwest-Friesland, is er tussen 1656 en 1663 slechts heel geringe teruggang.

Waarom zwijgen Van der Woude c.s. hierover? Want met de localisering van het verlies werd tevens een verklaring gegeven. Noordoost-Friesland werd verzorgd door slechts drie, Zuidwest-Friesland door dertig priesters. Daardoor konden de aanvanke-lijke, tussen 1616 (komst van de eerste priesters) en 1635 geboek-te en bijna overal even grote successen van de Hollandse Zending (gegevens p. 65) in Noordoost niet, in Zuidwest wel worden vast-gehouden.

In mijn boek werd duidelijk gesteld (p. 65), dat „met de missie in contact komen" en „deelname aan de clandestiene Eucharis-tieviering" (bijna geheel Tjerkwerd in 1640) nog niet synoniem is aan duidelijke en vooral onwrikbare stellingname vóór het ka-tholicisme. Intensiteit van zielzorg is nodig voor *blijvende* resul-taten. De moeilijkheid van schrijvers over de tragere daling na 1663 kan door simpel citeren worden opgelost: op het platteland van Noordoost-Friesland is rond 1660 het laatste contact met de bevolking verloren; er waren daar in 1663 bijna geen katholieken meer (p. 64).

Wat tenslotte de daling tussen 1663 en 1726 betreft, wacht ik de dissertatie van Faber af, waarin zal worden aangetoond dat de bevolking van Zuidwest-Friesland met 12% is gedaald. De daling van het katholiekenpercentage gaat overigens met de regelmaat van een klok tot 1930 dóór . . . (p. 87-103).

„Het lag toch voor de hand, het aantal van ca. 8200 (ik tel er 9000) communicanten uit 1661 te vergelijken met het aantal dat de la Torre vijf jaar eerder voor dit gebied opgaf. De Kok doet dit niet." — Neen, en de Kok kon en mocht dit ook niet doen. De *voorzichtigheid* gebod immers, eerst te controleren of het verslag van 1661 volledig was. De „groep dorpen die alléén al tot 13.000 communicanten reikte" vormde namelijk met het afzonderlijk opgegeven Alkmaar en Egmond het *volledige* aartspriesterschap Alkmaar, dat eerst na 1668 aanzienlijk uitgebreid zou worden met het gebied rond Heemskerk en Castricum. Van dat aartspriester-schap ontbreekt in 1661 het gehele gebied ten Zuidoosten van Alkmaar: Zuidschermmer en Schermerhorn, de Rijp en Graft etc. De verhouding tussen deel en geheel ligt totaal anders dan schrij-vers stellen.

Als er een moeilijkheid te maken valt, dan geldt die niet de dorpen, maar de stad Alkmaar zelf. Vercampen geeft een veel la-ger aantal communicanten op dan de la Torre, omdat Vercam-pen de „talrijke" randkatholieken niet meer heeft meegeteld. De

doopcijfers in het verslag van Vercampen (controle op de doopboek-tellingen van v. d. Woude?) doen de aanwezigheid van ongeveer 6000 katholieken, waarvan 4000 boven 12 jaar vermoeden, hetgeen niet zo heel ver af ligt van het cijfer van de la Torre. Dat in Alkmaar de náám-katholieken, die slechts langzaam van de oude kerk vervreemden, dank zij de zeer milde houding van de magistraat talrijker waren dan elders, verklaart tevens, waarom van alle Hollandse steden het katholiekenpercentage van Alkmaar tussen 1656 en 1726 het sterkste is gedaald.

Overigens kwam ik er niet alleen op grond van de *cijfers* uit de 17e-eeuwse verslagen toe, het Noordhollandse platteland rond 1650 voor 65 à 75% katholiek te verklaren. Op p. 183 heb ik een kleine selectie gegeven van de vele opmerkingen uit de vicarissenverslagen, die dit ook woordelijk bevestigen. In 1635 zijn in vele plaatsen benoorden het IJ slechts twee of drie protestanten. In 1656 zijn er rond de Haarlemmermeer geheel katholieke dorpen etc. De verwijzingen staan erbij, maar Van der Woude c.s. zwijgen hierover in alle talen, latijn en nederlands.

Op grond van dit soort uitspraken is echter een andere wijze van vergelijken mogelijk. In 1656 zijn de katholieken in de dorpen van het aartspriesterschap Alkmaar — met Egmond erbij 14.000 comm. — tienmaal zo talrijk als de hervormden, alleen op de eilanden zijn de Calvinisten ver in de meerderheid en in de Rijk zijn veel doopsgezinden (22% in 1809). Welnu, die 20.000 katholieken woonden in dorpen met in 1622 ruim 35.000 inwoners, waarvan bijna 7.000 op de eilanden Texel en Wieringen (Vlieland, zonder vaste zielzorger, met 8.462 inw. is buiten beschouwing gelaten). Schrijvers moeten wel een bijzonder sterke bevolkingsdaling in de jaren 1622-1656 aannemen, vóór zij de cijfers van de la Torre „absurd” kunnen verklaren.

Aantallen communicanten zijn overigens nog geen aanduiding van de *kwaliteit* van een katholieke gemeenschap ter plaatse. Vercampen meldt de aanwezigheid in Noord-Holland van veel „rudi” die hun katechismus niet kennen. In mijn boek wees ik er op hoe in veel Noordhollandse plattelandsgemeenten „eerst laat aan de katholieke boom werd geschud, zodat het geen verbazing wekt, dat de religieuze afval in een later stadium plaats had dan elders”. De adelsbescherming viel op vele plaatsen eerst zeer laat in de 17e eeuw weg, terwijl er aanvankelijk ook groot gebrek was aan predikanten (p. 181 en 191).

Terzake is hetgeen Knuttel meedeelt over de plaatsen waar de schout een katholieke echtgenote heeft (Texel), of waar bij de regeringsenquête van 1658 nog katholieken in de magistraat zetelden, zoals het heet „bij foute van stoffe” (vgl. Knuttel I, p. 272,

280, 347-354). Maar in 1661 is bij de baljuws van Schoorl, Broek op Langendijk en Winkel, blijkbaar uit principiëler hout gesneden dan hun collega's, tolerantie en oogluiking niet meer voor geld te koop. En veronderstelt „pachtpolitiek” van ambachtsheeren en grootgrondbezitters werkelijk zo veel als schrijvers beweren? In de door mij gegeven voorbeelden uit de plaatselijke geschiedenis (Utrecht en Ysselstreek na 1840, Leur; vgl. p. 57-58, 176-177, 181-183) bleken de factoren reeds bij een geringere machtsconcentratie te werken. (Voor de „zekere conclusie” op p. 241 zij verwezen naar p. 233-234, waar het *voorlopig* karakter van alle in de slotparagraaf gegeven conclusies, dus ook die over de pachtpolitiek, werd betoogd en nader omschreven.)

Verschil in conniventie heeft op het platteland scherper gevolgen dan in de stad. Vandaar dat daar in beginsel gemakkelijker de structuur ontstaat van homogeen protestantse naast bijna homogeen katholieke dorpen. *De eerste vicaris die het bestaan van deze structuur in Holland en Utrecht als feit vaststelt, is Codde in — het jaartal is belangrijk — 1701.*

Onbekendheid met de bronnen en mogelijk ook met de geschiedenis van de Hollandse Zending verklaart de denkfout van schrijvers rond de tabel van „vermeldingen in de verslagen van 1656 en 1726”. *Correct* is, het aantal numerieke opgaven te vergelijken met het aantal in 1656 bestaande staties, d.w.z. met het hoogstens te verwachten aantal opgaven.

Het district Delfland bijvoorbeeld telde in 1726 buiten 's-Gravenhage en Delft 5 staties, in 1656 slechts 3. Schieland (buiten Rotterdam, Schiedam, Dordrecht en Gouda) telde in 1726 negen staties, in 1656 zes. En in het district Rijnland (buiten Leiden) kunnen in 1656 slechts 9 pastoors opgave gedaan hebben i.p.v. de 19 die schrijvers blijkbaar op basis van het verslag van 1726 verwachten. Ook in Utrecht zijn na 1656 nieuwe staties gesticht; in Zeeland waren in 1656 niet 6 maar slechts 3 opgaven te verwachten — en deze zijn er. In Gelderland zijn alle in 1656 bestaande staties aanwezig; meer dan de helft van de in 1726 bestaande staties werden tot 1680 vanuit het Kleefse verzorgd. Juist in het deel van Gelderland met gespecificeerde gegevens voor 1656 (Veluwe en West-Betuwe) vond tussen 1656 en 1726 teruggang plaats.

Alleen voor het vroegere bisdom Haarlem is er een groot verschil tussen het aantal in 1656 bestaande staties en het aantal opgaven, maar dit werd reeds door mij geconstateerd op de door schrijvers tweemaal aangehaalde p. 67 van mijn boek, met de vermoedelijke oorzaak erbij: het jaloers op eigen rechten wakende kapittel van Haarlem (hetgeen tevens bronopgave zou zijn).

Het verslag van 1656 spreekt over communicanten. Van der Woude c.s. vonden in het verslag van 1656 slechts vier plaatsen waar nadrukkelijk van communicanten sprake was. Zij behoren echter te weten, dat in de verslagen de termen katholiek en communicant regelmatig in dezelfde betekenis worden gebruikt. Het woord „katholiek” kan twee betekenissen hebben. Vandaar dat een oordeel over de betekenis nooit kan plaats vinden op basis van het woordgebruik. Vandaar ook geen voetnoot op p. 57, want mijn argumentatie was een andere.

Alleen uit een *vergelijking van alle verslagen van 1616-1663* is vast te stellen, dat ook in 1656 over communicanten gesproken wordt. De door mij gevolgde methode behoeft overigens geen toelichting meer: uit de zojuist reeds in ander verband gegeven vergelijking van de gegevens voor Dokkum en overig Friesland in de verslagen van 1635/42, 1656 en 1663 blijkt reeds, dat in 1656 voor geheel Friesland sprake is van communicanten. Anders zou het aantal communicanten in Zuidwest-Friesland in 1656 plotseling over de gehele lijn één derde lager liggen dan in 1635/42 en in 1663.

Met het verslag van 1656 alléén komt men hier niet achter. Deze vergelijking werd ook voor andere delen van het land toegepast, alhoewel we nergens zo goed van gegevens voorzien zijn als in Friesland (p. 66-68, 88-89, 145-146, 166, 187-188). Telkens blijkt, dat het verslag van 1656 juist als alle andere verslagen tussen 1602 en 1807 over communicanten spreekt, alleen de bisschoppen van Gent en Roermond doen soms anders. Zo lang men zich tot het verslag van 1656 beperkt, hecht men ook geen waarde aan de opmerking over het „ontvangen van het Levendmakend Brood, waarboven vroegere generaties zich verheven hadden gevoeld. . .”.

Alleen Rotterdam en Utrecht zouden hiertegen protesteren. Nu is Rotterdam voor de schrijvers een bijzonder ongelukkig voorbeeld. In de verslagen van 1635/42 en 1656 wordt de aanwezigheid vermeld van priesters die vanuit Rotterdam het omliggend platteland bedienen (vgl. ook mijn opmerking op p. 194 over het gebruik van „stedelijke” communicantencijfers). Hun communicanten werden in 1635/42 en 1656 meegeteld, Neercassels cijfer van 1662 (*ultra* 4000) gold echter alleen de vier zuiverstedelijke staties. Neercassels cijfer kon daarom niet als toetsing van het verslag van 1656 gebruikt worden. Het Amsterdamse cijfer van Neercassel voor 1662 werd door mij op p. 193 in een ander verband gebruikt, dat overigens de moeite van het op deze plaats vermelden waard is: in de veertig jaar tussen 1662 en 1701 daalde daar het aantal comm. van 30.000 naar 22 à 23.000 . . .

Hoe onvoorzichtig het is, de waarde in twijfel te trekken van bronnen die men behoudens éénmaal „doorzoeken” ternauwernood kent, wreekt zich echter wel heel sterk bij een oordeel over de doopfrequentie in en om Utrecht. De „in twee jaar geregistreerde 1020 dopen” zouden bij een geboortecijfer van 34⁰/₀₀ inderdaad wijzen op 15.000 katholieken met inbegrip van kinderen. Maar in de verslagen telt elke nuance : „*intra fere biennium in hac civitate a solis quinque pastoribus urbis baptizati sunt 500 ... et a tribus pastoribus suburbium 520 ...*”. Het „solis” betekent werkelijk „alléén reeds door de vijf stadspastors...”, want behalve de vermelde pastors waren er te Utrecht (volgens de door schr. overgeslagen vier voorafgaande bladzijden van het verslag) nog zes seculiere kapelaans, verder nog een aantal seculariëren dat in de onmiddellijke omgeving van de stad werkte naast de drie buitenpastors, en tenslotte nog een tiental regulieren.

Het aantal doopsels te Utrecht en omgeving lag dus heel wat hoger dan de door schrijvers gestelde 510 per jaar. Zelfs wanneer men rekening houdt met mogelijk zeer hoge geboortecijfers van 40⁰/₀₀, kan er nog maar één conclusie zijn: ook voor Utrecht gaat het in 1656 over communicanten, en vermoedelijk is het getal „15.000” eerder aan de lage dan aan de hoge kant.

De waarde van doopboektellingsen

Voorlopig is er voor mij geen enkele reden iets af te doen aan de uitspraak in mijn boek (p. 66), dat *uit het ons bekende* weinig valt in te brengen tegen de algemene juistheid en waarschijnlijkheid van de gegevens in het verslag van 1656 (en die van 1635-1663). Argumenten tegen het verslag van 1656 zijn mogelijk wel te vinden *in het ons nog onbekende*: de doopboektellingsen waarover Van der Woude c.s. schrijven.

De resultaten van deze doopboektellingsen zijn nog niet gepubliceerd. Toch zal het eigenlijke debat moeten gaan over de waarde van die doopboeken. Het is namelijk het enige houvast dat Van der Woude c.s. in de bronnen hebben. Is dat misschien ook de reden van de slecht gemotiveerde aanval op het verslag van 1656, en lag de door mij met behulp van dat verslag gepleegde „legendevorming” als een onverteerde brok op de maag? Alleen vanuit die doopboeken is immers te stellen, dat het verslag van 1656 en de door mij beschreven ontwikkeling in de jaren 1656-1726 en daarna „onwaarschijnlijk, fantastisch en absurd” is.

Een en ander had daarom — wanneer op publikatie der doopboektellingsen niet kon worden gewacht — wel méér dan een halve pagina verdiend. Een beloófd publiekatie is immers een gebrekkige basis van discussie, zeker wanneer mag worden verwacht

dat in die publikatie duidelijk zal worden uiteengezet, op welke gronden die doopboeken reeds in de 17e eeuw als trouwe gidsen voor de historische demografie moeten worden beschouwd. Ze zijn het zelfs in de 18e eeuw nauwelijks — Mackenroth (Bevölkerungslehre, Berlin 1953) gaf er een Europese verklaring voor.

Het door mij op p. 205 beschreven en verklaarde verschijnsel, dat Haarlem in 1726 voor ongeveer 16% katholiek was, maar dat 30% van de doopsels katholiek was, maant reeds tot voorzichtigheid bij het gebruik van doopboeken; hetgeen ik op p. 235-240 over „de waarde van doopboektellingsen” zeg nog veel meer. Nijmegen heeft bij de volkstelling van 1809 een katholiekenpercentage van 61%, maar van de toegediende doopsels was toen ruim 70% katholiek. De protestantse bevolkingsgroepen, te zamen 37% van de bevolking, haalden van de toegediende doopsels slechts 29% in plaats van de 38% die zij (gezien de 2½% Israëlieten) zouden moeten behalen. Het voor de hand liggende gebeurde óók: in 1849 was door de opschuiving van de leeftijds-groepen de Nijmeegse bevolking voor 70% katholiek geworden.

Schrijvers protesteren niet tegen deze mededelingen in mijn boek, maar hoe is dan die aantekening te verantwoorden „dat het niet meer dan 1 à 2% kan schelen”? In Van der Woudes eigen Rotterdamse voorbeeld is het aantal katholieke doopsels in 1720/29 gestegen tot 20%, maar volgens de opgave van het ook door hem betrouwbaar geachte verslag van 1726 reikten de katholieken slechts tot 4300 communicanten (6200 à 6400 katholieken), d.w.z. 11% bij een bevolking van 58.000, 13% bij een bevolking van 48.000, 12% bij de door Ramaer opgegeven 52.700.

In de Hollandse steden lag in de 18e eeuw het doopselpercentage van de katholieken voortdurend boven hun bevolkingspercentage. De oorzaken besprak ik in § 14 en 17: de katholieken waren niet naar verhouding vertegenwoordigd in de (vooral in de 18e eeuw sterk toegenomen) groep van paupers, welke door economische omstandigheden gedwongen werd ongehuwd te blijven. Het surplus in de trouw- en doopboeken is de voornaamste oorzaak van de sterke katholieke toename (in de meeste Hollandse steden zelfs een royale verdubbeling van het percentage) gedurende de periode 1726-1829.

Gedurende de 17e eeuw kan het omgekeerde het geval geweest zijn: „Aan iedere nieuwe generatie stelde zich de grote verleiding opnieuw. . .”, en het zijn juist deze nieuwe generaties welke huwen en kinderen laten dopen. Het huwelijk — volgens de plakaten voor de hervormde predikant te sluiten — was trouwens vaak aanleiding tot de definitieve breuk met de oude kerk. Het

katholieke doopselpercentage kan daarom lager liggen dan met het (vooral in de oudere leeftijdsgroepen geconcentreerde) bevolkingsaandeel overeenstemt.

De doopcijfers zijn in de 17e en 18e eeuw géén weergave van de momentele bevolkings-omvang, omdat onregelmatige leeftijdsopbouw en wisselende percentages van levenslang ongehuwden alle berekeningen verstoren. De doopcijfers wijzen eerder naar de toestand zoals deze over dertig à veertig jaar zal zijn.

Voor de 17e eeuw (en plaatselijk ook voor een deel van de 18e eeuw) komt hier nog een fundamentele vraag bij: hoe staat het met de *regelmatige administratie van alle doopsels*? Daaromtrent bestaan ernstige twijfels, waarbij men dan nog niet eens aan de overigens reële slordigheid behoeft te denken. Het ontbreken in een doopboek betekent nog niet dat er geen (clandestiene huis-) doop werd toegediend. En is de opname in een hervormd doop- of trouwboek een garantie voor de gereformeerde gezindheid van de huwenden of van de ouders van het gedoopte kind?

De plakكاتen kenden aan de hervormde predikanten het monopolie van doop en trouw toe. De plakكاتen werden reeds in een vroeg stadium ontdoken, maar de behoefte deze ontduiking te registreren was niet groot, gezien de daaraan verbonden risico's. Of weten de schrijvers een andere goede verklaring voor het bijna overal ontbreken van katholieke doopboeken van vóór 1670/80? Ontduiking was bovendien lang niet altijd mogelijk, en nog in de tweede helft van de 17e eeuw geeft Neercassel richtlijnen hoe dan te handelen: de katholieken moeten het woord „heilig” in de formule „ten overstaan van deze heilige gemeente” weglaten. Een en ander komt trouwens nog in de verlichte 18e eeuw voor. Zo draagt de vrouwe van Lichtenvoorde aan haar richter op, scherp toe te zien op de naleving van het doopplakkaat. Van 1725 tot 1750 zijn alle Lichtenvoordse kinderen in de hervormde kerk gedoopt (Mededeling door Th. A. M. Thielen, werkend aan een studie over de Achterhoek).

Terzake zijn ook de gegevens over Nijmegen (L. J. Rogier in Numaga 1957, p. 37-81). In de jaren 1679-1687, de eerste jaren van een uit de gevarenzone geraakte katholieke doopseladministratie, is het aantal katholieke doopsels op zeer onregelmatige wijze zeer sterk toegenomen. Vermoedelijk is die onregelmatige toename het gevolg van een slechts langzaam en met horten en stoten verdwijnen van een bij de katholieken diepgeworteld wantrouwen en daarmee van de praktijk van verdonkeremaande huisdopen door priesters en leken.

Deze onregelmatigheden vallen ook op in de doopcijfers van

Gorcum gedurende de 17e eeuw. Een en ander geeft minstens aanleiding tot de vraag, in hoeverre de nog niet geheel berekenbare houding van magistraat en schout, en met name ook de reactie op de politieke gebeurtenissen van 1665/66, 1672 en vooral de opheffing van het Edict van Nantes in 1682-1685, invloed heeft gehad op de registratie van katholieke doopsels. Verwacht mag daarom ook worden, dat in de door Van der Woude c.s. beloofde publikaties niet alleen „deze (tienjaarlijkse?) *curven* gepubliceerd en besproken zullen worden”, maar ook de *daaraan ten grondslag liggende absolute cijfers per jaar*.

Zolang ik de doopcijfers en de bijbehorende toelichting niet heb gezien, kan ik niet beoordelen of met genoemde aspecten van de zaak — onregelmatigheden van demografische aard en de risico's van plakaten-ontduiking en een katholieke kerkelijke administratie in de 17e eeuw — voldoende rekening is gehouden.

Aanduidingen in algemene termen kunnen hier niet volstaan. De mogelijkheid van ontduiking was niet altijd en overal even groot, en de wisselingen in de strengheidsgraad vormen slechts zelden een rechte lijn. Mochten de beloofde tellingen echter aan gestelde eisen voldoen — de nu gegeven halve pagina doet dat zeker niet — dan wil ik *na* de beloofde publikatie „*sine ira et studio*” verder van gedachten wisselen over deze voor de historische demografie belangrijke kwesties.

Wijchen-Alverna, februari 1965

III. A. M. VAN DER WOUDE, J. A. FABER EN H. K. ROESSINGH:

Dupliek

Het is ons onmogelijk, alleen reeds met het oog op de beschikbare plaatsruimte, nog weer eens uitvoerig in te gaan op alle door De Kok in zijn repliek aangevoerde argumenten. Wij zullen ons derhalve in beginsel beperken tot de kern van het debat. Die kern is en blijft de waarde en de interpretatie van de missieverslagen, in de eerste plaats van het missieverslag van 1656. Wij kunnen dan ook niet ingaan op de opmerking van De Kok dat het eigenlijke debat zal moeten gaan over de waarde van de doopboeken.

In dit verband is het wellicht nuttig om er nog eens met nadruk op te wijzen, dat wij geen poging hebben ondernomen om — o.a. met behulp van doopboekgegevens — de door De Kok voor 1656 en 1726 genoemde percentages te vervangen door andere, o.i. betere percentages.

In het diepst van de zaak gaat het hier om iets geheel anders.

en wel om de principiële vraag hoe in het algemeen met bronnen moet worden omgegaan bij de geschiedvorsing, en hoe in het bijzonder kwantitatieve gegevens moeten worden gehanteerd. Hierin heeft De Kok naar onze mening niet de vereiste voorzichtigheid in acht genomen en daarom is zijn opzienbarende conclusie — de ingrijpende achteruitgang van de katholieken in Nederland tussen 1656 en 1726 — niet acceptabel. Die mening blijven wij toegedaan, ook na het lezen van De Koks repliek. Daarin heeft hij nl. nog steeds niet aangetoond (a) dat de kwantitatieve gegevens uit het missieverslag van 1656 voldoende betrouwbaar zijn om als basis te dienen voor bovengenoemde opzienbarende conclusie, en (b) dat in dat verslag werkelijk sprake is van communicanten en niet van katholieken.

Ten aanzien van punt (a) brengt De Kok in zijn repliek onder onze aandacht dat wij bij hem slechts drie argumenten voor de betrouwbaarheid van het verslag signaleerden, terwijl er in werkelijkheid nog een vierde is. Dit vierde argument, dat hij het „sleutelargument” noemt, zou liggen in de onderlinge vergelijking van alle verslagen uit de 17e eeuw, in het bijzonder die vanaf 1635. Uit deze vergelijking van gegevens zou dan tevens de juistheid van punt (b) blijken, hetgeen door ons ook niet onderkend zou zijn. Een dergelijke vergelijking blijft echter voor het beoogde doel zowel in De Koks boek als in zijn repliek, beperkt tot Friesland. Bovendien geeft hij daarbij slechts betreffende de statie en de stad Dokkum cijfers van vóór 1656, nl. uit 1635 en 1640. Weliswaar schetst De Kok elders in zijn boek de ontwikkeling in enige streken aan de hand van o.a. cijfers uit missieverslagen van vóór 1656, maar deze over 120 bladzijden verstrooid liggende vijf passages functioneren geenszins als toetsing van het verslag van 1656. Dat neemt niet weg, dat wij deze passages, waar hij ons in zijn repliek naar verwijst, gaarne als zodanig in aanmerking willen nemen en ze in onze beschouwingen betrekken.

Wat is nu na kritiek en repliek overeind gebleven, wanneer wij de bovenbedoelde vier argumenten achtereenvolgens bekijken?

1. Onze eerste kritische opmerking betrof De Koks mededeling

dat de cijfers in o.a. het verslag van 1656 reeds in belangrijke mate steunen op door de pastoors verstrekte opgaven en niet op schattingen van De la Torre. Wij spraken daarover onze twijfel uit. De Kok negeert in zijn repliek onze impliciete uitnodiging zijn bewering alsnog waar te maken. Hetzelfde geldt voor ons belangrijke verzoek alsnog de passages te geven waar bij herhaling staat „de kinderen niet meegeteld e.d.”, omdat dit immers volgens De Kok een bevestiging is dat De la Torre in 1656 niet van katholieken spreekt, maar van communicanten.

Enkele numerieke gegevens uit de missieverslagen betreffende Friesland

	1635	1656	1663
Dokkum	1500	350	180
Leeuwarden	3000	6000	2446 ^a
Franeker	2000	500	650
Harlingen	500	600	150

^a Hierin zijn opgenomen de 5 opgaven betreffende Leeuwarden, 1 betreffende Wijtgaard, 1 betreffende een vanuit Leeuwarden bediende reeks dorpen in Leeuwarderadeel, Menaldumadeel, Baarderadeel, Idaarderadeel en Tietjerksteradeel.

2. *Friesland*. Het zwaartepunt van de toetsing van het verslag van 1656 legt De Kok bij Friesland. Hier zou hij ook de door ons gewenste interne kritiek hebben toegepast. Nu is en blijft het onze stellige overtuiging, dat een vergelijking van de missieverslagen van 1635 tot en met 1663 voor Friesland misschien nog wel enige zin heeft voor zover het de *totaalcijfers* betreft. Zodra men echter de regionale differentiëring laat meespelen, is de knoop onontwarbaar. De lezer oordele zelf uit bovenstaande vergelijking, die niet beperkt blijft tot de cijfers van Dokkum — zoals bij De Kok — maar waarin ook enkele andere staties, of combinaties daarvan, zijn betrokken.

Hoe De Kok op grond van dergelijke gegevens de verliezen in Friesland gedurende de periode 1635-1663 „zeer nauwkeurig” kan „localiseren en verklaren” (De Kok, repliek), is ons ten enenmale een raadsel. In feite doet hij dat ook niet. Wat hij wel doet is het naar believen schuiven van de getallen over de kaart van Friesland en daardoor het „hineininterpretieren” van een lokalisering der verliezen, die dan zo prachtig de waarde van de gegevens uit de reeks missieverslagen bevestigen. Zo bewijst men hypothesen met hypothesen. Men draagt zo echter geen argumenten aan voor een bewijsvoering die moet leiden tot spectaculaire nieuwe inzichten.

3. *Noordholland*. Het eventueel deugen van de Friese cijfers zegt nog niets, schreven wij, over de juistheid van de opgaven over andere streken. Wij wezen erop, dat de vergelijking van de Noordhollandse opgaven van 1661 en 1726 tot de conclusie voert, dat het aantal communicanten maar weinig méér achteruitgegaan is dan de totale bevolking, zodat van grote *relatieve* achteruitgang van de katholieken in Noordholland geen sprake is. De Kok kan hiermee dus niet de juistheid van zijn interpretatie van het rapport van 1656 voor geheel Holland en Utrecht demonstren. Integendeel!

Over deze weerlegging van zijn bewijsvoering rept De Kok in zijn repliek met geen woord. Wel meet hij breed uit over het foutieve in ons voorstel de opgaven van 1661 en 1656 direct te vergelijken. Maar wij schreven toch óók dat een gewijzigde indeling dit bemoeilijkt! Maar zelfs indien De Kok ons voorstel terecht zou verwerpen, ontzenuwt hij daarmee onze constatering toch niet, dat de vergelijking 1661-1726 in tegenspraak is met de vergelijking 1656-1726. En hiermee hangt de betrouwbaarheid van de juist zo belangrijke Hollands-Utrechtse cijfers nog steeds in de mist.

Overigens kwam hij er niet alleen op grond van *cijfers* toe het Noordhollandse platteland rond 1650 voor 65 à 75% katholiek te verklaren, aldus zijn repliek. Hij verwijt ons dan ook de kleine selectie van opmerkingen uit de verslagen op blz. 183 te negeren. Dat deden wij inderdaad, omdat geen van die opmerkingen hout snijdt. „In 1656 zijn verschillende dorpen in het gebied rond de Haarlemmermeer nog geheel katholiek” (De Kok). Maar wat zegt dit, indien in 1809, na anderhalve eeuw van interne migratie in een kerkelijk zeer gemengd gebied, zulke dorpen er nog steeds zijn: Heemstede (77% katholiek), Haarlemmerliede (84% katholiek), Spaarnwoude (86% katholiek)? „In 1635 zijn in vele dorpen benoorden het IJ slechts twee of drie ketters” (De Kok). Men neme zulke uitspraken (overigens nog 20 jaar vóór 1656!) met het nodige zout. Maar ook in deze streek zijn in 1809 nog vele dorpen overwegend katholiek: Egmond Binnen en Egmond aan Zee, Volendam, Bakkum, Castricum, Heiloo, Limmen, Heemskerk, Wijk aan Zee en Wijk aan Duin, met percentages voor de katholieken die variëren tussen 65% en 93%.

Men bewijst met zulke uitspraken weinig. Een duidelijk voorbeeld van een uit een missieverslag gehaald citaat, dat niets anders dan klinkklare nonsens genoemd kan worden, is tenslotte de opmerking uit 1656, dat „in het gebied rond Schagen, Langendijk en Bergen de katholieken tienmaal zo talrijk zijn als de ketters” (De Kok). Aartspriester Vercampen geeft in zijn rapport het aantal communicanten van deze dorpen in 1661. Deze gegevens baseert hij op door de pastoors verstrekte opgaven, die afzonderlijk gespecificeerd medegedeeld worden. Welnu, wanneer deze aantallen communicanten uit 1661 vergeleken worden met het totale aantal inwoners in deze dorpen volgens de telling van 1622, dan voert dit tot een percentage katholieken van 20 à 25%. Een percentage, dat vernietigend is voor de uitspraak uit 1656, dat de katholieken hier tienmaal zo talrijk zijn als de ketters. A propos: in 1809 vormen de katholieken in de bedoelde dorpen 23,2% van het totale aantal inwoners.

4. *Het sleutelargument.* De onderlinge vergelijking van alle

17e-eeuwse verslagen beschouwt De Kok als zijn sleutelargument bij de toetsing van de betrouwbaarheid en geloofwaardigheid van het verslag van 1656. Hij verwijt ons dat wij zwegen over deze vergelijking, want eerst op grond daarvan kwam hij tot twee conclusies: (a) de aantallen in het rapport van 1656 zijn betrouwbaar, en (b) het zijn communicanten en geen katholieken. Maar waar staat dan in zijn boek de paragraaf, waarin systematisch wordt aangetoond (a) dat men hoge waarde aan de cijfers van 1656 mag toekennen in het licht van de overige 17e-eeuwse rapporten, en (b) hoe de terminologie in de bronnen is en waarom dit zus en niet zo geïnterpreteerd dient te worden? Moesten wij dit opmaken uit p. 61-62, waar niets anders gezegd wordt dan — maar nu laten wij natuurlijk weer nuances weg —: met de rapporten van 1602/1622 valt niets te beginnen; die van 1635/1645 bezitten reeds meer waarde; dat van 1656 vormt de climax van de 17e-eeuwse verslagen.

De Kok verwijt ons in zijn repliek naar vijf over 120 pagina's verspreide passages, waarin zijn sleutelargument vervat is. Daaruit blijkt, dat hij dit sleutelargument baseert op bijv. de vergelijking van de Rotterdamse cijfers. Maar in de repliek zien wij, dat hij de plank zelf heeft misgeslagen door in 1656 uit te gaan van een cijfer dat volgens hemzelf mede betrekking heeft op een onbekend aantal katholieken buiten Rotterdam. Waar blijft de achteruitgang in de stad van 27% naar 12%, wanneer wij de „ultra 4.000 communicanten” van 1662 vergelijken met de 4.300 van 1726?³⁸ Het sleutelargument hadden wij verder moeten onderkennen in de passage over 1661 voor het aartspriesterschap Alkmaar, terwijl dat, zoals wij boven zagen, nog steeds overeind staat als een onweersproken bewijs tegen De Koks opvatting. Moesten wij het sleutelargument halen uit zijn boven besproken manipulaties met de Friese cijfers? Elders moeten wij het blijkbaar vinden in de opmerkingen van Rovenius en De la Torre, dat op de Veluwe betrekkelijk veel katholieken wonen, terwijl

³⁸ Dit aantal van 4.300 is waarschijnlijk te laag, want in Rotterdam hadden twee pastoors zich bij de Oud Bisschoppelijke Clerezij aangesloten. Omstreeks 1726 werd nog 1/4 van alle katholieke doopsels bij hen geadministreerd. Dat in 1656 geen katholieken bedoeld kunnen zijn, omdat ook het omliggende platteland onder deze cijfers begrepen zou zijn, is zacht gezegd onwaarschijnlijk. Voor zover gelovigen van buiten de muren hieronder vielen betrof dit Cool, dat altijd kerkelijk tot Rotterdam heeft behoord. Voor het gehele overige gebied rondom Rotterdam van Kralingen in het oosten tot Schiebroek in het westen wordt in het verslag en in het boek van De Kok een aparte statie vermeld met ca. 700 katholieken. De 6.500 katholieken van 1656 zijn nog steeds identiek met de „ultra 4.000 communicanten” van 1662!

De Kok in zijn repliek het luttele percentage van 13% in 1656 uitrekent. Met meer recht hadden Rovenius en De la Torre kunnen schrijven, dat hiër de hervormden tienmaal zo talrijk waren als de katholieken! Genoeg! Waarom wij De Koks sleutelargument niet onderkennen is nu wel duidelijk: *het is geen sleutelargument*. Het is een dans der getallen, waarmee men iedere kant op kan. In het beste geval heeft De Kok zich schuldig gemaakt aan een verwarring stichtende uiteenzetting van zijn bronnenkritiek.

Met name geldt dit voor het vraagstuk: katholieken of communicanten. Voorgangers van De Kok (i.c. Knuif en De Jong) betogen in hun behandeling³⁹ van deze vroege missieverslagen: „in dezelfde verslagen wordt soms het cijfer der katholieken gegeven, dan weer der communicanten; denkelijk is bedoeld katholieken”. Het is De Koks goed recht het hiermee oneens te zijn, maar hij moet zijn standpunt dan wel terdege adstrueren en niet naar stelling 2 behorende bij zijn dissertatie verschuiven, of volstaan met de kryptische opmerking op blz. 61 van zijn boek: „het langdurig volgehouden gemak van een foutieve lezing van de la Torres cijfers voor 1656”. *Een discussie over dit kardinale punt konden wij noch in zijn boek, noch in zijn repliek vinden*. Moeten wij op gezag geloven?

Tot slot willen wij met voorbijgaan van echte en vermeende onjuistheden, waarop wij gewezen worden, nog een enkele berekening geven. De Kok noemt voor 1656 een bevolking van Nederland van nauwelijks anderhalf miljoen personen, waarvan 700.000 katholieken (d.i. 46,7%). Deze aantallen zijn benaderingen, en onzekerheidsmarges moeten aangehouden worden. Gezien de vaagheid van de gegevens, waarop beide cijfers teruggaan, achten wij een onzekerheid van 10% niet te hoog. Wanneer men de berekening met onder- en bovengrenzen uitvoert, komen er percentages te voorschijn, die variëren tussen 38% en 57%! Een afwijking van 10% vindt men misschien te veel, maar in een bij het lezen van deze regels inmiddels verschenen publikatie kwamen wij — steunend op veel meer gegevens dan De Kok en onder veel groter voorbehoud dan hij maakt — tot een totale bevolking van ca. 1,85 miljoen voor Nederland⁴⁰ omstreeks 1650. Alleen dit cijfer wijkt reeds 23% af van dat, wat De Kok noemt.

³⁹ W. L. S. KNUIF en J. DE JONG, Philippus Rovenius en het bestuur der Hollandse zending, *A.A.U.* 50 (1925) blz. 1-410, i.c. blz. 345.

⁴⁰ *A.A.G. Bijdragen* 12. Men vergelijk hoe De Kok op blz. 56-57, noot 12 aan zijn bevolkingscijfer komt.

Nemen wij zijn 700.000 katholieken over, dan zou hun aandeel ongeveer 38% geweest zijn. Wil men aannemen, dat vooral onder de Hollands-Utrechtse cijfers in heel wat gevallen van katholieken en niet van communicanten sprake is, dan kan dit percentage nog dalen tot 34 à 35%. Nogmaals, het is onze overtuiging, dat er zowel over de katholiekcijfers van 1656 als over die van de bevolking in 1656 en 1726 nog te veel onzekerheid bestaat om het goochelen met getallen te kunnen verantwoorden. In dat licht spraken wij van te snelle, roekeloze conclusies en legendevorming.

De Kok meent dat zijn zienswijze ons als een onverteerde brok op de maag ligt. Onverteerbaar behoeft het voor ons niet te zijn. Wij zouden het integendeel bijzonder plezierig vinden, indien kon worden *aangeetoond*, dat vele katholieken in Holland door slechte economische toestanden en verpaupering via de armenzorg tijdens de periode 1650-1725 in het gereformeerde kamp zijn geraakt of zich geen nageslacht konden veroorloven. Deze ontwikkeling zou nl. voortreffelijk passen in ons (nog sterk hypothetische) beeld over de economische ontwikkeling na 1650. Men leze hierover A.A.G. Bijdragen 12. Maar wij weigeren, in tegenstelling met De Kok, één en ander op grond van onbewezen cijfers en opvattingen aan te nemen.

Voor zover er daarom sprake is van een onverteerde brok, ligt dit minder aan ons verteringsvermogen, dan aan de *toebereiding* van de spijs door De Kok. Dat hij zijn werk zo opdiende is jammer, want ondanks alle scherpte van de discussie willen wij er met nadruk op wijzen, dat wij voor veel andere aspecten van zijn werk grote bewondering hebben. Hij heeft hier inderdaad pionierswerk verricht, dat ons inzicht heeft verrijkt en dat inspireert tot verder onderzoek. En overigens, scherpte in een wetenschappelijk debat is zeker niet verwerpelijk.

Wageningen, 12 maart 1965

IV. J. A. DE KOK o.f.m.:

„Scherpte” in vier punten

1. Betrouwbaarheid verslag-1656

Van der Woude, Faber en Roessingh verleggen de bewijslast, wanneer zij het gezag van de la Torre e.a. betwijfelen. Naar mijn mening „geloven” historici hun bronnen, tenzij er ernstige en gefundeerde reden tot twijfel is. Een vicaris is competent verslaggever, óók als hij schrijft dat het *middenstuk* van de Veluwe „be-

trekkelijk veel" katholieken telt. Onverwacht hoge cijfers werden getoetst in steekproeven, bezwaren weerlegd: wat wil men meer?

Over procentuele teruggang rond Alkmaar tussen 1656 en 1726 deed ik geen uitspraak (boek, p. 185), gegevens over het bevolkingsverloop ontbreken ook voor de jaren 1622-1656. De (bovendien onjuiste) rekensom „Schagen-Bergen 1661" is dus náást de kwestie: „absurd hoge" cijfers van de la Torre, die zelfs het bevolkingstotaal ver te boven zouden gaan.

2. Communicanten of Katholieken?

Knuif en De Jong motiveren hun keuze niet; misschien is mijn motivering eerst in de repliek duidelijk geworden. Maar zelfs „niet mis te verstane aanwijzingen" uit Utrecht kunnen schrijvers niet overtuigen.

Overigens begaan zij nieuwe fouten en slordigheden. Zo de Friese cijfers: Leeuwarden 1635 alléén stad en nabije dorpen, 1656 de voor 1663 genoemde plaatsen *plus* Warrega c.a. en de in 1663 vergeten twee Dominicanen. Te Harlingen ontbreekt in 1663 de tweede Jezuïet. Voor Franeker werd in 1635 géén getal genoemd (1642: „fortasse 300"), de „2.000" gelden (één regel verder) twee andere staties. En Rotterdam heeft ook zuidelijk platteland: Ysselmonde etc.

3. Bevolkingsschattingen

Gangbare voorstellingen (p. 246-248, 477-479) leverden deze rekensom:

1656: bijna 750.000 katholieken op $\pm 1.600.000$ inw. = $\pm 46\%$.

1726: ± 650.000 katholieken op $\pm 1.900.000$ inw. = $\pm 34\%$.

Een bevolking van 1.850.000 (10 à 15% hoger) betekent in 1656 een lager katholiekenpercentage: 40 à 42%. De daling gaat dan van ± 41 naar $\pm 32\%$ op een ook voor 1726 hoger te stellen bevolkingscijfer. Geeft de trits 41-32-39 i.p.v. 46-34-39 nu een zó radicaal-gewijzigd beeld voor de periode 1656-1726-1829? Reden tot de vraag:

4. Wat verwacht men eigenlijk van mijn boek?

Mijn doel was: een (leesbaar) boek schrijven over probleemstelling en hoofdlijnen van ontwikkeling op de Nederlandse religiekaart. Velerlei gegevens, soms gebrekkig, vaak niet-numeriek van aard *convergeerden* daarbij. Hiermee wordt geen afbreuk gedaan aan een ander doel: een beeld, geheel opgebouwd uit gedetailleerd-volledige en liefst tot op fracties van percenten exacte cijfers, waarom trouwens in mijn boek gevraagd wordt.

Bleef de brok onverteerd omdat ànder voedsel verwacht werd? Overigens wordt niet alleen uitvoeriger documentatie verlangd: belangrijke onderdelen van mijn schets waren „onwaarschijnlijk, fantastisch en absurd”. Dit veronderstelt wel degelijk een afwijkende visie, welke alleen kan steunen op (door schrijvers aangehaalde!) doopboektelingen.

Wijchen-Alverna, april 1965

331.02 (-.822) "17"
 331.96 : 63 (-.822)
 338 (-.822) "12"
 338.95 (-.822)
 331.14 (-.822)

BEROEP EN BEDRIJF OP DE VELUWE IN HET MIDDEN VAN DE 18E EEUW

H. K. ROESSINGH

INHOUD

I Inleiding en bronnenmateriaal	182
II De Veluwse beroepsstructuur	185
III De beroepsstructuur van de steden afzonderlijk	190
IV De beroepsdifferentiatie op het platteland	197
V Het verzorgingspatroon in de dorpen	212
VI Beroepscombinaties	231
VII De vrouwelijke beroepsbevolking	236
VIII Gezinsarbeidskracht en dienstpersoneel	239
IX Welgestelden en armlastigen	249
Summary	257
Bijlagen:	
1. Toelichting op de beroepsklasse-indeling	258
2. De beroepsstructuur in buurschappen, kerkdorpen en steden van de Veluwe in 1749; verdeling naar beroepsklassen	260
3. De Veluwse beroepsstructuur in 1749; concentratiegetallen in buurschappen, kerkdorpen en steden ten opzichte van de gehele Veluwe	262
4. De beroepsstructuur in elk van de zes Veluwse steden in 1749; verdeling naar beroepsklassen	264
5. De beroepsstructuur per kerspel of overeenkomstig gebied op de Veluwe in 1749; verdeling naar hoofdtakken van beroep en naar enkele beroepsklassen	266
6. Enkele typen van beroepsstructuur (Putten, Oosterbeek, Harskamp, het Westericker rot in Vaassen en Harderwijk)	268

I. INLEIDING EN BRONNENMATERIAAL

In een vorig artikel over de Veluwe heb ik de omvang van de bevolking nagegaan op verschillende tijdstippen in het verleden.¹ Daarbij bleek dat het kwartier van de Veluwe in het midden van de 18e eeuw ca. 54.000 inwoners telde, waarvan 26% in de steden woonde en de rest op het platteland. Onmiddellijk rijst dan de vraag naar de bestaanswijze en de bestaansvormen van deze bevolking. Aard en aantal van de beroepen, de wijze waarop deze tot een geheel zijn geïntegreerd en ook de geografische spreiding van de bedrijven zijn belangrijke elementen om een inzicht in de economische structuur van het gebied te verkrijgen.

Een onderzoek op dit terrein is mogelijk met behulp van de gegevens uit de lijsten van huizen, personen etc. van 1749. Deze werden samengesteld met het oog op een voorgenomen wijziging in de methode van belasting-inning. In 1748 was nl. op de Veluwe evenals elders in de Republiek, de ontevredenheid over de drukkende belastingen op de eerste levensbehoeften en over de verpachting van deze belastingen zó hoog gestegen, dat er oproerige bewegingen optraden en de Veluwe Staten niet anders durfden te doen dan een wijziging van het bestaande belastingstelsel in het vooruitzicht te stellen. De verdere gang van zaken en het ontstaan van de lijsten heb ik uitgebreid besproken in het bovenaangehaalde artikel, zodat ik hier met deze verwijzing kan volstaan.

Van alle ambten, heerlijkheden en steden van het kwartier van de Veluwe, met uitzondering van het ambt Rheden, zijn deze lijsten van huizen, personen etc. van 1749 bewaard gebleven.² Van ieder gezinshoofd moesten de nodige gegevens opgetekend worden, zoals de naam, het beroep of bedrijf, de gezinssamenstelling, de oppervlakte bouw- of tuinland en of men vermogend was of van de diaconie genoot. Het materiaal is echter niet geheel volledig, omdat in een aantal ambten het aantekenen van de beroepen gedeeltelijk achterwege is gelaten. Het gebied waarvan de beroepsstructuur echter nagegaan kan worden, is groot genoeg en voldoende representatief om inzicht te geven in het economische en sociale leven op de Veluwe in het midden van de 18e eeuw. Het omvat alle steden en het platteland, met uitzondering van de ambten Ermelo, Doornspijk, Nijbroek, Voorst, Brummen en Rheden.³

¹ Het Veluwse inwonertal, 1526-1947, *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 79-150.

² Rijksarchief in Gelderland: Statenarchief Veluwe, inv. nos. 285-312; Gemeente-archief Barneveld: Oud-archief der gemeente Barneveld, niet geïnventariseerd.

De mogelijkheden voor een directe vergelijking van de beroepsstructuur uit 1749 met die uit later tijd zijn gering. Bij de telling van de bevolking in 1795 zijn op de Veluwe de beroepen niet opgenomen, zoals dit in Overijssel wel het geval is geweest. Een vergelijking van de toestand in 1749 en 1795 is dus niet mogelijk. Een opgave van het aantal beroepen en bedrijven uit 1807⁴ en van de beroepen die onderworpen waren aan patentbelasting uit 1812,⁵ bleken beide te onvolledig. In de *Régistres civiques* uit 1813 zijn weliswaar de beroepen van de ingeschrevenen opgenomen, maar dit zijn de mannen van 21 jaar en ouder.⁶ De beroepstellingen uit de 19e eeuw (1849, 1859, 1889 en 1899) bieden eveneens moeilijkheden bij vergelijking. Er is naar personen geteld en niet naar huishoudens, zoals in 1749. Bovendien zijn de gegevens provinciegewijs bewerkt, waarbij de steden en het platteland slechts als groepen zijn behandeld (1849 en 1859) of alleen voor de grootste gemeenten de uitkomsten afzonderlijk zijn medegedeeld (1889 en 1899).

Dit artikel geeft daarom in hoofdzaak een beeld van de toestand in het midden van de 18e eeuw, i.c. in 1749. Voor verschillende onderdelen zal echter ook aan de opgetreden veranderingen aandacht besteed worden, voor zover incidentele gegevens daartoe de gelegenheid bieden of voorzichtige generalisaties verantwoord zijn.

In verband met dit laatste is voor de ordening van het materiaal de klasse-indeling van de beroepstelling uit 1889 gekozen, die ook door Slicher van Bath voor het Overijsselse materiaal uit 1795 gebruikt is.⁷ De Veluwse gegevens uit 1749 en die van Overijssel uit 1795 worden hierdoor zoveel mogelijk vergelijkbaar gemaakt. Om praktische redenen zijn echter in deze indeling uit 1889 enkele kleine wijzigingen aangebracht. Voor een toelichting op de klasse-indeling verwijs ik naar bijlage 1.

De beroepsklassen zijn groepsgewijze verenigd tot hoofdtakken van beroep, zoals dit in de beroepstellingen meestal gebruikelijk is:

Klasse 1-16: Nijverheid (alle vormen van ambacht en industrie).

Klasse 17-18: Landbouw, visserij en jacht.

³ Voor de plaatselijke indeling die in dit artikel gebruikt is, raadplege men kaart en toelichting in *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 140-146.

⁴ Rijksarchief in Gelderland: Frans archief, inv. no. 724.

⁵ Frans archief, inv. no. 2159.

⁶ Frans archief, inv. nos. 2433-2436.

⁷ B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel*, 1957, pp. 117-238.

Klasse 19-24 en 29: Economische diensten (handel, verkeer, krediet- en bankwezen en losse arbeiders).

Klasse 25-28 en 30-34: Maatschappelijke diensten (vrije beroepen, onderwijs, verpleging of verzorging van armen, zieken enz., huiselijke dienst, overheidsdienst, kerkgenootschappen).

Met nadruk zij er hier nogmaals op gewezen, dat de bron gegevens verschaft over het beroep of bedrijf van de hoofden van huishoudens. Wanneer in het volgende gesproken wordt van beroepsbevolking betreft dit alleen deze hoofden. De term beroepsbevolking heeft dus hier een andere inhoud dan in de moderne statistiek.

Laten wij de militairen, de renteniers, de gepensioneerden en de armen, voor zover deze laatsten geen beroep uitoefenden, buiten de telling, dan omvatte de beroepsbevolking in het onderzochte gebied 8.978 hoofden van huishoudens. Dit is 90% van het totale aantal huishoudens in het betrokken gebied. In de steden was dit percentage lager, op het platteland echter hoger, doordat de bovengenoemde groepen, die niet tot de beroepsbevolking behoren, in de steden sterker vertegenwoordigd waren dan in de kerkdorpen en buurschappen (tabel 1).

TABEL 1. De beroepsbevolking in steden, kerkdorpen en buurschappen van de Veluwe^a in 1749

Gebied	Hoofden van huishoudens		
	Totaal aantal	Beroepsbevolking	
		Abs.	%
Steden	3.633	3.021	83
Kerkdorpen	2.230	2.056	92
Buurschappen	4.107	3.901	95
Totaal	9.970	8.978	90

^a Wegens grote onvolledigheid of ontbreken van de gegevens zijn buiten beschouwing gelaten de ambten Ermelo, Doornspijk, Nijbroek, Voorst, Brummen en Rheden.

Vermeld dient te worden, dat ik onder de beroepsbevolking ook begrepen heb de hoofden van huishoudens waarvan het beroep in de bron niet is opgegeven. Een aantal van hen zal wellicht geen beroep uitgeoefend hebben. In vele gevallen was er echter ook aanleiding te veronderstellen dat zij tot de landbouwers behoorden. Aangezien één en ander niet met zekerheid bepaald kon worden, is deze groep niet buiten beschouwing gelaten,

maar zal in het volgende zo nodig afzonderlijk in de tabellen vermeld worden. Het voordeel hiervan is, dat daardoor dan de mate van onvolledigheid van het materiaal aangegeven wordt. Het aantal hoofden van huishoudens waarvan het beroep onbekend is, bedraagt overigens in totaal slechts 295 of 3% van de totale beroepsbevolking.

II. DE VELUWSE BEROEPSSTRUCTUUR

Richten wij de blik allereerst op de hoofdtakken van beroep waarin de bevolking werkzaam was (tabel 2), dan zien wij — zoals te verwachten was — dat in de buurschappen de landbouw aan de meeste inwoners bezigheid verschaft. In overeenstemming met het vrijwel uitsluitend agrarische karakter van de buurschappen, zijn de beroepstakken economische diensten en maatschappelijke diensten van geringe betekenis. Opvallend is echter dat de nijverheid aldaar nog 17% van de beroepsbevolking omvatte. Dit is ongeveer tweemaal zo veel als in de Sallandse buurschappen in 1795, maar toch minder dan in de Twentse in dat jaar.⁸

TABEL 2. De beroepsstructuur in buurschappen, kerkdorpen en steden van de Veluwe* in 1749

Beroepstak	Buur-schappen	Kerk-dorpen	Steden	Totaal
	Hoofden van huishoudens in %			
Landbouw, visserij en jacht	76	48	7	47
Nijverheid	17	34	36	27
Economische diensten	4	9	39	17
Maatschappelijke diensten	1	5	13	6
Beroep onbekend	3	3	4	3
Totaal	100	100	100	100

* Zie tabel I.

Geheel anders dan in de buurschappen is het beeld in de kerkdorpen. Zij zijn de verzorgingskernen van de omliggende buurschappen en dientengevolge zijn de niet-agrarische beroepstakken tot grotere ontwikkeling gekomen. Het overheersende agrarische karakter is echter behouden gebleven, anders dan in de Twentse kerkdorpen, die in 1795 veel meer industrie- dan landbouwplaats waren. Vergeleken met de beroepsstructuur in Overijssel in 1795 stonden de Veluwe kerkdorpen, evenals de buurschappen, tussen die van Salland en Twente in. Het Sallandse

⁸ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), pp. 126 en 128.

platteland in 1795 was in het algemeen agrarischer, het Twentse platteland „industriëler” dan het Veluwe in 1749.

In de steden was de landbouw van ondergeschikt belang. Met visserij en jacht was hierin slechts 7% van de beroepsbevolking werkzaam. De stedelijke bevolking vond haar bestaan in de andere takken van beroep, waarbij vooral de omvang van de economische diensten en maatschappelijke diensten opvalt.

Een gedetailleerder beeld van de beroepsstructuur toont de verdeling van de beroepsbevolking naar beroepsklassen in bijlage 2.

Allereerst valt hierin op, dat de beroepsdifferentiatie op het platteland veel groter was dan meestal gedacht wordt. Zelfs in de buurschappen waren maar enkele beroepsklassen onbezet. Het aantal werkzamen in de meeste klassen was echter klein. In de kerkdorpen was dit iets anders. Hier was een grotere verscheidenheid van beroepen, maar vele hiervan kwamen herhaaldelijk voor, zodat de beroepsklassen beter bezet waren. In de steden tenslotte was de differentiatie en specialisatie het verst voortgeschreden. Het aantal beroepsklassen waarin meer dan 1% van de beroepsbevolking werkzaam was, bedroeg 17, terwijl dit in de kerkdorpen 14 en in de buurschappen slechts 7 was.

In de buurschappen was 76% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam. Onder de overige beroepsklassen valt de textiel op door het relatief hoge percentage (5%), vergeleken met de andere beroepsklassen. Verder blijkt de papiernijverheid aan 2% van de beroepsbevolking (naar hoofden van huishoudens gerekend) werk gegeven te hebben. Deze percentages voor de „plattelandsnijverheid” vindt men op zich zelf gezien misschien weinig indrukwekkend. Aangezien alleen de hoofden van huishoudens geteld zijn, moet men de hoogte van deze percentages echter zien in verhouding tot die van de andere klassen. Zoals wij nog zullen zien, kan de betekenis van de textielnijverheid en de papiermakerij bovendien plaatselijk zeer aanzienlijk zijn.

In de kerkdorpen was naast de landbouw de textiel eveneens van betekenis, meer nog dan in de buurschappen. De verhoudingen lagen echter geheel anders dan in de Twentse kerkdorpen, waar in 1795 33% van de hoofden van huishoudens bij de textiel betrokken was,⁹ terwijl dit in de Veluwe kerkdorpen nog geen 9% was.

De verzorgende functie van de kerkdorpen ten opzichte van de buurschappen komt in de cijfers van bijlage 2 duidelijk naar voren. Bij de nijverheid vertonen enige klassen in de kerkdorpen

⁹ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), p. 159.

belangrijk hogere percentages dan in de buurschappen. Het zijn die klassen, waarin de dorpsambachtslieden zijn ondergebracht: bouwbedrijven (timmerlieden), kleding (kleermakers), leerbewerking (schoenmakers) en voedingsmiddelen (bakkers en molenaars). Hetzelfde geldt voor de handel; de winkeliers waren vaak in het kerkdorp gevestigd. Verbazingwekkend is verder het relatief hoge percentage tappers en herbergiers.

Bij de maatschappelijke diensten komt de verzorgende functie van de kerkdorpen eveneens tot uiting. Het kerkdorp ontleent zijn benaming aan de aanwezigheid van een kerk, zodat er meestal een predikant en een koster woonden. Dienovereenkomstig is de klasse kerkgenootschappen dan ook van meer betekenis dan in de buurschappen. Dat het onderwijs een naar verhouding gering percentage vertoont, wordt veroorzaakt door het feit dat niet zelden de koster tevens optrad als schoolmeester. Ook de overheidsdienst op het platteland was in de kerkdorpen geconcentreerd. De schout of een onderschout van het ambt was meestal in een kerkdorp gevestigd. Ook andere personen in dienst van de overheid, zoals de ontvanger en andere belastingambtenaren, kozen een kerkdorp als woonplaats als hun taak op het platteland lag.

Vormden dus de kerkdorpen duidelijk de middelpunten van het economische en maatschappelijke leven in de kerspels, de steden waren centra van hogere orde door een grotere specialisatie en differentiatie in de beroepsstructuur. Niet alleen blijkt dit uit het grotere aantal beroepsklassen waarin de stedelijke bevolking werkzaam was, maar ook uit het percentage werkzamen in iedere klasse. Slechts in zes klassen was dit percentage lager dan in de kerkdorpen, in alle overige was het hoger en vaak veel hoger.

Onder deze zes uitzonderingen komt natuurlijk in de eerste plaats de landbouw voor. Verder was de wagenmakerij door de nauwe band met het agrarische bedrijf ook sterker vertegenwoordigd op het platteland dan in de steden. Voorts ontbrak in de steden de papiernijverheid geheel. Deze was geconcentreerd aan de oostelijke en zuidelijke Veluwerand, waar zuiver water voor beweegkracht en bereiding gevonden kon worden. Opvallend is vervolgens dat de textielnijverheid in de steden slechts 4,7% van de beroepsbevolking omvatte, maar in de kerkdorpen 8,6%. Onder de economische en maatschappelijke diensten tonen de tapperij en de geestelijke verzorging in de kerkdorpen hogere percentages dan in de steden. Dit wil niet zeggen, dat op het platteland de behoefte aan drank en geestelijke verzorging zoveel groter was dan in de steden. De hogere cijfers vloeien voort uit de verdeling van de bevolking over een groter gebied, waardoor relatief meer tappers, predikanten en kosters aanwezig waren.

In de kerkdorpen was de nijverheid in hoofdzaak gericht op het voorzien in de dagelijkse en onmiddellijke behoeften van de plattelandsbevolking. De stedelijke nijverheid kende naast de „basisambachten” een andere groep waarvoor op het platteland geen bestaansmogelijkheid was, omdat de consumentenkring te klein was of te veel verspreid woonde. In de grotere conglomeraties konden verder allerlei specialisaties tot ontwikkeling komen, die op het platteland door één en dezelfde persoon verricht moesten worden. Ook vinden wij in de steden allerlei bedrijven, die hun bestaansgrond hadden in de andere levensomstandigheden en levensstijl dan op het platteland. Deze stadsambachten vormden tezamen een onderdeel van het verzorgingsapparaat in de steden zelf, maar vervulden soms tevens een centrale of verzorgende functie ten opzichte van het platteland.

Voorbeelden van dergelijke stedelijke beroepen, die vrijwel niet op het platteland werden aangetroffen zijn: de barbier, de loodgieter, de schilder, de glazenmaker, de banketbakker, de suikerbakker, de horlogemaker, de zilversmid, de apotheker, de hoedenmaker, de handschoenmaker en de pruikenmaker. Opgemerkt zij dat de drie eerstgenoemde beroepen in de tegenwoordige tijd tot de zuivere basisambachten behoren, die een onmisbaar bestanddeel van het dorp vormen.¹⁰ In de 18e eeuw was dit anders. Hetgeen toen tot de gebruikelijke en noodzakelijke voorzieningen op het platteland behoorde, zal nog nader besproken worden.

In de steden vinden wij naast de genoemde ambachten echter ook nijverheidsbedrijven, die in mindere mate gericht waren op de directe verzorging en het werken op bestelling, maar die meer een industrieel karakter hadden. De vervaardigde produkten zullen meestal niet direct aan de consument geleverd zijn, maar aan de handel of het verwerkende ambacht. Voor zover de afzet buiten de lokale kring plaatsvond en dus van regionale of bovenregionale aard was, hadden zij een „stuwend” karakter en droegen daardoor in hoge mate bij tot versterking van de economische positie van de betrokken stad, uitgaande boven die van verzorgingscentrum.

Uiteraard is een scheiding met de eerder genoemde groepen niet altijd duidelijk, maar tot het bedoelde type behoren bijv. de bedrijven van de knopenmakers, zevenmakers, touwslagers, olieslagers, zeepzieders, kaarsenmakers, grutters, snuifmakers, velbereiders, leertouwers, speldenmakers, messenmakers, tinnegiers, zwavelstokmakers, bezem- en mandenmakers, tabakspinners,

¹⁰ H. J. KEUNING, *Het Nederlandse ambacht*, Uitg. Hoofdgroep Ambacht, 1950, p. 14.

linnenwevers, kousenwevers, wolkammers, blauwververs, dekenmakers, nettenbreiers enz.

Hoewel deze verdeling van de nijverheid in ambachten van direct verzorgende aard en bedrijven met een industrieel karakter door de aard van het bronnenmateriaal gebrekkig blijft, is zij toch zinrijk. De eerste groep is nl. typerend voor de functie van de steden als verzorgingscentra, terwijl de tweede aangeeft in welke mate zij „industriesteden” waren. Van de beroepsbevolking die in de steden in de nijverheid haar bezigheden vond, werkte 72% in de direct verzorgende nijverheid en slechts 28% in de industriële bedrijven. Betrokken op de *totale* stedelijke beroepsbevolking waren de percentages: 26% werkzaam in de direct verzorgende nijverheid en niet meer dan 10% in de industriële bedrijven.

Wij kunnen dus concluderen dat de stedelijke nijverheid grotendeels op de verzorging van de eigen bevolking en die van het omringende platteland was gericht en de industriële functie weinig ontwikkeld was. Dat de beroepsbevolking naar hoofden van huishoudens is gerekend en knechten dus in het algemeen niet meegeteld zijn, doet aan deze conclusie weinig toe of af, omdat de bedrijfjes klein waren en grote werkplaatsen met veel personeel niet voorkwamen.

In sterkere mate nog komt de centraal-verzorgende functie van de steden tot uiting in de economische en maatschappelijke diensten. In de steden vinden wij allerlei gespecialiseerde winkels en koopmansbedrijven, die deels gericht waren op de bijzondere behoeften in de steden, maar anderzijds ook van betekenis waren voor de plattelandsbewoners voor de niet dagelijks voorkomende aankopen.

De klasse verkeer met 9,0% van de beroepsbevolking, tegenover slechts 0,6% in de kerkdorpen, wijst ook op de centrumfunctie van de steden. Hier treffen wij de postwagendiensten aan, de beurtschippers, verhuur van paarden enz. Verder waren er turfdragers, bierdragers en korendragers, hetgeen samenhangt met de handel in de betreffende produkten.

Bestuur en rechtspraak waren eveneens in hoge mate in de steden geconcentreerd. Ontvangers van de belastingen vond men in hoofdzaak in de steden, verder artsen (ten plattelande waren alleen chirurgijns), advocaten, procureurs en rentmeesters.

Ook de klasse onderwijs was in de steden van groter belang dan op het platteland. Daar was alleen een schoolmeester of een kosterschoolmeester en soms nog een weduwe die een klein-kinderschooltje hield. In de steden was een grotere verscheidenheid: Franse schoolmeesters, een schermmeester en een dansmeester, een breischoolhoudster en dan natuurlijk de rectoren van de la-

tijnse scholen en professoren van de Harderwijkse Academie.

Het functionele onderscheid tussen buurschappen, kerkdorpen en steden wordt duidelijk gedemonstreerd in de cijfers van bijlage 3. Hierin zijn de concentratiegetallen ten opzichte van de gehele Veluwe weergegeven voor de hoofdtakken van beroep en voor de belangrijkste beroepsklassen. Cijfers boven de 100 wijzen op een hogere concentratie van de betreffende klassen, cijfers beneden de 100 op een lagere dan voor de Veluwe als geheel. Alleen dié klassen zijn echter in beschouwing genomen, welke in de buurschappen, in de kerkdorpen of in de steden meer dan 1% van de beroepsbevolking omvatten. De boven besproken positie van de kerkdorpen tussen buurschappen en steden in, komt in deze tabel nogmaals helder aan het licht, terwijl tevens blijkt dat niet in de eerste plaats de nijverheid, maar veel meer de economische en maatschappelijke diensten typerend zijn voor de economische functie van de Veluwse steden.

III. DE BEROEPSSTRUCTUUR VAN DE STEDEN AFZONDERLIJK

Een overzicht van de beroepsstructuur van de steden afzonderlijk geeft tabel 3, waarin de omvang van iedere beroepstak in procenten is weergegeven.

TABEL 3. De beroepsstructuur in elk van de zes Veluwse steden^a in 1749

Beroepstak	Arnhem	Harderwijk	Vest Nijkerk	Elburg	Wageningen	Hattem	Steden totaal
	Hoofden van huishoudens in %						
Landbouw en visserij	3	7	20	2	14	2	7
Nijverheid	35	39	30	42	40	43	36
Economische diensten	41	39	40	40	28	36	39
Maatschappelijke diensten	15	13	8	15	14	13	13
Onbekend	7	2	1	—	4	6	4
Totaal	100	100	100	100	100	100	100

^a Zonder schependom.

Een gedetailleerder beeld vindt men in bijlage 4, waar de beroepsbevolking is ingedeeld naar beroepsklassen. Door vergelijking van de verschillende percentages is het speciale karakter van iedere stad te bepalen. Hierbij moet men zich wel realiseren, dat de Veluwse steden van geheel andere orde van grootte waren dan

de meeste Hollandse steden. Voor een goed begrip geef ik daarom in tabel 4 het aantal inwoners van de steden in 1749, zoals ik dit in een ander artikel berekend en geschat heb.¹¹

TABEL 4. De bevolking van de Veluwe steden^a in 1749

Arnhem	5.600
Harderwijk	2.350
Vest Nijkerk	2.400
Elburg	1.450
Wageningen	1.300
Hatterum	800

^a Zonder schependom.

Wat de klasse landbouw aangaat, vertonen de steden onderling nogal wat verschillen. In Nijkerk en Wageningen was 20 resp. 14% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam; voor de andere steden was dit aanmerkelijk minder.

Deze hoge cijfers van Nijkerk en Wageningen vonden hun oorzaak in een groot aantal tabaksplanters die binnen deze steden woonden, nl. 79 in Nijkerk en 32 in Wageningen. Tellen wij deze niet mee, dan worden de percentages voor de klasse landbouw 5 resp. 2%. Het agrarische karakter van Nijkerk en Wageningen berustte dus geheel op de tabaksbouw in de omgeving van deze steden.

Boeren kwamen in de steden slechts in een zeer klein aantal voor. Behalve uit de genoemde tabaksplanters bestond de landbouwbevolking in hoofdzaak uit hoveniers, tuinlieden, enkele vetweiders van ossen, melkboeren en dergelijke.

Nu zou men kunnen veronderstellen dat het geringe percentage in de klasse landbouw slechts schijn is, omdat vele burgers de landbouw als nevenbedrijf beoefenden. Gaan wij niet op de opgegeven beroepen af, maar op het gebruik van bouw- en tuinland door de inwoners van steden, dan blijkt inderdaad het aantal grondgebruikers vrij groot te zijn. In de beide grootste steden — Arnhem en Harderwijk — gebruikte weliswaar 3 resp. 7% van het aantal hoofden van huishoudens bouw- of tuinland, maar in de kleinere steden was dit percentage veel hoger: voor Nijkerk 25% (zonder de tabaksplanters 14%), voor Elburg 11% en voor de beide kleinste steden — Wageningen en Hatterum — zelfs 33% en 38%. Een verdeling naar grootte-klasse laat echter

¹¹ H. K. ROESSINGH, Het Veluwe inwonertal, 1526–1947, *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 89–92.

zien, dat men voorzichtig moet zijn met het trekken van een conclusie. Het aantal hoofden dat twee of meer morgen bouw- of tuinland gebruikte, was nl. in Arnhem en Harderwijk slechts 1% resp. 3% van het totaal, en in de kleinere steden slechts 4 of 5%. Alleen de Vest Nijkerk maakte een uitzondering met 9%, maar zonder de tabaksplanters was het ook 5%. Het gebruik van bouw- en tuinland door de stedelijke burgers betrof in hoofdzaak zeer kleine oppervlakten. Van boerenbedrijven kan in deze gevallen zeker niet gesproken worden. Wel werd door een aantal inwoners enig vee gehouden om zelf te voorzien in de behoeften aan melk en vlees. De aanwezigheid van stadswelden, burgerwelden of andere gemeenschappelijke wei- en hooilanden, waarop een deel van de stedelijke burgers rechten had, zullen dit in de hand gewerkt hebben (de Mheen en het Goor bij Elburg, de Hoenwaard bij Hattem).

Ongetwijfeld zal de aanwezigheid van vee in de stad een landelijke indruk gemaakt hebben. Door de ruimere bouw in de steden lag ook niet zelden tuingrond binnen de muren, zoals men op de oude stadsplattegronden kan constateren. Ook dit zal deze indruk versterkt hebben, evenals het feit dat sommige burgers een stukje land buiten de stad gebruikten. Uit het voorgaande zal echter duidelijk zijn, dat men zich geen overdreven voorstelling moet maken van de landbouw als directe bestaansbron van de stedelijke bevolking in de 18e eeuw.¹² Alleen de tabaksbouw bij Nijkerk en Wageningen en in mindere mate bij Arnhem, maakte hierop een uitzondering.

Bezien wij de bezetting van de niet-agrarische beroepsklassen en vergelijken wij de percentages voor iedere stad, dan komen wij tot de volgende karakteristieken.

Bij *Arnhem* valt op dat bijna 16% van de beroepsbevolking in de klasse handel werkzaam was. Het aantal winkels en koopmansbedrijven van allerlei aard was dan ook groot.

Behalve 89 niet nader omschreven winkels en koopmansbedrijven (waaronder acht joodse) waren er winkels voor kruidenierswaren, voor koffie en thee, voor tabak en snuif. Er waren verkopers (of verkoopsters) van groenten, van noten, van appels, van vis, van scharrebier en van melk (van deze laatsten een aantal van zes). Op het gebied van de textiel vinden wij verkopers van sajete, van laken, van katoen en stoffen, van garen en lint, van lakens en kousen. Er waren kooplui in hout, in hout en turf, in ijzer, in zand, een verkoper van messen, van hoeden, van poppegoed, een pottenwinkel, zes boekverkopers, een oude-

¹² Cf. SLICHER VAN BATH, *o.c.* (*Overijssel*), p. 127.

kleerverkoopster en zeven uitdragers of uitdraagsters. In totaal waren 189 hoofden van huishoudens, waaronder 67 vrouwen, in deze klasse werkzaam.

Helaas is niet uit te maken welke van deze bedrijven van plaatselijke en welke van regionale betekenis waren. Slechts zelden bestaat hier een aanwijzing voor, zoals bij de koopman in tabak *en gros* of de koopman in garen en lint *en gros*. De 15 wijnkopers worden allen aangeduid als welgesteld (zie par. IX) en evenals elders zullen zij wel tot de meest vooraanstaande kooplieden behoord hebben.

Hoewel kwantitatief van minder betekenis, waren de klassen overheidsdienst en vrije beroepen nog typerender voor Arnhem, in vergelijking met de andere steden. Het Hof, de Rekenkamer en de Gelderse Leenkamer waren in Arnhem gevestigd. Daardoor waren de genoemde klassen relatief sterk bezet, niet alleen door de aanwezigheid van de raadsheren van het Hof en de hoge ambtenaren van de Rekenkamer en de Leenkamer, maar vooral door een hele stoet van lagere ambtenaren: griffiers, boden, klerken enz. Voegen wij hierbij nog de ontvangers en collecteurs van verschillende belastingen en het personeel van de Gedeputeerde Staten van de Veluwe, dan blijkt dat de functie van Arnhem als bestuurscentrum van grote betekenis was. Als gevolg hiervan was ook de klasse vrije beroepen goed bezet. Wij treffen hierin bijv. 13 procureurs en advocaten aan.

De vestiging van welgestelden en hoge ambtenaren, die niet zelden leden van de Gelderse adel waren, stimuleerde de ontwikkeling van verzorgende bedrijven en andere voorzieningen. Maken wij in de klasse nijverheid dan ook een onderscheid tussen ambachten van direct verzorgende aard en bedrijven met een industrieel karakter, zoals voor de steden tezamen boven reeds is geschied, dan valt de geringe betekenis van de industrie in Arnhem duidelijk op. Het percentage is zelfs lager dan in Wageningen en Nijkerk (tabel 5 op p. 194).

Harderwijk vertoont een ander karakter. Het is de verkeersfunctie die daar sterk ontwikkeld was (17%), vooral door de scheepvaart over de Zuiderzee. Er worden in deze klasse 20 schippers, 5 schippersknechts, 9 bootschuivers en 15 schuitemannen genoemd. Voor het verkeer te land tellen wij 40 voerlui. Het aantal vissersbedrijven was 26, veel meer dan in Elburg (4,5% tegen 1,0%). De scheepvaart en de visserij zullen directe bedrijvigheid gegeven hebben aan de zes kuipers (in het veel grotere Arnhem waren er slechts drie), de twee touwslagers, de twee nettenbreiers, de schuitemaker, de schuitemlapper en aan een groot deel van de 26 kooplui (zie ook bijlage 6).

TABEL 5. De beroepsbevolking werkzaam in de direct verzorgende nijverheid en in de „industriële” bedrijven in de Veluwe steden in 1749

Steden	Verzorgende nijverheid	„Industrie”
	Hoofden van huishoudens in %	
Arnhem	28	7
Harderwijk	23	16
Nijkerk	22	8
Elburg	27	15
Wageningen	30	10
Hatterum	26	17
Totaal	26	10

Een bijzonder element vormde in Harderwijk de Academie, waarvan negen professoren vermeld worden. Naast twee andere boekdrukkers was er een speciale boekdrukker van de Academie.

Bij de nijverheid treden twee klassen op de voorgrond, nl. de metaalbewerking en de textiel. Het relatief hoge percentage in de eerstgenoemde klasse wordt veroorzaakt door de Munt van Gelderland, die in Harderwijk gevestigd was. De personen die hieraan verbonden waren, heb ik nl. bij de klasse metaalbewerking gerekend. Het toezicht op de Munt was opgedragen aan een waardijn, bijgestaan door een adjunct-waardijn. Er was een smidmeester, een smid en een smidsknecht, een stempelsnijder en zijn knecht, een smelter, een muntmeester met elf muntgezellen en twee muntjongens, en een essayeur (keurmeester). Het grote aantal muntgezellen trekt hierbij de aandacht. Zij hadden blijkbaar geen volledige dagtaak, want drie van hen waren tevens winkelier, twee waren slager en één was koperslager.

In de klasse textiel treffen wij naast de reeds vermelde nettenbreiers en touwslagers nog 14 wevers en een weefster aan, verder 18 spinsters, één blauwverver en drie breisters. Voor zover de textielnijverheid niet in verband stond met de scheepvaart en de visserij, zal het waarschijnlijk wolnijverheid geweest zijn, maar dit is uit de bron niet met zekerheid op te maken.

De *Vest Nijkerk* behoorde niet tot de stemhebbende steden. Wat de beroepsstructuur betreft sloot deze plaats zich echter vrijwel geheel bij hen aan en kan daarom in sociaal en economisch opzicht als stad beschouwd worden.

Dat de landbouw en speciaal de tabaksteelt voor Nijkerk van grote betekenis was, is reeds vermeld. Naast de functie van markt- en distributiecentrum voor de omgeving, waren tabaksteelt en tabakshandel de pijlers waarop in de 18e eeuw de wel-

vaart van Nijkerk rustte. Van groot belang voor de ontwikkeling van deze plaats was het tot stand komen van de vaart naar zee in het begin van de 18e eeuw. In de bloeitijd van de tabaksteelt werden elk jaar 100 à 130 scheepsladingen mest uit Holland en Zeeland te Nijkerk aangevoerd.¹³ Van 1765 tot 1814 heeft te Nijkerk een glasfabriek bestaan, die eveneens de welvaart van deze plaats vermeerderde en er door het aantrekken van werkkrachten uit Rusland, Polen, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden een enigszins kosmopolitisch karakter aan gaf.¹⁴

In de tweede helft van de 18e eeuw is de Vest Nijkerk het snelst gegroeid van alle Veluwe steden. Het inwonertal was in 1749 ongeveer 2.400, maar in 1795 reeds 3.349, een toeneming met 40% dus. Anderzijds waren de sociale tegenstellingen in Nijkerk waarschijnlijk groter dan elders. Tegenover vermogende kooplieden en rijke tabakshandelaren stond een groep losse arbeiders van een omvang die men in de andere steden niet kende. Ook het hoge percentage armlastige gezinnen en de grote gemiddelde dichtheid van de bevolking per huis, in vergelijking met de andere steden in 1749, wijst in dezelfde richting. Elders heb ik reeds gewezen op het vermoedelijke verband tussen de toestanden op economisch en sociaal gebied te Nijkerk en het ontstaan van de religieuze bewegingen in 1749, die als de Nijkerkse beroeringen in de kerkgeschiedenis bekend zijn.¹⁵

In het Zuiderzeestadje *Elburg* waren evenals in Harderwijk de klassen handel en verkeer van belang. Uit het aantal schippers, schuitvoerders e.d., evenals uit het aantal voerlieden, blijkt echter dat de verkeers- en handelsfunctie iets minder ontwikkeld was dan die van Harderwijk. In Elburg was verder het koopmansbedrijf vaker met een ander beroep gecombineerd (koopman-bakker-winkelier; koopman-glazenmaker of koopman-looier). Ook hieruit krijgt men de indruk dat de koophandel minder te betekenen had dan in Harderwijk.

Bij de nijverheid valt de speldenmakerij op, die wij in geen van de andere steden vinden. Er waren twee speldenmakers, Mathijs van Gelder en Jan van Gelder, die tevens koopman waren. Verder vinden wij als hoofden van huishoudens drie speldenmakersknechts genoemd (waarvan één als arm is aangeduid). Van deze Elburgse speldenmakerij die in 1809 zelfs 20 werklieden telde, wordt in die tijd gezegd dat „die een soort van spelden op-

¹³ G. BEERNINK, Nijkerk voor twee eeuwen, *Bijdr. Meded. Gelre* 6 (1903) 235.

¹⁴ G. BEERNINK, Een glasfabriek te Nijkerk, *Bijdr. Meded. Gelre* 17 (1914) 153-187.

¹⁵ H. K. ROESSINGH, De uitkomsten van de godsdiensttelling van 1809 op de Veluwe in sociaal-historisch perspectief, *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 160-162.

leverd, de Engelsche evenarende, die ook vóór den oorlog zijn voornaam debiet naar Engeland gehad heeft".¹⁶ De textielnijverheid was in Elburg van groter betekenis dan in de reeds besproken steden. De linnenweverij blijkt het belangrijkste. Er worden 16 linnenwevers genoemd, waaronder twee vrouwen. Er waren verder acht spinsters, twee wolkammers, enige breisters, een kousenbreister en een touwslager.

Wageningen werd evenals Nijkerk gekenmerkt door de tabaksteelt. Handel en verkeer vertonen relatief lage percentages. De textielnijverheid die in Harderwijk, Elburg en ook in Hattem van enig belang was, had hier niet veel te betekenen. *Wageningen* was het typische voorbeeld van een stadje dat optrad als centrum voor het omringende landelijke gebied, i.c. het zuidelijke deel van de Gelderse Vallei en het westelijke deel van de Veluwezoom. De nijverheid was grotendeels van direct verzorgende aard, met uitzondering van enkele kleine bedrijfjes zoals die van de vier knopenmakers en de vier grutters. Er woonde een advocaat, een procureur, een arts, drie chirurgijns, twee vroedvrouwen en twee apothekers. Ook was er een bank van lening. Het onderwijs was goed vertegenwoordigd. Naast de schoolmeester en de rector van het gymnasium waren er een Franse schoolmeester, een schoolhoudster en twee vrouwen die kinderschooltjes hielden.

Hoewel de stad *Wageningen* tussen 1749 en 1795 weinig groei-kracht vertoonde, maakt zij in het midden van de 18e eeuw toch geenszins een kwijnende indruk. Van alle steden heeft *Wageningen* het hoogste percentage welgestelden, d.w.z. hoofden van huishoudens die 2.000 gulden of meer in roerende of onroerende goederen bezaten en dubbel hoofdgeld verschuldigd waren (28% van het totaal). Het is opvallend dat in de klasse handel van de 17 winkeliers en kooplui er 14 tot deze groep behoorden! Wellicht heeft de tabaksteelt, evenals in Nijkerk, bijgedragen tot een zekere welvaart onder de middenstand.

Het miniatuur-stadje *Hattem* leek in sommige opzichten op *Wageningen*, maar de nijverheid, vooral de textielnijverheid, had er iets meer te betekenen. Er waren 9 wevers en een aantal spinsters. Evenmin als voor Harderwijk is uit te maken of het hier wol- of linnennijverheid betrof. Opmerkenswaard is dat een spinster van hennep genoemd wordt. Ook wordt vermeld een spinnebaas, verder twee dekenmakers, een touwslager en een

¹⁶ T. S. JANSMA, *Elburgs economisch verleden*, in: *Elburg afgesloten van open water, onderzoekingen in verband met de betekenis der Zuiderzee-inpoldering voor de gemeente Elburg* (Publ. Stichting Bevolkingsonderzoek drooggelegde Zuiderzeepolders, no. 22), 1958, p. 15.

breister. Had Wageningen slechts één brouwer, het veel kleinere Hattem telde er liefst drie en had ook een jeneverstoker.

De klasse handel werd in hoofdzaak gevormd door de winkeliers (een aantal van 16). De aanwezigheid van een tabakskoper en van een korenkoper, twee turfmeters en een turfdrager geeft een aanwijzing over de functie van handelscentrum voor het omliggende platteland.

Uiteraard is met het bovenstaande geenszins beoogd een schets van de economische structuur van de Veluwe steden te geven. Er werden slechts enkele hoofdlijnen getrokken om de functie en de betekenis van de steden ten opzichte van het platteland nader in het licht te stellen. Enkele punten, die bij het beschouwen van bijlage 4 in het oog springen, werden nader toegelicht. Uit dit alles zal echter duidelijk geworden zijn hoe onjuist het is de structuur van de kleinere steden, als Wageningen en Hattem, te beoordelen en af te meten naar die van de 19e en 20e eeuw. Daardoor kwam men bij voorbeeld voor Wageningen tot de conclusie, dat dit stadje eeuwenlang voortgevegeteerd heeft en pas in het laatste kwart van de 19e eeuw uit een lethargie ontwaakte.¹⁷ Dit doet onrecht aan de werkelijke betekenis, die niet in de eerste plaats berustte op een handels- en industriële functie, maar voornamelijk lag op het gebied van distributie, dienstenverlening en bestuur.

IV. DE BEROEPSDIFFERENTIATIE OP HET PLATTELAND

In het voorgaande werd op het platteland een onderscheid gemaakt tussen kerkdorpen en buurschappen. Deze werden als groep tegenover elkaar gesteld om de kenmerkende structuur en functie van elk van beide na te gaan.

Voor een nadere analyse van de beroepsstructuur op het platteland is het niet gewenst deze scheiding steeds vol te houden, omdat hierdoor te kort gedaan wordt aan de economische band, die tussen buurschap en kerkdorp bestond. Voor de buurschapsbevolking, zo zagen wij, vervulde het kerkdorp de functie van primair verzorgingscentrum. Het kerkdorp en de bijbehorende buurschappen vormden samen het kerspel, het dorp in ruime zin dus, en dit is als een economische eenheid te beschouwen. Bij een onderzoek naar de dorpsstructuur en de lokale verschillen die daarin voorkwamen, is het daarom juister van deze dorpsseenheden uit te gaan, dan telkens het eigenlijke dorp (het kerkdorp) uit zijn omgeving te lichten.

¹⁷ *De gemeente Wageningen, welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden*, Economisch-Technologisch Instituut voor Gelderland, gestencild rapport, (1953), p. 1.

Een moeilijkheid is, dat de grenzen van het kerspel als kerkelijke, economische of administratieve eenheid niet steeds samenvielen. Dat de kerspels kerkelijk niet zo'n gesloten eenheid vormden als vaak wordt aangenomen, is door Slicher van Bath voor Overijssel nog eens benadrukt. Hij merkt in dit verband op, dat de kerspelgrenzen geen vaste, scherpe grenslijnen zijn, maar dat men te doen heeft met grenszones.¹⁸ Dit zelfde geldt uiteraard ook voor het verzorgingsgebied van het kerkdorp. Zorgvuldige bepaling van de economische grenzen hiervan door enquête, zoals de sociograaf dit heden ten dage kan doen, is natuurlijk niet mogelijk. Het zijn slechts de grenzen van het kerspel als administratieve eenheid, die vrij nauwkeurig bepaald kunnen worden. Bij het onderzoek moet men dus noodgedwongen in hoofdzaak hiervan uitgaan en aannemen dat deze bij benadering tevens een economische begrenzing van het kerspel geven. Dit is overigens een werkwijze die ook in de actuele sociografie toegepast wordt, wanneer men de (administratieve) gemeentegrens tevens als economische grens hanteert. Terloops zij opgemerkt dat bij gebruik van de kerspelindeling de wezenlijke landschappelijke verschillen tussen de „hoge” Veluwe, de Gelderse Vallei en de IJssellaagte beter tot uitdrukking komen dan bij de grovere indeling naar ambt (of gemeente) mogelijk is.¹⁹

Van de beroepsbevolking op het platteland in 1749 was 66% in de landbouw werkzaam en 34% in de andere beroepsklassen. Een verdeling van de landbouwbevolking in drie groepen geeft de volgende procentuele aantalsverhouding:

(1) Boeren zonder nevenberoep (zuivere boeren)	30%
(2) Landbouwers met een nevenberoep; anderen die zelfstandig in de landbouw werkzaam waren (imkers, tabaksplanters e.d.)	10%
(3) Daghuurders	26%

Landbouwbevolking (klasse 17)	66%
-------------------------------	-----

Men kan zich afvragen of deze cijfers, die berusten op de opgaven van de beroepen van de hoofden van huishoudens, wel een juist beeld geven. Opvallend is het grote aantal daghuurders; bij de bespreking van het dienstpersoneel (in par. VIII) en van de sociale opbouw van de bevolking (in par. IX) kom ik hier nog op terug. Is het mogelijk, dat dit hoge percentage daghuurders

¹⁸ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), pp. 31 en 166-167.

¹⁹ Voor een toelichting op de plaatselijke indeling zie A.A.G. *Bijdragen* 11 (1964) 140-146.

veroorzaakt is doordat veel kleine boeren als daghuurders zijn opgegeven, omdat zij ook wel eens een enkele keer daghuur verrichtten? Het percentage boeren dat een zelfstandig bestaan in de landbouw vond, zou dan in werkelijkheid veel groter zijn. Ook zou men kunnen veronderstellen dat velen van hen, die als niet-agrariër zijn opgegeven, dit in feite wel waren, omdat zij, naast andere bezigheden, een belangrijk boerenbedrijf hadden.

Gaan wij de oppervlakte van het bouwland na dat per huishouden gebruikt werd, dan blijken deze veronderstellingen niet juist te zijn. In de eerste plaats zien wij, dat zij die als daghuurder zijn opgegeven in de regel minder dan twee morgen bouwland hadden en meestal slechts enkele schepels.²⁰ Voor een zelfstandig bestaan in de landbouw moest een huishouding over een grotere oppervlakte bouwland kunnen beschikken.

Verder blijkt dat 35% van de beroepsbevolking (hoofden van huishoudens) meer dan twee morgen, en 27% meer dan drie morgen bouwland gebruikte. Hieruit kan men concluderen dat het percentage boeren van de beroepsbevolking hoogstens ongeveer 35% geweest kan zijn. Dit is dus in overeenstemming met het bovengenoemde cijfer van 30%, vermeerderd met een aantal boeren met een nevenberoep.

Beschouwing van de oppervlakte bouwland die per huishouden gebruikt werd, leidt dus niet tot andere conclusies over de omvang van de landbouwbevolking dan uit de opgaven van de beroepen berekend is. Voor gebieden met overwegend grasland-bedrijven zou deze redenering natuurlijk niet opgaan. De ambten Ermelo en Doornspijk, waar dergelijke bedrijven misschien voorkwamen in een zeer smalle strook langs de Zuiderzee en in de polder Oosterwolde, zijn in de berekeningen trouwens niet opgenomen. Het bronnenmateriaal in deze plaatsen is zeer onvolledig, zoals in de inleiding reeds is meegedeeld.

Wanneer wij nu de beroepsstructuur van de kerspels afzonderlijk bezien (bijlage 5), dan blijkt allereerst dat het percentage in de landbouw werkzamen vrij sterk uiteenliep. In enkele kerspels op de Midden-Veluwe was het meer dan 80% (Kootwijk, Garderen, Voorthuizen). Daarentegen valt als andere uiterste Scherpenzeel op met slechts 33%, Gelders Veenendaal met 35%, Renkum met 51% en Vaassen met 53%; het zijn de kerspels waar andere takken van beroep dan de landbouw een rol van betekenis speelden.

In de meeste plaatsen was de landbouw verreweg de belangrijkste beroepstak. Boeren en daghuurders vormden het groot-

²⁰ 1 Gelderse morgen = 6 schepel = 0,87 ha.

ste deel van de landbouwbevolking. In de omgeving van Nijkerk, Wageningen, Arnhem en Veenendaal was tabaksteelt van betekenis en treffen wij veelvuldig tabaksplanters aan.

Men moet deze tabaksbouw niet onderschatten: in het schependom van Wageningen was in 1749 23% van het aantal hoofden van huishoudens hierbij betrokken, doordat zij deze als hoofd- of nevenberoep beoefenden. In het schependom van Arnhem was dit percentage 32 en in Veenendaal 13. In Nijkerk woonden de „tabakkers” vrijwel allen in de Vest en vormden daar 15% van de beroepsbevolking. Volgens het pachtersboek van de belasting op hoornbeesten en bezaai over 1747 werden in stad en schependom van Wageningen 210 personen aangeslagen voor tabaksland, met een gezamenlijke oppervlakte van 125 ha!

Behalve de bovengenoemde categorie treffen wij in kleiner aantal nog enige andere landbouwberoepen aan. Imkers, als zelfstandige beroepspersonen, vond ik slechts 16 maal vermeld. Bijhouden was een onderdeel van het boerenbedrijf. Verder waren er nog enige kooikers — dat zijn eendenkooihouders —, heidemaaiers, ganzenhoeders, varkendrijvers, enkele schaapherders, jagers, boswaarders en hoveniers, echter alleen in kleine aantallen.

Na de landbouw was de nijverheid de belangrijkste beroeps-tak op het platteland, met 22% van de hoofden van huishoudens. Hierbij valt in het bijzonder de klasse textielnijverheid op, waarin 376 hoofden van huishoudens (6,3% van het totaal) hun hoofdberoep vonden. Bijlage 5 laat zien dat de plaatselijke percentages voor de werkzamen in de textielnijverheid het hoogst waren in de Gelderse Vallei: Gelders Veenendaal 31%, Scherpenzeel 24%, Barneveld 12% en Ede 11%.

Tellen wij ook de als nevenberoep uitgeoefende activiteiten op het gebied van de textielnijverheid mee, dan komen wij voor het gehele gebied waarvan de beroepen bekend zijn tot 534 hoofden van huishoudens, waarvan de meesten op het platteland woonden. Spinnen, weven en wolkammen maakten in de textielnijverheid de hoofdbezigheid uit, zo ziet men uit tabel 6.

Het spinnen en weven had op het platteland waarschijnlijk voornamelijk op wol betrekking. Slechts één enkele maal wordt een katoenspinner genoemd en tweemaal een katoenspinster, nl. in Nijkerk en Hoevelaken. Nu werden in de 18e eeuw nog vrijwel geen weefsels van katoen gemaakt. Het katoenen garen (van Brits-Indische en Egyptische katoen) was nog zeer duur en werd als inslag gebruikt bij een schering van linnen garen. Dit produkt, de bombazijn, werd o.a. te Amersfoort vervaardigd en wellicht dat het katoenspinnen in het naburige Nijkerk en Hoeve-

TABEL 6. Textielnijverheid op de Veluwe^a in 1749

Beroep	Platteland	Steden	Totaal (waarvan vrouwen)
	Aantal hoofden van huishoudens die bij de textielnijverheid betrokken zijn		
Spinnen	191	44	235 (220)
Weven	128	65	193 (12)
Wolkammen	60	4	64 (6)
Touwslagerij	1	9	10 (-)
Breien, nettenbreien, dekenmakerij, verven, bleken, bontwerkerij, kantwerkerij	10	22	32 (20)
Totaal	390	144	534 (258)

^a Zie tabel 1, p. 184.

laken voor Amersfoortse reders geschiedde. Het is echter ook mogelijk dat dit katoenspinnen samenhangt met het weven van „bont”, dat in het midden van de 18e eeuw opkwam. Dit was een geruite en gestreepte stof uit wit en blauw garen, aanvankelijk linnen en katoenen garens. De calicotweverij (ongebleeke witte katoenen stoffen) ontwikkelde zich pas in de eerste helft van de 19e eeuw en kreeg toen enige betekenis voor de werkgelegenheid op de Noordwest-Veluwe.²¹

De grove, maar lange wol van het Veluwse schaap werd doorgaans gekamd en dan gesponnen en als sajete (half gekamd wollen garen) afgeleverd of gebruikt voor het breien van grove kousen, het weven van woldoek (een mengsel van linnen en wollen garen), buillaken of karsaai (een grof gekeperde dikke lakensoort). Vermoedelijk heeft men ook zgn. viltten vervaardigd, die gebruikt werden in de Veluwse papiermolens om het pas geschapte papier tussen te leggen en te persen. De viltten waren een soort baai, van grove witte wol en vrij los geweven, opdat het water er bij het persen gemakkelijk door kon vloeien.²² De fijnere soort wol van het Veluwse schaap ging naar Leiden en elders om gebruikt te worden bij het weven van dekens, baaien en karsaaien.²³

²¹ (B. W. A. E. SLOET TOT OLDHUIS), Statistieke beschouwing van den toestand der geringe plattelandsbevolking op de Veluwe langs de Zuiderzee, *T. staathuishoudkunde en statistiek* 9 (1853) 298.

²² H. G. D. CRAMER, Papiermakerij in vroegeren tijd, *Bijdr. Meded. Gelre* 14 (1911) 236.

De wolkammers woonden in 1749 op het platteland in hoofzaak in Gelders Veenendaal en Scherpenzeel. In de eerstgenoemde plaats tellen wij een aantal van 20 hoofden van huishoudens, die het wolkammen als hoofd- of nevenberoep beoefenden. Daarnaast worden nog 18 gezinshoofden als wolkammersknecht vermeld. In Scherpenzeel waren 5 wolkammers en 4 afzonderlijk genoemde wolkammersknechts. Buiten deze beide plaatsen treffen wij wolkammers slechts aan in Barneveld (3x), Oldebroek (4x) en Epe (1x). Het weven en spinnen werd evenals het wolkammen vooral in de Gelderse Vallei beoefend, maar de wevers en spinsters vindt men toch ook in veel andere plaatsen. Ik kom daar in de volgende paragraaf bij de bespreking van de dorpsberoepen nog op terug.

Met uitzondering van Gelders Veenendaal en Scherpenzeel heeft de textielnijverheid op het Veluwe platteland nergens wortel geschoten of zich tot een enigszins belangrijke tak van nijverheid ontwikkeld, zoals in Twente wel het geval is geweest. Tot diep in de 19e eeuw blijft dit beperkt tot het incidenteel voorkomen van werkplaatsen en kleine fabriekjes, die, hoe belangrijk zij soms ook voor de werkgelegenheid in een bepaalde plaats waren, geen basis gelegd hebben voor een bredere ontwikkeling. De Veluwe textielindustrie uit de 20e eeuw stoelt — met uitzondering van die in Veenendaal en Scherpenzeel — dan ook niet op de plattelandsnijverheid uit de 17e en 18e eeuw.

Een andere tak van plattelandsnijverheid was de papiermakerij, die in het bijzonder karakteristiek was voor de Oostelijke Veluwerand en de Zuidelijke Veluwezoom, waar deze gebieden afdalen naar de IJssel en de Rijn. De Veluwe papiermolens waren nl. bijna alle watermolens. Vele, grotendeels gegraven, beekjes leverden niet alleen de energie voor het aandrijven van de waterraderen, maar ook het heldere en zuivere water, dat bij het papiermaken onmisbaar is. Ter verkrijging van een betere en regelmatigere toevoer groeven de papiermakers talrijke sprengstelsels aan de rand van de hogere gronden, om daar het grondwater aan de dag te brengen en naar hun molens te leiden.

De schrijver van de Tegenwoordige staat van Gelderland (1741) vermeldt dat er in 1740 op de Veluwe 171 papiermolens geteld werden, waarvan 168 watermolens, hetgeen in de literatuur altijd als juist is aanvaard. Waarschijnlijk is dit cijfer echter te hoog, want het is weinig in overeenstemming met het to-

²⁸ (I. A. NIJHOFF), *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 1826, pp. 282-285 en 434-435. J. C. A. EVERWIJN, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, dl. I, 1912, pp. 279, 311-321. N. W. POSTHUMUS, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, dl. II, 1939, pp. 296-300.

tale aantal molens dat in hetzelfde werk voor de dorpen afzonderlijk word opgegeven en dat voor 1736 148 bedraagt.²⁴ Ook het aantal Veluwe papiermakers, ten getale van 145, dat in december 1739 een contract tot produkciebeperking tekende²⁵, suggereert een kleiner aantal molens. Een aantal van hoogstens 150 à 155 molens in 1740 lijkt waarschijnlijker dan het gangbare cijfer van ca. 170, dat misschien op een vroeger tijdstip dan 1740 betrekking had, bij voorbeeld 15 of 20 jaar eerder.

Uit de lijsten van huizen, personen etc. van 1749 kan men opmaken, dat er ca. 1750 hoogstens 130 werkende papiermolens op de Veluwe waren.²⁶ Dit vindt zijn bevestiging in een rekest uit 1752 dat de Veluwse papiermakers aan Prinses Anna zonden en waarop 122 namen voorkomen²⁷, hetgeen ook op een maximum van ca. 130 papiermolens wijst.

De eerste papiermolens op de Veluwe dateren uit het eind van de 16e eeuw, maar de grote uitbreiding kwam pas in de tweede helft van de 17e en het begin van de 18e eeuw. Naar schatting waren er omstreeks 1650 hoogstens 40 papiermolens op de Veluwe, welk aantal echter sterk toenam en vermoedelijk in de eerste decennia van de 18e eeuw een top bereikte van misschien 170, om daarna onder invloed van de groeiende buitenlandse concurrentie in de loop van de 18e eeuw te gaan dalen tot 150 à 155 omstreeks 1740 en tot ca. 130 omstreeks 1750. Aldus de veronderstelde ontwikkeling op grond van het boven besprokene.

De Veluwse papiermakerij werd uitgeoefend als kleinbedrijf. Behalve medewerkende kinderen waren er in de regel op iedere molen nog enige knechts, die meestal inwoonden bij het papiermakersgezin. In totaal werkten in een Veluwse papiermolen in het midden van de 18e eeuw niet meer dan 5 of 6 personen. Dit is een sterk contrast met de Zaanse (wind)papiermolens, die veel groter waren en waarin enige tientallen mensen werkten.²⁸ De produktie in een Veluwse molen was dan ook gering — ongeveer een vijfde van die in een Zaanse molen —, maar door het grote aantal bedrijfjes was de totale Veluwse papierproduktie toch aanzienlijk. Voor omstreeks 1740 wordt deze geschat op ongeveer

²⁴ *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, derde deel, *Gelderland*, 1741, pp. 429, 465–523.

²⁵ J. A. COLDEWEIJ, *De papiermakerij op de Veluwe: hoofd- of bijzaak?*, Bijlage B, *Bijdr. Meded. Gelre* 61 (1962/64), ter perse.

²⁶ COLDEWEIJ, *o.c.*, Bijlage C.

²⁷ Algemeen Rijksarchief: Archief Stadhouderlijke Secretarie, inv. no. 506.

²⁸ B. W. DE VRIES, *De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw*, 1957, p. 144. H. VOORN, *De papiermolens in de provincie Noord-Holland*, 1960.

150.000 riem²⁹, hetgeen vermoedelijk bijna een derde van de gehele papierproduktie in de Republiek geweest zal zijn.

Elders heb ik er reeds op gewezen dat landbouwbedrijf en papiernijverheid in de 18e eeuw niet zo nauw vervlochten waren, dat men in voor de papiermakerij economisch ongunstige tijden gemakkelijk van de papiernijverheid naar de landbouw overstapte.³⁰ De papiermakerij was geen nevenberoep naast de landbouw, zoals traditioneel verondersteld wordt, maar hoofdbezigheid. Wel beoefenden de papiermakers vaak op kleine schaal de landbouw, maar dat was op het platteland in de 17e en 18e eeuw niets bijzonders. Ook ambachtslieden en winkeliers deden dit. De landbouw betekende voor het levensonderhoud meestal niet meer dan een kleine, zij het vaak welkome ruggesteun. Dit blijkt ook uit tabel 7, waarin de oppervlakte bouw- en tuinland van 120 Veluwe papiermakers in 1749 is nagegaan.³¹

Voor een zelfstandig bestaan in de landbouw op de Veluwe in het midden van de 18e eeuw moest een huishouding over ten minste 3 morgen bouwland (2½ ha) kunnen beschikken. Wanneer de oppervlakte bouwland minder dan 2 morgen was, kan men nauwelijks van een landbouwbedrijfje spreken en zeker niet veronderstellen dat de landbouw het belangrijkste middel van levensonderhoud voor het gezin vormde.

TABEL 7. 120 Veluwe papiermakers in 1749, onderscheiden naar de oppervlakte bouw- en tuinland die zij in gebruik hadden

Oppervlakte bouwland ^a	Aantal papiermakers
0 - ½ morgen	24
½ - 1 morgen	34
1 - 1½ morgen	29
1½ - 2 morgen	11
2 - 2½ morgen	14
2½ - 3 morgen	2
> 3 morgen	6
Totaal	120

^a Eén Gelderse morgen = 0,87 ha.

Bekijkt men nu de tabel, dan blijkt dat de papiermakers meestal niet meer dan 2 morgen bouwland hadden. Niet zelden bestond het grondgebruik slechts uit een hofje of een klein stuk-

²⁹ *Tegenwoordige staat van Gelderland*, 1741, p. 430.

³⁰ *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) p. 122.

³¹ Gegevens uit bijlage C van het bovenaangehaalde artikel van J. A. COLDEWEIJ.

je tuinland. Oppervlakten van meer dan 2½ morgen behoorden tot de uitzonderingen. Slechts enkele malen is er sprake van de combinatie papiermaker-kleine boer. De grootste oppervlakten bouwland hadden Teunis Schut in Ugchelen en Egbert Aelberts („boer en papiermaker”) in Renkum, nl. elk 5 morgen. In het algemeen was het landbouwbedrijf van de papiermakers in het midden van de 18e eeuw echter steeds van ondergeschikte betekenis. De uitwonende papiermakersknechts hadden in 1749 vrijwel helemaal geen bouwland, maar meestal alleen wat tuingrond. De grootste oppervlakte kwam niet uit boven de helft of driekwart van een morgen. Van een directe binding met de landbouw kan dus bij deze papiermakersknechts geen sprake zijn geweest.

De papiermakers namen maatschappelijk als groep een aparte plaats in de Veluwe samenleving in. Deze berustte op hun economische positie als ondernemer in een nijverheidsbedrijf met naar verhouding meer gehuurde arbeidskracht dan in het boerenbedrijf of het kleine ambachtsbedrijf³², op hun grotere ontwikkeling dan die van de meeste boeren en, in het algemeen, op hun aparte sociale status, die beslist afweek van die van de kleine boer.³³

Zoals wij zagen bij de bespreking van de Veluwe beroepsstructuur in het algemeen (in par. II), blijkt dat de papiernijverheid in 1749 in totaal slechts aan 2% van de beroepsbevolking op het platteland (naar hoofden van huishoudens gerekend) werk gaf. Dit cijfer geeft echter geen goede indruk van de werkelijke betekenis van de papiermakerij, omdat deze plattelandsnijverheid in slechts enkele gebieden geconcentreerd was, waar zij plaatselijk een belangrijke rol in de werkgelegenheid kon vervullen. Bijlage 5 laat zien in welke plaatsen de papiernijverheid vooral geconcentreerd was, naar hoofden van huishoudens gerekend.

Nu hadden de papiermakers, zoals reeds is opgemerkt, meer inwonend personeel in dienst dan de boeren of de ambachtslieden, en ook maakten zij wel gebruik van uitwonende arbeidskrachten. Hierdoor was het aantal direct-afhankelijken van de papiermakerij dus relatief hoger dan in andere beroepsklassen. Een betere indruk dan bijlage 5 geeft daarom tabel 8, waarin is aangegeven welk deel van de totale bevolking van 10 jaar en ouder in elk kerspel voor zijn bestaan direct afhankelijk was van de papiermakerij. Tot deze categorie behoorden de papiermakers met hun vrouw en kinderen, de inwonende familieleden, het inwonende personeel en de uitwonende knechts met hun gezin.

³² Hoe de numerieke verhouding tussen de gezinsarbeidskracht en de gehuurde arbeidskracht was, wordt behandeld in par. VIII, p. 243-244.

³³ COLDEWEIJ, o.c.

TABEL 8. Vcluwse dorpen waar meer dan 3% van de bevolking boven 10 jaar direct afhankelijk was van de papiermakerij in 1749

Kaart no ^a	Kerspel of gebied ^b	Totaal aantal inwoners boven 10 jaar	% direct-afhankelijken van de papiermakerij
52	Renkum	361	20,8
53	Doorwerth	199	17,6
34	Hall en Eerbeek	350	14,2
48	Rozendaal	156	12,8
33	Loenen	476	12,6
31	Apeldoorn	1753	9,4
30	Vaassen	729	9,3
32	Beekbergen	895	7,3
51	Oosterbeek	361	6,1
28	Heerde	1243	4,4
29	Epe	1406	3,8

^a Kaart met toelichting in *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 140-146.

^b Gegevens betreffende Velp ontbreken.

Het belang van de papiermakerij in de verschillende plaatsen wordt door deze cijfers duidelijk gedemonstreerd en men ziet bij voorbeeld dat in Renkum de welvaart van een vijfde deel der bevolking van de papiernijverheid afhing. Hierbij is dan nog niet eens rekening gehouden met arbeidskrachten voor graafwerk aan de sprenginstelsels, het onderhouden en schoonmaken van de beekjes e.d., waarvoor waarschijnlijk gebruik gemaakt zal zijn van losse arbeiders.

Ook indirect gaf de papiermakerij nog heel wat bedrijvigheid. Bij de bouw en het onderhoud van de molens waren smeden en timmerlui betrokken; de kuipen, de vele schepvormen, de vilten en de kleine gereedschappen zullen door plaatselijke ambachtslieden vervaardigd zijn, terwijl voor de aanvoer van de lompen en de afvoer van het papier voerlui nodig waren. De winkeliers, tappers, schoenmakers en kleermakers in de papiermakersdorpen zullen de weerslag van gunstige of ongunstige resultaten in de papiermakerij terdege gevoeld hebben.

Neemt men de geografische eenheden kleiner, dan blijken er een paar buurschappen te zijn, waar de welvaart grotendeels van de uitkomsten van de papiermakerij afhankelijk geweest moet zijn. De papiermolens waren bepalend voor de gehele structuur van de buurschap. Het waren kleine papiermakersgemeenschappen, waar de boeren soms zelfs de minderheid van de bevolking uitmaakten.

Een voorbeeld van zo'n buurschap is Ugchelen (kerspel Beekbergen) met in 1749 in totaal 20 huishoudens: behalve 7 papiermakers woonden er een jenevertapper, een spinster, vier dag-

huurders en 7 boeren. Van de 102 inwoners boven 10 jaar waren er 43 direct bij de papiermakerij betrokken. Andere voorbeelden zijn de buurschap Wormingen (kerspel Apeldoorn) waar 31%, en het Westericker rot in het kerspel Vaassen waar zelfs meer dan de helft van de bevolking boven 10 jaar voor haar bestaan direct van de papiernijverheid afhankelijk was. De beroepsstructuur van de laatstgenoemde buurschap is in bijlage 6 opgenomen.

Anders dan in het geval van de textielnijverheid heeft de oude Veluwse papiermakerij de grondslag gelegd voor de ontwikkeling van de moderne Veluwse papierindustrie, maar van evenveel betekenis is, dat de papiermolens en de papiermakers indirect een belangrijke rol gespeeld hebben bij het op gang komen van de industrialisering van de oostelijke Veluwe aan het eind van de 19e eeuw. Toen nl. in deze periode vele papiermolens niet meer rendabel waren ten gevolge van de concurrentie van het machinaal vervaardigde papier in met stoomkracht gedreven fabrieken, zagen vele papiermakers een mogelijkheid om hun molens met weinig kosten geschikt te maken voor het blekersbedrijf. De schuren, waarin vroeger het papier gedroogd werd, konden dienen voor het drogen van de was. Het water-rad, met doorgaans niet meer vermogen dan ca. 3 pk, was voldoende krachtig om de toen gebruikelijke wasmachines aan te drijven. Er ontstond een groot aantal handwasserijen. Nadat ook hier de stoomkracht zijn intrede had gedaan, ontwikkelde zich een omvangrijke was-industrie. In gang gezet door de voormalige papiermakers, ontstond zo een geheel nieuwe industrie, die zich gunstig ontwikkelde en waardoor op de oostelijke Veluwe een zeker „industriële klimaat” geschapen werd.³⁴ De plattelandsbevolking stond daardoor minder vreemd en afwijzend tegenover industriële arbeid dan elders op de Veluwe het geval was en dit had een gunstig effect op de groei en ontwikkeling van bestaande bedrijven. Ook nieuwe industrieën die zich vestigden, vonden in Apeldoorn, Loenen, Epe en Heerde jongens en meisjes, die vermoedelijk minder weerstand tegen fabrieksarbeid te overwinnen hadden dan elders op het Veluwse platteland, doordat het werken in een fabriek (i.c. in wasserijen) reeds min of meer als normaal aanvaard was.

Aan de snelle groei van de industrie op de oostelijke Veluwe ligt natuurlijk een complex van oorzaken ten grondslag. Men

³⁴ (G. FERGUSON), Het nieuwe Departement Apeldoorn (van de Maatschappij van Nijverheid), *T. Maatschappij van Nijverheid* (1914) 52 e.v.

Provinciaal archief, Arnhem: Gemeenteverslagen van Apeldoorn, Epe en Heerde, 1851-1910.

denke bij voorbeeld slechts aan de betekenis van het Griftkanaal (gegraven van 1824-1829) en het Apeldoorn-Dierenskanaal (1864) en aan de demografische ontwikkeling. Het bovengenoemde sociologische aspect van het bereiken van een zekere drempelwaarde, waartoe de oude papiermolens en de voormalige papiermakers indirect hebben bijgedragen, mag echter zeker niet uit het oog verloren worden.

Behalve de papiermolens zijn op de Oostelijke Veluwe de kopermolens nog vermeldenswaard, waarin de waterkracht gebruikt werd voor het slaan van koperblad. De kopermolens waren echter niet zo groot in aantal als de papiermolens. Als bestaansbron hadden deze pletmolens in totaal dan ook minder te betekenen. Het was echter een niet onaanzienlijke vorm van plattelandsnijverheid (vaak voor rekening van Hollandse kooplieden), die hier zeker genoemd dient te worden.

Er werkten in het midden van de 18e eeuw twee kopermolens in Epe, één in Vaassen (Hegger rot), één in Apeldoorn (buurschap Orden) en twee in Voorst. Misschien was er nog een enkele meer in werking, maar dit is uit de bron niet geheel duidelijk. Het waren kleine bedrijfjes, met ongeveer vier knechts. Er werd oud roodkoper van afgesleten ketels e.d. verwerkt, schroot dus, maar ook blokken of schijven ruw koper, voornamelijk Zweeds, maar ook Spaans, Barbarijs of Hongaars koper.³⁵ De molens brachten ieder één hamer in beweging. Voorts hadden zij een oven of stookplaats voor het smelten en een tweede om de platen te gloeien.³⁶ Men maakte koperwerk voor de binnenlandse branderijen en brouwerijen (bodems voor ketels) en kleinere bodems en bladen ten behoeve van de koperslaggers. Men sloeg scheepsblad en maakte bouten voor Amsterdamse scheepswerven. In Epe is in 1763 een duit-plaatjesmakerij ingericht, waar 6 of 7 man werkten en waar uit het bladkoper dat op de kopermolen geplet werd, plaatjes voor duiten geknipt werden (waterkrachtaandrijving). Dit was het materiaal waaruit op de munt kopergeld geslagen werd. Deze plaatjes werden ook aan de Oostindische Compagnie geleverd.³⁷

Het belang van deze molens voor de werkgelegenheid was, dat de arbeiders het gehele jaar in dienst gehouden werden en verder dat de reparaties aan de molens de plaatselijke ambachtslieden ten goede kwamen. Voor het jaarlijkse ruimen van de beken werden losse arbeidskrachten gebruikt. De molens verbruikten

³⁵ Frans archief, inv. nos. 1414, 2167 en 2168.

³⁶ (I. A. NIJHOFF), *Statistische beschrijving van Gelderland*, 1826, pp. 474-475.

³⁷ Frans archief, inv. no. 1414.

elze- en berkehout en veel houtskool, hetgeen ook weer bedrijvigheid gaf.

Dat de twee overige hoofdtakken van beroep, economische diensten en maatschappelijke diensten, op het platteland in het midden van de 18e eeuw veel minder betekenden dan landbouw en nijverheid en dat zij vooral in de steden geconcentreerd waren, is reeds besproken. Zij omvatten op het platteland gemiddeld niet meer dan 6 resp. 2% van de hoofden van huishoudens. Hierbij kan nog opgemerkt worden, dat van deze 6% voor de economische diensten (in hoofdzaak handel en verkeer) gemiddeld meer dan de helft op rekening kwam van de klasse 20b, waarin de logementhouders, herbergiers en tappers verenigd zijn. Relatief hoge percentages voor de economische diensten in enkele plaatsen (bijlage 5) zijn dan ook vaak in hoofdzaak een gevolg van de cijfers in genoemde klasse.

Rekent men nu deze klasse 20b (tapperij etc.) niet mee, dan blijkt er tussen de plaatsen op het platteland wat de percentages voor de overige economische diensten betreft, veel minder verschil te bestaan dan aanvankelijk leek. Het cijfer voor Renkum en Doorwerth van 7 blijkt zonder de tapperij e.d. slechts 0,7 te zijn; in Garderen 0,8 in plaats van 7; in Apeldoorn 3 in plaats van 10; in Beekbergen 1 in plaats van 6 enz.

Een bespreking van de economische en maatschappelijke diensten in de afzonderlijke plaatsen heeft weinig zin, gezien de zwakke ontwikkeling van deze beroepstakken op het platteland. Ik wil echter een uitzondering maken voor twee plaatsen die iets bijzonders laten zien en waar ook na aftrek van de tappers en logementhouders het percentage voor verkeer en handel relatief hoog blijft, nl. Gelders Veenendaal en Veessen. Zonder aftrek tonen zij cijfers van 8 resp. 15% voor de economische diensten en na aftrek nog 7 resp. 14%. Dit wijst op een structuur, die afwijkend is van die in andere plaatsen op het platteland.

Gelders Veenendaal is hierboven al genoemd als de belangrijkste textielplaats naast Scherpenzeel; resp. 31 en 24% van de hoofden van huishoudens waren in deze dorpen in de textielnijverheid werkzaam. Ook is vermeld dat Veenendaal gekenmerkt was door de tabaksbouw (13% van de hoofden was hierbij betrokken). De vervening nam echter eveneens een belangrijke plaats in, althans in de Veenendaalse benedenbuurt. Hier woonden 22 „baggermannen”. Met de turfbereiding hing het schippersbedrijf samen, waardoor het percentage in de klasse verkeer hoger is dan elders. Veenendaal neemt dus in vele opzichten een aparte plaats in wat de beroepsstructuur betreft, hetgeen voor deze veenkolonie ook niet te verwonderen is.

Een eveneens afwijkend patroon vertoont Veessen, het kleine aan de IJssel gelegen kerspel in het ambt Heerde. Het telde in 1749 in totaal 108 gezinnen (waarvan 99 hoofden kostwinners waren) en het totale aantal inwoners bedroeg ongeveer 420. Het blijkt een boerendorp te zijn (ca. 64% landbouw) waar ook enkele vissers woonden, maar in de klasse handel treffen wij naast twee winkels nog drie kooplui aan en een „kramer van Luik” (d.i. een marskramer met koperwaren). In de klasse verkeer vinden wij 8 schippers, terwijl er merkwaardigerwijs in de klasse overheidsdienst een turfmeter en een proever van de gebrande wateren genoemd worden. De turfmeter is een van de vele controleurs van de overheid in verband met het ingewikkelde fiscale systeem, in dit geval in verband met de belasting bij aanvoer van turf uit een andere provincie. Het aantrekkelijk lijkende beroep van proever van gedestilleerd betrof eveneens een overheidscontrole, nl. op de kwaliteit van de dranken en op het iijken van vaatjes en kannen voor gedestilleerd. De proever had het recht van visitatie van de sterke drank in de bergplaatsen en bij vervoer.³⁸ Dergelijke controleurs vond men meestal alleen in grotere plaatsen met een handelsfunctie en in de steden. Zo zijn de beëdigde proevers verder slechts vermeld in de steden Arnhem en Elburg. Waarom woonden deze personen nu juist in het kleine Veessen? In het aangrenzende Vorgten vindt men dergelijke beroepen, die met handel en verkeer in verband staan in het geheel niet. Ook een onderschout van het ambt Heerde was in Veessen gevestigd en opvallend is voorts dat Veessen naast 6 boeren en 9 keuters niet minder dan 46 daghuurders en daghuursters (hoofden van huishoudens) telde.

De verklaring van deze uitzonderlijke structuur is deze, dat het dorp Veessen geprofiteerd heeft van zijn ligging aan een grote meander van de IJssel en van de aanwezigheid van een afgesnoerde rivierarm, de Veesser hank.³⁹ Voor zeilschepen die stroomopwaarts voeren, was deze grote bocht een hindernis die zij bij westelijke wind moeilijk op eigen gelegenheid konden nemen. Heslinga vermeldt voor iets later tijd het jaagbedrijf als bestaansbron in Veessen (het „peerden” door „peerdenboeren” of „peerders”), maar wellicht dat dit in het midden van de 18e eeuw ook reeds van belang was. De Veesser hank, die in verbinding met de IJssel staat, had grote betekenis als haven. Bij ijsgang was het de enige veilige haven tussen Deventer en Kampen. Vandaar dat

³⁸ F. N. SICKENGA, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland*, 1864, pp. 303–305.

³⁹ M. W. HESLINGA, De gemeente Heerde, een landschapsgeografische beschouwing, *T. Kon. Ned. Aardrijksk. Genoot.* 66 (1949) 661–663.

wij Veessen in 1749 als woonplaats van 8 schippers en drie kooplui vermeld vinden. De haven had ook toen voor aan- en afvoer van produkten reeds betekenis, gezien de aanwezigheid van de turfmeter en de proever van de gebrande wateren. Heslinga noemt voor de 19e eeuw de afvoer van fruit en landbouwprodukten en de aanvoer van turf, steen etc. Omstreeks 1750 zal dit ook zo geweest zijn. Veessen telde omstreeks 1900 nog enkele handelaren van Duitse origine. Tenslotte dient nog vermeld dat er in Veessen ook een veer over de IJssel was, dat veel gebruikt werd door de boeren die hun produkten naar de markt in Zwolle wilden brengen.⁴⁰

Toen de zeilvaart verdween en de gemechaniseerde scheepvaart zich ontwikkelde en tevens de betekenis van de IJssel als verkeersader afnam, zijn de bestaansmiddelen in Veessen die samenhangen met het handelsverkeer op de rivier ook teloorgegaan. Daarentegen heeft de steenbakkerij zich uitgebreid. In het midden van de 18e eeuw was deze blijkbaar hier en in de omgeving nog van weinig betekenis, want wij vinden slechts twee tichelaars in Wapenveld en Warven vermeld.⁴¹

Samenvattend blijkt, dat niet alleen in de steden maar ook op het Veluwe platteland de beroepsstructuur veel minder eenvoudig was dan men meestal aanneemt. Er is geen sprake van een eenvormig platteland, waar de bevolking vrijwel geheel uit boeren bestond, die in hoofdzaak een zelfverzorgend bestaan leidden. Enerzijds is de beroepsdifferentiatie en -specialisatie ook op het platteland in het midden van de 18e eeuw reeds vrij ver gevorderd, anderzijds constateerden wij een onverwacht grote verscheidenheid in de lokale structuur.

Het aantal hoofden van huishoudens dat in de landbouw werkzaam was, liep per kerspel sterk uiteen, afhankelijk van de ontwikkeling van de plattelandsnijverheid ter plaatse (bijlage 5). Het bedroeg:

(a) In de zuiver agrarische kerspels	75% en meer
(b) In agrarische kerspels waar nijverheid en handel enigszins tot ontwikkeling waren gekomen	60%-75%

⁴⁰ *Tegenwoordige staat van Gelderland*, 1741, p. 502.

⁴¹ Zouden er onder het opvallend grote aantal daghuurders in Veessen misschien enkele steenbakkerij-arbeiders zijn? In de lijsten van 1749 worden behalve de twee tichelaars in Wapenveld en Warven slechts in Arnhem (buiten de Sabelspoort) twee arbeiders op de (stads)steenoven vermeld en in het schependom van Wageningen nog één. Vergl. J. HOLLESTELLE, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, 1961, p. 255, waar blijkt dat in Gelderland en Overijssel de steenbakkerij zich in de 17e en 18e eeuw weinig uitbreidde.

(c) In kerspels met een ontwikkelde platte-landsnijverheid	40%-60%
(d) In „nijverheids”plaatsen	minder dan 40%

Wij zagen dat er enkele textieldorpen waren (Veenendaal, Scherpenzeel), terwijl ook in enkele andere plaatsen in de Gelderse Vallei de textielnijverheid van belang was (Barneveld, Ede). Veenendaal toonde een verder afwijkende structuur door zijn turfgraverij en het daarmee samenhangende schippersbedrijf, en was bovendien nog gekenmerkt door tabaksbouw. Deze laatste vonden wij vooral rond Nijkerk en Wageningen en, in mindere mate, bij Arnhem en verder in de dorpen langs de Zuidelijke Veluwezoom. Ook waren er papiermakersdorpen, waar het economische leven voor een belangrijk deel direct van de papiermakerij afhankelijk was (Renkum, Eerbeek, Beekbergen, Apeldoorn, Vaassen etc.); het dorp Veessen bleek niet alleen boerendorp, maar ook schippersplaats. Het economische leven in de Veluwse dorpen in het midden van de 18e eeuw toont dus een vrij grote vormenrijkdom.

V. HET VERZORGINGSPATROON IN DE DORPEN

Het percentage in de landbouw werkzaam, zo zagen wij in het voorgaande, was in sommige kerspels zeer hoog, terwijl het in enkele andere laag was, omdat daar nijverheid of handel van betekenis waren. In vrijwel alle plaatsen op het platteland was de landbouw echter de belangrijkste beroepstak. Thans willen wij ons bezighouden met de vraag welke beroepen, buiten die uit de beroepsklasse landbouw, kenmerkend waren ook voor de kleinste dorpen en welke een onontbeerlijk element vormden in de behoeftevoorziening van de bewoners. Met andere woorden, wat behoorde tot de gewone uitrusting van het dorp en wie bepaalden, naast de boeren, de keuters en de daghuurders, het gezicht van het dorp in economische zin? Een antwoord hierop kan ons een inzicht geven in de dorpssamenleving en kan ons tevens op het spoor brengen van de bijzondere trekken in de economische structuur van de afzonderlijke kernen. Laten wij hierbij, evenals in de voorgaande paragraaf, uitgaan van het kerspel, het dorp in ruime zin dus, dat als een economische eenheid te beschouwen is. Wanneer wij het verzorgingspatroon in de kerspels bepaald hebben, kunnen wij met behulp daarvan bepaalde kerkdorpen of buurschappen afzonderlijk bezien en hun betekenis als verzorgingskern voor de omgeving evalueren.

Voor het beoogde doel is in 24 kerspels het voorkomen nagegaan van 25 beroepen. Hiervoor zijn gekozen niet alleen de ge-

wone plattelandsambachten, maar ook enkele verzorgende beroepen, die vermoedelijk meer tot de stedelijke sfeer behoorden, maar soms toch op het platteland voorkwamen.

Het resultaat is weergegeven in tabel 9. Hierin is niet aangeduid het aantal malen dat een zeker beroep in een kerspel gevonden werd, maar alleen óf een bepaald beroep in het kerspel werd uitgeoefend. Anders gezegd, bij de samenstelling van de tabel werd nagegaan óf er in A een timmerman, een bakker, een herbergier enz. aanwezig was, ja dan neen. Was in A de timmerman tevens herbergier, dan waren beide beroepen aanwezig en dan werden deze als zodanig in de tabel vermeld. Deze afzonderlijke telling van hoofd- en nevenberoepen bleek niet mogelijk bij de kosten-schoolmeester, zonder het gevaar te lopen van een vertekening van de werkelijke toestand. Onderwijs geven behoorde meestal tot de gewone taak van de koster en werd daarom niet steeds apart vermeld. Een afzonderlijke telling van de schoolmeesters zou dus tot te lage uitkomsten leiden. Om die reden zijn de kosten en de schoolmeester in de tabel dan ook tezamen vermeld.

De uitgeoefende beroepen zijn in de tabel aangeduid met een kruisje. Zowel de kerspels als de daar voorkomende beroepen zijn zodanig gerangschikt, dat per kerspel zoveel mogelijk doorlopende reeksen van beroepen zijn ontstaan en het aantal „afwijkingen” hetzij in positieve of negatieve zin zo klein mogelijk is.⁴² Ter vergelijking is achter de namen van de kerspels vermeld het inwonertal⁴³ en het percentage van de beroepsbevolking (naar hoofden van huishoudens gerekend) dat in de landbouw werkzaam was.⁴⁴

Zoals te verwachten was, is er enige samenhang zichtbaar tussen deze cijfers en de volledigheid van het verzorgingsapparaat. De grotere kerspels laten in het algemeen meer specialisering zien, terwijl hoge percentages voor de agrarische beroepsbevolking vaak samengaan met een mindere ontwikkeling van de plaatselijke verzorging. Er zijn echter tal van uitzonderingen, omdat ook andere factoren hun invloed op de aard van het verzorgingsapparaat doen gelden. Men denke bijv. aan de onderlinge ligging van de kernen, verschillen in bevolkingsdichtheid, de aanwezigheid van plattelandsnijverheid enz. Het belang van

⁴² Vergl. de Cornell-techniek zoals behandeld in M. J. HAGOON and D. O. PRICE, *Statistics for sociologists*, 1952, pp. 145-152. Om plaats te sparen is alleen de positieve helft van de tabel weergegeven.

⁴³ H. K. ROESSINGH, *Het Veluwe inwonertal, 1526-1947*, (bijlage 5), *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 136-137.

⁴⁴ Zie bijlage 5.

TABEL 9. Het verzorgingspatroon in de Veluwe kerspels in 1749

Beroopen*	Kerspel ^b	Concentratie per 1000 van de bevolking																							
		Apeldoorn (2270) (63%)	Hecerde (1670) (68%)	Epe (1840) (61%)	Vaassen (930) (53%)	Ede (1630) (67%)	Barneveld (1870) (51%)	Scherpenzeel (680) (33%)	Putten (1870) (77%)	Beekbergen (1170) (68%)	Lunteren (1090) (78%)	Oldebroek (1090) (77%)	Renkum (730) (51%)	Oene (530) (63%)	Loenen (640) (56%)	Bennekom (660) (72%)	Hoewelaken (400) (66%)	Oosterbeek (460) (58%)	Elspeet (350) (69%)	Otterlo (530) (76%)	Garderen (600) (85%)	Voorthuizen (850) (85%)	Veessen (420) (64%)	Vorgten (210) (76%)	Kootwijk (430) (88%)
I	Predikant	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	Koster, schoolmeester	x	x	x	-	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	Tapper, herbergier	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	Kleermaker	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	Timmerman	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-
	Winkelier	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-
	Schoenmaker (-lapper)	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-
	Molenaar	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	x
	(Hoef)smid	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	x	x	x	x	x	-	-
	Rademaker, wagenm.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	x	x	x	x	-	-	-
Wever	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-	5

de tabel ligt echter hierin, dat een overzichtelijk beeld van de voorzieningen in de verschillende plaatsen is verkregen en dat daaruit duidelijk wordt wat normaal in een kerspel aanwezig was, terwijl tevens blijkt hoe ongeveer de rangorde was van de beroepen naar de mate van hun onmisbaarheid in het verzorgingsapparaat.

Laten wij deze tabel nu eens bekijken. Overal vinden wij een predikant. Dit spreekt overigens vanzelf, omdat juist als eenheden de kerkdorpen met de bijbehorende buurschappen gekozen zijn. In Vaassen en Hoevelaken ontbreekt een koster, waarschijnlijk omdat er sprake was van een vacature. Onvolledigheid van het materiaal zou echter ook een reden kunnen zijn. Alle andere plaatsen zijn wel voorzien van een koster.

Na de hervorming waren in de meeste dorpen wel schoolmeesters aangesteld, voor zover zij daar niet reeds van voorzien waren, maar, zoals vermeld, was dit beroep niet zelden gecombineerd met dat van koster-voorzanger, die tevens doodgraver en klokluider was. De dorpsschoolmeesters worden in de literatuur vaak getekend als sociale mislukkelingen, die voor geen andere betrekking deugden en die soms zelfs nauwelijks in staat waren de beginselen van lezen, schrijven en rekenen te onderwijzen. Zij moesten de kinderen ook de grondslagen van de christelijke religie bijbrengen en in de vreze des Heren en de goede zeden onderhouden. Aan dit laatste zou het bij henzelf nogal eens ontbroken hebben, hetgeen ook hieruit zou blijken, dat in de instructies voor de schoolmeesters speciaal vermeld moest worden, dat zij geen drank mochten verkopen, zelf altijd nuchter moesten zijn en zich van vloeken en schelden moesten onthouden.

Nu komen in de bronnen juist de abnormale gevallen en de uitwassen uitvoerig ter sprake. Daardoor horen wij wel van verregaande onkunde of zedelijk wangedrag van sommige schoolmeesters, maar geen woord over die gevallen, waarin zij braaf en ijverig waren, en toegewijd de kinderen iets poogden bij te brengen, ondanks de slechte omstandigheden waaronder zij werken moesten. Zij werden slecht betaald en hun beroep stond op het platteland weinig in aanzien, om niet te zeggen dat een deel van de bevolking hen vermoedelijk vaak als nietsnutten beschouwde, omdat zij geen handenarbeid verrichtten. Het belang van geregeld onderwijs werd door slechts weinig boeren en ambachtslieden ten plattelande ingezien en zij hielden hun kinderen bij allerlei gelegenheden thuis om hen in het eigen bedrijf te laten meewerken. In vele gevallen was dit laatste echter ook economische noodzaak. Verder waren ook de schoollokalen vaak weinig geschikt, zoals in Kootwijk, waar de school in de toren van de

kerk was ondergebracht, of in Brummen waar het lokaal in de winter niet voldoende verwarmd kon worden en bouwvallig was.⁴⁵

Is het een wonder dat de beste onderwijzers probeerden huis-onderwijzer te worden of schoolmeester in een stad, waar de salariëring en de levensomstandigheden beter waren? Voor het platteland zullen in het algemeen de minst goeden en de slechten overgebleven zijn. Het behoeft evenmin te verbazen, dat het aantal analfabeten ten plattelande zeer groot was. Toch kwam hier langzamerhand wel enige verandering in en het volgen van onderwijs werd steeds algemener.

Dat in het midden van de 17e eeuw de Veluwse plattelandsbevolking nog grotendeels analfabeet was, blijkt uit de ondertekeningen van de verpondingskohieren omstreeks 1650 door de plaatselijke getuigen, de zetters. Deze werden gekozen uit de meest vooraanstaande boeren in de dorpen en buurschappen, maar toch konden uit een aantal van 111 zetters slechts 49 min of meer duidelijk hun eigen naam schrijven.⁴⁶ Meer dan de helft was hiertoe niet in staat en plaatste een kruisje. Het is hieruit wel duidelijk dat het grootste deel van de bevolking de kunst van lezen en schrijven dus niet machtig was. Vermeldenswaard is in dit verband dat de meeste papiermakers wel schrijven konden, hetgeen hun aparte sociale status, die in de vorige paragraaf reeds vermeld is, nog eens benadrukt.⁴⁷

In 1749 daarentegen kan bij het ondertekenen van de lijsten van huizen, personen etc. 94% van de zetters op het platteland althans zijn náám schrijven. Slechts 14 plaatsen een kruisje. Dit is dus een grote vooruitgang vergeleken met een eeuw eerder. Op het Sallandse en Twentse platteland schijnt de toestand slechter geweest te zijn dan op de Veluwe, want daar kan in 1749 nog 20 à 25% van de zetters geen handtekening plaatsen.⁴⁸

Afzonderlijke schoolmeesters vinden wij in 1749 in de groot-

⁴⁵ Over het onderwijs op de Veluwe: (C. A. NAIRAC), *Barneveld onder de regering der amptsjonkers, 1648-1795, door een plattelandsburgemeester*, 1871; nieuwe uitgave, samen met andere werkjes in: C. A. NAIRAC, *Een oud hoekje der Veluwe*, 3e dr., Barneveld, z.j. (1950), pp. 181-186. G. BEERNINK, *Nijkerk voor twee eeuwen*, *Bijdr. Meded. Gelre* 6 (1903) 180-184. ID., *Het onderwijs te Nijkerk na de Hervorming (1593-1630)*, *Bijdr. Meded. Gelre* 10 (1907) 101-118. J. S. VAN VEEN, *Het ambt Rheden onder het bestuur der jonkers (1719-1797)*, *Bijdr. Meded. Gelre* 11 (1908) 248-250. ID., *Het ambt Brummen onder het bestuur der jonkers (1703-1792)*, *Bijdr. Meded. Gelre* 12 (1909) 131-138.

⁴⁶ In de ambten Ede, Doornspijk, Oldebroek, Heerde, Apeldoorn, Nijbroek en Brummen en het schependom van Arnhem.

⁴⁷ COLDEWEIJ, o.c.

⁴⁸ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), p. 151.

ste plaatsen van de Veluwe (Apeldoorn, Heerde, Epe, Barneveld). In Heerde woonde één schoolmeester in het kerkdorp en een andere in de buurschap Wapenveld. In het kerspel Epe was de buurschap Emst van een schoolmeester voorzien. Grote afstand tot het kerkdorp of moeilijke bereikbaarheid daarvan heeft blijkbaar tot het ontstaan van scholen in de genoemde buurschappen geleid. Om dezelfde redenen werd in enkele grotere buurschappen wel in de behoefte aan onderwijs voorzien door een weduwe die een kinderschooltje hield. Zo wordt een schoolmatres genoemd in de buurschap Harskamp (onder Otterlo) en in de buurschap Hoef (onder Putten).

Natuurlijk zegt de kunst van het schrijven van de eigen naam nog niets over de kennis van lezen en schrijven in het algemeen, maar geeft daar alleen een indruk van. Dat deze kennis in het midden van de 18e eeuw nog niet groot geweest zal zijn, blijkt wel uit de volgende cijfers voor de eerste helft van de 19e eeuw toen het onderwijs toch reeds veel verbeterd was. Van de lotelingen voor de nationale militie in de jaren 1841-1847 op het Veluwse platteland kon gemiddeld 23% noch lezen noch schrijven.⁴⁹ In 1879 was dit percentage echter gedaald tot 9%.⁵⁰ De cijfers voor het schoolbezoek lopen hiermede parallel: in 1848 ging 28% van de kinderen van 6-12 jaar niet naar school⁵¹, maar in 1882 was dit cijfer verminderd tot 15%.⁵²

Wanneer wij nu naar de tabel terugkeren, dan zien wij dat in alle kerspels, zelfs in de kleinste, een tapper of herbergier voorkwam en — wat men niet zou verwachten — een kleermaker. Direct hierop volgen de timmerman, de winkelier en de schoenmaker, die slechts in de kleine kerspels Vorgten en Kootwijk ontbreken. Het zijn deze vijf beroepen die de onmisbare kern vormden van het verzorgingsapparaat; men vindt hen niet zelden ook in de buurschappen. Dit weerspiegelt zich ook in de hoge cijfers voor de concentratie van deze beroepen per 1.000 inwoners, nl. 4 of 5 per duizend en voor de tapper zelfs 8 per duizend.

Het aantal tappers en herbergiers is enorm. In totaal waren er in het betrokken gebied uit de tabel niet minder dan 188 op

⁴⁹ Staten, houdende opgaaf van het aantal lotelingen voor de nationale militie, die lezen en schrijven kunnen, of alleen lezen, ingezonden door J. A. J. Sloet, District-Commissaris van Veluwe, *T. staathuishoudkunde en statistiek* 1 (1841-1842), 3e stuk (1842) 31; 2 (1843-1844) 255; 3 (1845-1846) 109; 4 (1848) 92.

⁵⁰ *Provinciaal verslag van Gelderland over 1879*.

⁵¹ J. A. J. SLOET, Statistieke beschouwingen en opgaven van het schoolwezen op Veluwe, *T. staathuishoudkunde en statistiek* 4 (1848) 500-505.

⁵² *Provinciaal verslag van Gelderland over 1882*.

TABEL 10. Aantal tappers en herbergiers in het schoutambt Apeldoorn in 1749

Dorpen en buurschappen	Aantal tappers enz.	Aantal bewoonde huizen
<i>Apeldoorn:</i>		
Dorp Apeldoorn	6	35
Orden	8	108
Wormingen	2	29
Anklaar	—	42
Noord-Apeldoorn	6	52
Hoog-Soeren	4	16
Woudhuis	—	10
Broekland	3	31
Beemte	3	48
Hofkamp	—	6
Wiesel	5	42
<i>Beekbergen:</i>		
Dorp Beekbergen	3	35
Engeland	4	44
Lieren	4	73
Oosterhuizen	5	54
Ugchelen	1	17
<i>Loenen:</i>		
Loenen	5	67
Zilven	1	40
Totaal	60	749

een bevolking van 22.940 inwoners. Zij zullen zich vooral beziggehouden hebben met het slijten van bier voor dagelijks gebruik. Bier behoorde in die tijd nl. tot de noodzakelijke voedingsmiddelen en was even onmisbaar als brood. Dat ook in kleine buurschappen aan een tapper of herbergier het eerste behoefte was, moge geïllustreerd worden aan het voorkomen van deze beroepen in het schoutambt Apeldoorn (de heerlijkheid Het Loo daaronder begrepen).

In enkele gevallen is de tapper speciaal als jenevertapper vermeld. Mag men hieruit concluderen dat het jeneververbruik nog weinig verbreid was? Wellicht is dit het geval en was brandewijn de meest bekende sterke drank en jenever nog een nieuwigheid. Dat de tappers zeker niet alleen bier geschonken hebben, blijkt uit de hoge opbrengst van de impost op de gebrande wateren⁵³ en uit het feit dat men behalve in de steden ook op het platteland kelderhouders of geautoriseerden van de monopolist vond (Ede, Barneveld, Apeldoorn).

⁵³ A.A.G. *Bijdragen* 11 (1964) 147 en 150.

Nu moet men in dit verband niet direct aan sterk drankmisbruik denken, althans in de verhoudingen van die tijd. De toestand op de Veluwe was vermoedelijk geheel anders dan in de Meierij van 's-Hertogenbosch, waar aan het eind van de 18e eeuw in de kleinere plaatsen op het platteland een gemiddelde concentratie van 19 tappers, herbergiers etc. per 1.000 inwoners bestond (tegen 8 op de Veluwe) en waar het verband tussen armoede en drankmisbruik in het oog valt.⁵⁴

De winkels in de dorpen of buurschappen worden in de bron in de regel niet nader aangeduid dan als winkel, winkeltje, hebbende wat winkel, winkelier. Het zullen ongespecialiseerde winkeltjes voor kruidenierswaren geweest zijn, waar echter ook huishoudelijke artikelen en textielwaren verkocht werden. In enkele grotere dorpen is de specialisatie voortgeschreden en heeft men naast de „commeniewinkel” een sajewinkeltje, een winkel van linnen en wollen goed, een kramerijenwinkel etc.

Opmerkelijk is de veel grotere betekenis van de schoenmaker dan van de klompenmaker. Deze laatste komt slechts in 10 van de 24 kerspels voor. Toont de schoenmaker (schoenlapper) een concentratie van vier per duizend van de bevolking, de klompenmaker slechts één per duizend. In het kerkdorp Barneveld (met 637 inwoners van 15 jaar en ouder) waren 12 schoenmakers, maar er was geen klompenmaker. Schoenen waren blijkbaar ook onder de boerenbevolking de dagelijkse dracht. De klomp schijnt, evenals in Overijssel⁵⁵, pas in de 19e eeuw meer in gebruik gekomen te zijn. Het aantal klompenmakers is veel sterker toegenomen dan dat van de schoenmakers en schoenlappers. In 1749 waren in de kerspels die in de tabel genoemd zijn, 21 klompenmakers tegen 101 schoenmakers. Voor het platteland en de steden samen was de aantalsverhouding 11:100. In 1812⁵⁶ was deze reeds gestegen tot 26:100. In 1889⁵⁷ vindt men een verhouding van ca. 34:100, terwijl deze voor het platteland in dat jaar ca. 76:100 was! De gemeente Epe was in de 19e eeuw (en ook thans nog) een centrum voor de klompenmakerij. Vooral in het dorp Oene in deze gemeente werd de klompenmakerij uitgeoefend, waarvoor het benodigde hout vlottend door de weteringen vrij-

⁵⁴ H. F. VAN DEN EERENBEEMT, Armoede en drankmisbruik in de Meierij van 's-Hertogenbosch, *Brabantia* 7 (1958) 313.

⁵⁵ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), pp. 141 en 172.

⁵⁶ Indications des arts, des métiers ou des professions après des rôles des patents, Arrondissement van Arnhem, Rijksarchief in Gelderland: Frans archief, inv. no. 2159.

⁵⁷ Beroepstelling 1889 (posities A en B).

wel kosteloos tot bij de werkplaatsen aangevoerd kon worden.⁵⁸ In 1876 telde de gemeente Epe 22 schoenmakers en 28 klompenmakers⁵⁹, in 1889 17 schoenmakers en zelfs 60 klompenmakers. Dat dit in het midden van de 18e eeuw anders was, blijkt uit de cijfers voor 1749: 13 schoenmakers en daarnaast 3 klompenmakers, waarvan slechts één in Oene.

Van geen enkele schoenmaker op het platteland wordt vermeld dat deze tevens leerlooier was. Er wordt echter nergens een speciale leerlooier genoemd. Er is alleen een leertouwer (die het gelooide leer een nabewerking gaf) in het dorp Barneveld. Het blijft een open vraag of de schoenmakers zelf looiden. De leerbereiding was overigens een stedelijk bedrijf. Wij vinden in de steden looiers, leerbereiders, velbereiders en leertouwers genoemd. Zadelmakers treffen wij ook alleen in de steden aan. De plattelandsschoenmaker zal echter ook wel ander leerwerk vervaardigd hebben dan alleen schoenen.

Bij het bovengenoemde vijftal beroepen sluit zich vrij nauw aan de korenmolenaar, de smid en de rademaker (wagenmaker), zij het dat de concentratie veel minder is, nl. 1 of 2 per duizend. Het zijn alle drie ambachten, die voor het landbouwbedrijf van groot belang waren.

Het aantal korenmolens vertoont in de loop der tijd vrijwel geen verandering. Dit blijkt bij vergelijking van de aantallen molens van ca. 1650, 1749 en 1805. Men vindt de molens lang niet altijd in het kerkdorp, maar vaak daar buiten in verband met een goede windvang. Voor watermolens hing de plaatsing natuurlijk samen met de mogelijkheden die het terrein bood voor het graven van waterlopen. Opvallend vaak vindt men echter de molens in de buurschappen. Ligging en aantal van de molens was zodanig, dat vrijwel alle boeren binnen een straal van 5 of 6 km van een molen woonden, terwijl de afstand meestal veel minder was. De afstand tot de molens was van groot belang voor de boeren, omdat naar de molens vrij zware vrachten vervoerd moesten worden over slechte wegen, die in de winter moeilijk begaanbaar waren.

De opgaven uit 1805⁶⁰ over de korenmolens geven nog een vermeldenswaardige bijzonderheid. Er wordt namelijk medegedeeld of de molens schepmolens of geldmolens waren, d.w.z. of de molenaar voor zijn verrichtingen een deel van het graan kreeg (mocht scheppen), dan wel dat hij in geld betaald werd. De Ve-

⁵⁸ *Mededeelingen en berigten van de Geldersche Maatschappij van Landbouw* 3 (1857) 167.

⁵⁹ Gemeenteverslag van Epe over 1876.

⁶⁰ Frans archief, inv. no. 510.

luwse molens bleken nog overwegend schepmolens te zijn, waar als maalloon $\frac{1}{16}$ deel van een zak rogge, boekweit of tarwe geschept werd, dat is dus één spint per mud. Slechts de beide molens in de stad Harderwijk waren uitsluitend geldmolens. In een aantal molens kon echter naar verkiezing ook in geld betaald worden. Dit was niet alleen in de steden en hun schependom het geval, maar ook langs de noordwestelijke Veluwerand en in mindere mate in het IJsseldal, nl. in het ambt Voorst. In de ambten Epe en Apeldoorn werd voor particulieren geschept, maar voor de bakkers voor geld gemalen. Eén en ander geeft een aanwijzing dat het doordringen van de geldhuishouding in de boerenmaatschappij in de kerspels langs de Zuiderzee reeds het verst was voortgeschreden.

De wever, de stro- of rietdekker, de bakker en de brouwer komen iets minder geregeld voor dan de voorgaande beroepen. Dit geldt vooral voor de dekker, die bijv. ontbreekt in de overigens goed voorziene kerspels Beekbergen, Oldebroek en Renkum. Toch behoren deze ambachten nog ontegenzeggelijk tot de gewone uitrusting van het kerspel, in tegenstelling met de opvolgende beroepen (metselaar, chirurgijn, klompenmaker etc.), waarvan het voorkomen veel meer incidenteel is.

De wever behoort duidelijk tot de dorpsambachtslieden, al zijn er kerspels, speciaal die op de „hoge” Veluwe, waar de beroepswever ontbreekt. Misschien dat daar meer dan elders op de boerderijen zelf geweven werd. Normaal is een concentratie van 3, 4 of 5 wevers per duizend van de kerspelbevolking. Enkele plaatsen hebben een grotere concentratie (Scherpenzeel 19 en Barneveld 13), hetgeen wijst op de reeds genoemde betekenis van de textielnijverheid aldaar.

In de loop van de tweede helft van de 18e eeuw is het aantal dorpswevers bijna overal teruggelopen, behalve in die plaatsen waar het aantal wevers relatief groot was en waar de textielnijverheid van enig belang was. Dáár heeft juist een uitbreiding plaatsgehad (Scherpenzeel, Barneveld, Gelders Veenendaal). Elders is het aantal wevers teruggelopen. In 1807⁶¹ waren er 88 wevers op het platteland, terwijl in 1749 alleen al in het gebied waarvan de beroepen bekend zijn, een aantal van 108 geteld werd (hoofden van huishoudens). In het algemeen is in de loop van de 18e eeuw het aantal dorpswevers ongeveer tot de helft gedaald. Deze teruggang zet zich in de 19e eeuw voort; in 1889 zijn de dorpswevers vrijwel verdwenen.⁶² Van de 26 wevers uit 1813⁶³

⁶¹ Frans archief, inv. no. 724.

⁶² Uitkomsten van de beroepstelling 1889.

⁶³ Frans archief, inv. no. 2433.

in het kerspel Barneveld bij voorbeeld is er in 1866⁶⁴ nog slechts één over.

Men zou verwachten dat het voorkomen van de wever en de spinster in de tabel min of meer parallel zou lopen. Dit is niet het geval. De spinster komt veel onregelmatiger voor. Deze valt eigenlijk buiten het patroon dat de tabel laat zien. Dit ligt voor de hand, omdat het spinnen een bezigheid was waardoor alleenstaande vrouwen in hun onderhoud konden voorzien. De spinnerij die als bijverdienste in de gezinnen beoefend werd, onttrekt zich aan de waarneming, doordat slechts de beroepen van hoofden van huishoudens in de bron zijn opgegeven. Juist de onregelmatige verdeling van de spinsters echter duidt erop, dat het spinnen, in tegenstelling tot het weven, vaak als huisbedrijf beoefend werd. Wat wij er van zien is dan als het ware slechts een verlengstuk hiervan, nl. als dit huisbedrijf door persoonlijke omstandigheden tot volledige broodwinning is geworden en alleenstaande vrouwen als beroepsspinsters moeten optreden.

Sommige kerspels, vooral enkele in de Gelderse Vallei, laten echter zeer hoge concentraties zien (Ede, Scherpenzeel en Hoevelaken ieder 22, Lunteren en Bennekom ieder 14 per duizend van de bevolking). Hier blijkt dus de spinnerij een andere plaats in te nemen, in die zin, dat deze niet in hoofdzaak als nevenverdienste voor de huishoudens uitgeoefend werd, maar ook als zelfstandige bestaansbron betekenis had, hetgeen in de vorige paragraaf ook geconstateerd werd.

Evenals de wever verdwijnt ook de spinster in de loop van de 18e en het begin van de 19e eeuw langzamerhand uit het dorpsbeeld, met uitzondering van de genoemde plaatsen waar het spinnen en weven als huisnijverheid lange tijd van betekenis bleef.

Opmerkelijk is dat de bakker zo veelvuldig voorkomt. Wij vinden deze in 17 van de 24 kerspels. Over het gehele betrokken gebied tezamen was de concentratie drie per duizend. Ter vergelijking diene dat dit in de steden zes per duizend was. In 1807⁶⁵ en 1889⁶⁶ blijkt de concentratie vrijwel niet noemenswaardig hoger geworden te zijn. In de steden zien wij eerder een tendens tot verlaging, hetgeen wellicht zijn verklaring vindt in het groter worden van de bedrijven.

De bakkers woonden in 1749 niet alleen in de kerkdorpen, maar ook wel in de buurschappen. Dat er een bakker was in Hoef (onder Putten), Emst (onder Epe), Zilven (onder Loenen),

⁶⁴ Gemeenteverslag over 1866.

⁶⁵ Frans archief, inv. no. 724.

⁶⁶ Beroepstelling 1889.

Lieren en Oosterhuizen (beide onder Beekbergen) zou men niet verwachten. Hieruit en uit de vrij hoge concentraties kan men opmaken dat het zelf broodbakken, tenminste onder de kleine boeren en de niet-agrarische bevolking, veel minder algemeen was dan vaak gedacht wordt.

Als bijzonderheid kan nog vermeld worden, dat in Renkum een broodschieder woonde. Dit is een bakker waar men het zelf bereide deeg kon brengen om het te laten verbakken. Voorts bleek dat in Doorwerth verscheidene arbeiders soms tezamen één bakoven hadden.

De slager, zo ziet men in de tabel, nam een geheel andere plaats in dan de bakker. Men vond de slaggers in de steden; de enkelen die in 1749 op het platteland voorkwamen, waren joodse slaggers.⁶⁷ In 1807 echter waren op het platteland ongeveer 80 slaggers. Dit zullen wel in hoofdzaak loonslachters geweest zijn.

In tegenstelling tot het aantal bakkers is het aantal brouwers in de tweede helft van de 18e eeuw sterk verminderd. In 1749 zien wij dat in de meeste plaatsen één of meer brouwers waren. Zelfs Elspeet, Otterlo en Garderen hadden hun eigen brouwerij. Het waren kleine bedrijfjes, waarin niet meer dan één of twee knechts werkten. Of in die tijd in sommige plaatsen nog een gemeenschappelijke brouwketel was, zoals in 1607 in Ede⁶⁸, is mij niet bekend, evenmin hoe groot het aantal huisbrouwerijen was. Ik vond deze alleen vermeld voor het huis Ierst (in het schoutambt Hattem, thans gemeente Oldebroek). Het bierbrouwen zal in het midden van de 18e eeuw waarschijnlijk in hoofdzaak door beroepsbrouwers geschied zijn, gezien aantal en verspreiding van de brouwers en de tappers. De concentratie van de brouwers in het gehele gebied was één per duizend van de bevolking.

Zoals reeds eerder is opgemerkt, beschouwde men het bier als voedsel, zoals brood, en niet als een luxe-drank. Door de andere techniek van bereiden, had het bier (althans het dikke bier) vroeger ook een hogere calorie-waarde. In de 18e eeuw werd het bier meer en meer verdrongen door andere dranken. Koffie en thee kwamen in gebruik, zij het nog weinig op het platteland. Ook de jenever werd meer en meer een concurrent van het bier. In het begin van de 19e eeuw werd op het Gelderse platteland alleen bij de zeer gezeten boeren nog dagelijks bier gedronken.

⁶⁷ H. K. ROESSINGH, De uitkomsten van de godsdiensttelling van 1809 op de Veluwe in sociaal-historisch perspectief, *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 169.

⁶⁸ *Geschiedenis van Ede*, 1933, p. 70.

De kleinere boeren gebruikten het slechts in de oogsttijd en op feestdagen. De gewone drank was toen melk, karnemelk of water.⁶⁹

Evenals elders in het land verloren ook op de Veluwe veel plaatselijke brouwerijen hun economische bestaansgrond. De figuur van de brouwer verdween uit vele dorpen. Dit proces is vrij snel verlopen. In 1749 waren er nog minstens 50 brouwerijen op het Veluwse platteland en 18 in de steden (waarvan 6 in Arnhem). In 1807 was dit reeds gedaald tot 14 of 15 op het platteland en 6 à 8 in de steden.⁷⁰ In 1858⁷¹ is er nog slechts één brouwerij op het platteland, nl. in Renkum. Verder hadden Arnhem, Elburg en Harderwijk nog elk een brouwerij.

Onder de vijf beroepen die in de tabel op de brouwer volgen, neemt de spinster, zoals reeds is besproken, een uitzonderingspositie in. De vier andere — de metselaar, de chirurgijn, de klompenmaker en de kuiper — vormen bepaald niet meer een onontbeerlijk element in de behoeftenvoorziening in het kerspel. Zij vormen de overgang van de voorgaande groepen, waar dit groten-deels wél het geval was, naar de laatste groep, die uit overwegend stedelijke beroepen bestaat. Neemt men de eenheden groter dan de kerspels en bekijkt men de ambten (ongeveer overeenkomend met de huidige gemeenten), dan blijken de beroepen uit deze tussengroep een min of meer centraal-verzorgend karakter te tonen, wat hun verspreiding betreft. In de meeste ambten zijn zij nl. aanwezig. Met de laatste zeven beroepen uit tabel 9 (verver, glazenmaker, vroedvrouw, apotheker, barbier, horlogemaker, slager) is dit anders gesteld. Deze zijn zeldzaam en behoren meer in de stedelijke sfeer thuis.

Dat wij de vroedvrouw en de apotheker in de laatste groep aantreffen, geeft aanleiding de medische verzorging in het midden van de 18e eeuw iets nader te bezien. Voor de zes steden en dat deel van het platteland waarvan de beroepen in 1749 bekend zijn, is deze weergegeven in tabel 11. Ter vergelijking zijn tussen haakjes de overeenkomstige cijfers voor 1812 toegevoegd.⁷²

Hieruit blijkt dat de steden beter voorzien waren dan het platteland. Artsen woonden in 1749 uitsluitend in de steden, maar het platteland telde wel een aantal chirurgijns.

In 1812 blijkt dat het aantal artsen in de steden met drie is

⁶⁹ *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 1826, p. 543.

⁷⁰ Frans archief, inv. nos. 767 en 724.

⁷¹ *Staat van de Nederlandsche fabrieken volgens de verslagen der gemeenten, die aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken worden gevonden*, 1859.

⁷² *Régistre d'inscription des médecins, chirurgiens etc.*, Rijksarchief in Gelderland: Frans archief, inv. no. 2441.

TABEL 11. Medische verzorging op de Veluwe in 1749 (en 1812)

	Artsen	Chirurgijns	Vroedvrouwen	Apothekers	Bevolking 1749 (en 1812)
Arnhem	3	6	3	6	5.600
Harderwijk	3	1	5	1	2.350
Nijkerk	1	5	2	1	2.400
Elburg	1	2	1	1	1.450
Wageningen	—	3	2	2	1.300
Hatterum	1	2	—	1	800
Steden	9 (12)	19 (10)	13 (11)	12 (18)	13.900 (19.300)
Platteland ^a	— (2)	15 (9)	5 (13)	2 (2)	28.280 (37.200)
Totaal ^a	9 (14)	34 (19)	18 (24)	14 (20)	42.180 (56.500)

^a Een gedeelte van het platteland ontbreekt, zie tabel 1, p. 184. (In 1812 woonden daar 2 chirurgijns, 4 vroedvrouwen, 2 apothekers, echter geen enkele arts, zodat in 1812 de Veluwe in totaal 14 artsen, 21 chirurgijns, 28 vroedvrouwen en 22 apothekers telde op een bevolking van ca. 73.000 inwoners).

uitgebreid, maar dat daartegenover het aantal chirurgijns tot bijna de helft is verminderd. Op het platteland zijn twee artsen gekomen. De chirurgijns zijn echter ook daar in aantal afgenomen. Gezien de toeneming van de bevolking en de verspreiding hiervan over een groot gebied kan geenszins van een verbetering van de medische verzorging tussen 1749 en 1812 gesproken worden. Integendeel, er is door de groei van de bevolking een relatieve achteruitgang te bespeuren. Een opvallende verbetering is echter wel de sterke toeneming van het aantal vroedvrouwen op het platteland.

De medische kennis is in de tweede helft van de 18e eeuw wel vooruitgegaan, maar de toepassing bleef ten achter. Dat specifiek medisch-therapeutische maatregelen in deze periode een wezenlijke reductie van het sterftecijfer ten gevolge gehad hebben, is zeer onwaarschijnlijk.⁷⁸ Dit was pas in de 19e eeuw het geval. De invloed van de geneeskunde op de ontwikkeling van het bevolkingsaantal was indirect, nl. door het groeiende inzicht over de samenhang tussen ziekte en slechte levensomstandigheden en over het nut van hygiënische maatregelen. In dit verband is het grotere aantal vroedvrouwen op de Veluwe ongetwijfeld van belang geweest, niet in de eerste plaats omdat hierdoor de obstetrische praktijk verbeterde, maar omdat de vroedvrouwen, wellicht meer dan welwillende buurvrouwen, eenvoudige hygië-

⁷⁸ Vergl. T. McKeown and R. G. Brown, Medical evidence related to English population changes in the eighteenth century, *Population studies* 9 (1955) 119-141.

nische maatregelen bij de verlossing in acht genomen zullen hebben, met als gevolg een vermindering van kraamvrouwen- en zuigelingensterfte.

Uit het bovenbesprokene zien wij dat de gerangschikte beroepen uit tabel 9 naar hun aard, verspreiding en aantal in een vijftal groepen uiteenvallen. De predikant en de koster laten wij hierbij buiten beschouwing, omdat door de keuze van de gebieden — telkens een kerkdorp met de bijbehorende buurschappen — juist is uitgegaan van de aanwezigheid van een kerk en dus van een predikant en koster. Laten wij ook de spinster weg, omdat deze buiten het geconstateerde patroon valt, dan geeft de groepsindeling het beeld uit tabel 12.

In de eerste groep ontmoeten wij beroepen die in de 18e eeuw een onmisbaar bestanddeel van het dorp vormden. Zij produceerden goederen of verleenden diensten, die voor ieder onontbeerlijk waren. Het waren de basisberoepen in het dorp en zij ontbraken in geen enkel kerspel waar meer dan 80 gezinnen woonden.

De tweede groep sluit zich hierbij vrij nauw aan. Het zijn de ambachten die voor het landbouwbedrijf van groot belang waren.

De derde groep omvat de echte dorpsambachten, d.w.z. ambachten, die zich in het algemeen beperkten tot de voorziening in de behoeften van de ter plaatse wonende bevolking. Hoewel zij nog een integrerend deel van de dorpsamenleving uitmaakten, waren zij daarin toch van minder primaire betekenis dan de functies uit de eerste en tweede groep. Zij ontbraken vooral in de kleinere plaatsen.

De vierde groep vormt een overgang van plattelandsberoepen naar specifiek stedelijk verzorgende beroepen. Zij voorzagen in niet-dagelijkse of minder frequent voorkomende behoeften op het platteland en kwamen dientengevolge minder geregeld voor. Hun verzorgingsrayon zal zich in het algemeen verder uitgestrekt hebben dan de lokale omgeving en men vond hen dan ook vooral in bevolkingskernen met een zekere centrumfunctie.

De functies uit de vijfde groep tenslotte zijn niet meer typerend voor het verzorgingsapparaat op het platteland, al kwamen zij daar sporadisch voor. Wij vinden deze specialisaties in hoofdzaak in de steden, waar een grotere en geconcentreerder consumentenmarkt en een andere levensstijl dan op het platteland hun bestaan mogelijk maakte.⁷⁴

Vergelijking van het boven geschetste verzorgingspatroon met

⁷⁴ Vergl. p. 188.

TABEL 12. Rangorde van verzorgende of diensten verlenende beroepen in 24 Veluwe kerspels in 1749^a

Beroepen	Aantal kerspels waar het beroep voorkomt	Totaal aantal beroepspersonen	Concentratie van het beroep per 1.000 inwoners
I Basisberoepen			
Tapper, herbergier	24	188	8
Kleermaker	24	124	5
Timmerman	23	114	5
Winkelier	22	109	5
Schoenmaker	22	101	4
II Agrarische ambachten			
Molenaar	22	32	1
(Hoef)smid	21	47	2
Rademaker	19	43	2
III Dorpsambachten			
Wever	17	109	5
Dekker	15	38	2
Bakker	17	60	3
Brouwer	17	32	1
IV Centraal-verzorgende beroepen			
Metselaar	9	14	1
Chirurgijn	10	14	1
Klompenmaker	10	21	1
Kuiper	14	19	1
V Stedelijke beroepen			
Verver	3	5	0,
Glazenmaker	3	5	0,
Vroedvrouw	4	4	0,
Apotheker	2	2	0,
Barbier	2	2	0,
Horlogemaker	3	3	0,
Slager	2	2	0,

^a Bron: tabel 9.

dat in de Overijsselse dorpen in 1795⁷⁵ laat enkele verschillen zien. Dit is begrijpelijk, omdat er tussen de Veluwe en Overijsselse tellingen een tijdsverloop van bijna 50 jaar ligt.

De vermindering van het biergebruik is inmiddels verder voortgeschreden, zodat de tapper en vooral de brouwer in Overijssel lagere concentraties vertonen. De metselaar en de schilder vinden wij in de Overijsselse dorpen frequenter, terwijl dit met

⁷⁵ SLICHER VAN BATH, *o.c.* (*Overijssel*), pp. 167-176.

de rietdekker juist andersom is. Gemetselde stenen huizen, die met pannen gedekt werden, zijn aan het eind van de 18e eeuw ook gebruikelijker geworden dan in het midden van die eeuw. De voortschrijding in de ontwikkeling blijkt ook uit het algemener voorkomen van de bakker in de Overijsselse dorpen.

Een bevestiging van deze evolutie in de beroepsstructuur in de tweede helft van de 18e eeuw verkrijgt men bij het raadplegen van de *Régistres civiques* van de Veluwe uit 1813, waarin de mannen van 21 jaar en ouder met vermelding van hun beroep zijn opgenomen.⁷⁶ Een volledige kwantitatieve vergelijking met de toestand in 1749 is niet mogelijk, maar de voortgang op allerlei gebieden van het maatschappelijke leven is, hoewel niet spectaculair, toch onmiskenbaar. Het plaatselijk verzorgende apparaat is gedifferentieerder en beroepen die vroeger vrijwel uitsluitend in de steden voorkwamen, vindt men meer en meer op het platteland.

Dit geldt voor de voorzieningen in de dorpen, voor de directe verzorging dus, maar niet voor de nijverheid. Deze vertoont een neiging tot achteruitgang, dan wel tot concentratie in enkele plaatsen. Dit hangt samen met de minder gunstige economische situatie in de nijverheid in de tweede helft van de 18e eeuw. De papiernijverheid concentreerde zich steeds meer in de omgeving van Apeldoorn, Renkum en Heelsum en de textielnijverheid trok zich in hoofdzaak terug in Scherpenzeel, Veenendaal en Ede.

Wanneer men, gewapend met het boven gewonnen inzicht in het verzorgingspatroon in de *kerspels*, de verzorgingsfunctie van de afzonderlijke *kernen* poogt te beoordelen, dan blijkt dat het dorp Barneveld (dus zonder de buurschappen) ongetwijfeld het belangrijkste kerkdorp op de Veluwe was. Als marktplaats vervulde het naast Nijkerk een centrumfunctie in de Gelderse Vallei. In het najaar werd wekelijks een schapenmarkt gehouden, en verder was er eens of meermalen per jaar een paardenmarkt en een vette-beestenmarkt. Niet alleen was dit dorp goed voorzien van de gebruikelijke beroepen (wij tellen er bijv. 10 bakkers, 12 schoenmakers, 7 timmerlui, 9 kleermakers, 11 winkeliers en 4 brouwers), maar ook waren er tal van specialisaties die deze centrumfunctie van Barneveld benadrukken. Een opsomming van enkele beroepen kan de betekenis van Barneveld illustreren: er woonden een chirurgijn, een apotheker en een paardenarts (die in geen enkele andere plaats vermeld wordt), verder een zangmeester, een wijnverkoopster, een fruitverkoopster, een geweer-maker, een leertouwer, een mutsenmaakster, een zevenmaker, een

⁷⁶ Frans archief, inv. nos. 2433-2436.

stoelenmaker, een knopenmaker en er was een tabakswinkel en een hoedenwinkel.

Aan de andere zijde van de Veluwe was het kerkdorp Heerde de belangrijkste plaats met een apotheker, 2 chirurgijns, een wijnverkoper en een glazenmaker, maar van een veel bescheidener karakter dan Barneveld.

De kerkdorpen Ede en Apeldoorn, die in de 19e en 20e eeuw Barneveld resp. Heerde overvleugelden, stonden in het midden van de 18e eeuw als verzorgingskernen nog verre bij deze beide dorpen ten achter.

Naast de kerkdorpen Barneveld en Heerde met de meest gedifferentieerde beroepsstructuur, stonden de overige kerkdorpen, die onderling nog een grote verscheidenheid vertoonden. De kerkdorpen Epe, Putten, Ede en Scherpenzeel behoorden tot de belangrijkste verzorgingskernen. Daarnaast stond echter als ander uiterste een aantal kerkdorpen, die zich wat hun beroepsstructuur betreft nauwelijks van sommige agrarische buurschappen onderscheidden. Dit gold voor de kerkdorpen Otterlo, Kootwijk en Vortgen.

Hierboven werd erop gewezen, dat men de korenmolens opvallend vaak in de buurschappen vond en dat aantal en ligging van de molens zodanig was dat vrijwel alle boeren op korte afstand van een molen woonden. In verband met het vervoer van het graan of meel over de slechte wegen was de afstand tot de molen van groot belang. De buurschap waar de molen stond, was soms uitgegroeid tot een verzorgingskerntje naast het kerkdorp, in die zin dat er niet ver van de molen een rademaker, een (hoef-)smid, een bakker, een tapper, een winkelier en een brouwer te vinden waren, of althans enkele van deze, benevens nog andere verzorgende beroepen. Soms was er ook een bij-schooltje gevestigd. De tocht naar de molen kon door de boer tevens benut worden om enkele boodschappen te doen, evenals de kerkgang op zondag de gelegenheid bood in het kerkdorp zaken af te handelen. De afstand tot het kerkdorp en de al of niet gemakkelijke bereikbaarheid hiervan zal bij het ontstaan van deze verzorgingskerntjes ook een rol gespeeld hebben. Om kerk en molen heen, zo zou men kunnen zeggen, heeft het economische leven zich langzamerhand in gespecialiseerde vormen gekristalliseerd. Daardoor kan men tussen kerkdorpen en buurschappen in nóg een categorie onderscheiden, nl. die van de molenbuurschappen, zoals ik ze zou willen noemen. Later kwamen deze als verzorgingskernen soms relatief sterk tot ontwikkeling. Voorbeelden van dergelijke molenbuurschappen zijn: Harskamp (onder Otterlo), Hoef (onder Putten), Hegge (onder Vaassen), de middelbuurt

van Veenendaal, Appel (onder Nijkerk), Wapenveld (onder Heerde), Noord-Apeldoorn, Orden (onder Apeldoorn), Oosterhuizen (onder Beekbergen) en Zilven (onder Loenen).

Zo toont de reeks *zuiver agrarische buurschap - molenbuurschap - klein kerkdorp - groot kerkdorp - stad* het beeld van een telkens gedifferentieerder en gespecialiseerder beroepsstructuur. Voorbeelden van enkele typen zijn in bijlage 6 opgenomen. Het gebied is te klein en het materiaal is te beperkt en te onvolledig om de verspreiding van de verschillende typen geografisch na te gaan en hieruit stelsels van verzorgingskernen van verschillende rangorde te construeren. Evenmin is het mogelijk de rol die de molenbuurschap gespeeld heeft bij de genese en de ontwikkeling van het dorp in sociale en economische zin nader te toetsen. Het begrip molenbuurschap, zoals dit uit het bronnenmateriaal naar voren kwam, leek echter belangwekkend genoeg om het hier te signaleren en te introduceren. Wellicht dat een nader onderzoek in andere gebieden kan plaatsvinden.

VI. BEROEPSCOMBINATIES

Een karakteristieke trek van de beroepsstructuur is in het voorgaande slechts zijdelings ter sprake gekomen, nl. de uitoefening van verschillende beroepen door één persoon. Indien in de bron voor een hoofd van een huishouden meer dan één beroep is vermeld, is hierboven uitgegaan van de veronderstelling dat het eerstgenoemde beroep het hoofdberoep was. Bij de indeling naar beroepsklasse is alleen dit beroep in aanmerking genomen. Aan dit bezwaar kan worden tegemoet gekomen door de beroepscombinaties na te gaan. Dit leidt tot een scherpere omlijning van het verkregen beeld en onthult tevens enkele kenmerkende trekken van de samenleving op de Veluwe in het midden van de 18e eeuw.

Combinatie van beroep wordt in de bron voor het platteland 272 maal en voor de steden 164 maal vermeld. Een nadere beschouwing laat zien dat op het platteland deze 272 combinaties als volgt verdeeld kunnen worden:

a. Combinaties van landbouwbezigheden	76
b. Combinaties van landbouw met ander beroep	91
c. Combinaties van niet-agrarische beroepen	105
Totaal	272

De eerste groep biedt niets bijzonders. Wij vinden hieronder combinaties van boer of daghuurder met imker, tabaksplanter, hovenier of varkensdrijver.

De tweede groep, de vereniging van landbouw met een ander beroep, is interessanter. Onder deze 91 combinaties zijn er 57 waarbij een boerenbedrijf met iets anders gecombineerd is. De overige 34 gevallen betreffen daghuurders, enige tabaksplanters en imkers, die naast hun landbouwbezigheden ook andere werkzaamheden verrichtten, hetzij als hoofd-, hetzij als nevenberoep.

Zoals te verwachten is in een plattelandsgemeenschap met een sterke mate van zelfverzorging, treffen wij in de tweede groep vooral combinaties aan van het boerenbedrijf met ambacht of verzorgende beroepen. Het meest komt voor de combinatie met tapper of herbergier. Minder frequent, maar toch opvallend, is ook de combinatie met winkelier.

Beide functies voorzagen in behoeften waar het eerst vraag naar was, ook in de kleine boerengemeenschappen. Voor de plattelandswinkeltjes (voor kruidenierswaren en de belangrijkste huishoudelijke benodigdheden) is dit zonder meer duidelijk. Wat de tapperijen of herbergen betreft, is er in de vorige paragraaf reeds op gewezen dat koffie en thee nog weinig gebruikt werden en dat bier nog de volksdrank was en tot de eerste levensbehoeften behoorde. De tapperijen waren niet in de eerste plaats drankgelegenheid, maar vooral slijterij van bier voor huishoudelijk gebruik. Een volledige dagtaak was in het algemeen in deze bedrijfjes niet te vinden. De klanten werden geholpen tussen de landbouwwerkzaamheden door. Als de man van huis was, zal de vrouw dit gedaan hebben. De economische mogelijkheid van een groot en verspreid aantal vestigingen en de intermitterende aard van de werkzaamheden maakten een samengaan van winkel of herberg met landbouwbezigheden praktisch gemakkelijk uitvoerbaar. In totaal komt het voor in 39 van de 91 gevallen.

Verder zien wij vereniging van het boerenbedrijf met beroepen als die van brouwer, molenaar, bakker, timmerman en kleermaker. Vooral de brouwers en de molenaars hadden vaak een niet onaanzienlijk landbouwbedrijf.

Als de landbouw handen te kort kwam, werkten sommige dorpelingen ook geregeld als daghuurder. Omgekeerd waren er daghuurders, die ook andere inkomsten zochten te verkrijgen. Wij vinden combinaties van daghuurder met metselaar, molenaar, timmerman, voerman, maar ook met heidemaaiër, wolkamer en wever.

Van de 22 baggermannen in Veenendaal, die zich bezighielden met de turfbereiding, verenigden een aantal van acht dit beroep met dat van boer. Minder voor de hand liggend is de combinatie landmeter-boer, die wij éénmaal aantreffen. De landmeter was geen ambtenaar, zoals tegenwoordig, maar een van overheidswege

toegelaten en erkend beoefenaar van een vrij beroep (zoals de huidige advocaat, arts en apotheker). Enkele landmeters vonden vaste bezigheden bij overheidsinstellingen, zoals bijv. de Gelderse Rekenkamer. Voor anderen was het landmeten vaak een nevenberoep en werd met iets anders gecombineerd. Elders in het land ging het ook samen met het beroep van notaris, schilder of architect.⁷⁷

Ook combinaties van drie beroepen kwamen een enkele maal voor: brouwer-boer-schout, boer-brouwer-honingzemer (bereiden van mede), schoenmaker-karman-winkelier en daghuurder-tapper-broodslijter.

Vermeldenswaard is, dat de combinatie van het boerenbedrijf met textielnijverheid slechts sporadisch voorkwam; wij ontmoeten deze nl. slechts vier maal. Ook de daghuurder of daghuurster die zich bezighield met spinnen, weven, wolkammen of bleken, vinden wij slechts zes maal.

In welke mate voor eigen gebruik of als bijverdienste op de boerderijen werd gesponnen en geweven komt uit de beschikbare gegevens niet duidelijk naar voren. In de vorige paragraaf zagen wij dat het weven waarschijnlijk voornamelijk door de beroepswevers geschiedde. Er zal echter op de boerderijen vermoedelijk wel vrij veel gesponnen zijn. In sommige plaatsen kwam evenwel ook een groot aantal beroepsspinsters voor. Evenmin als in Overijssel schijnen landbouwbedrijf en textielnijverheid nauw vervlochten te zijn.⁷⁸

Dit laatste geldt ook voor de papiermakerij. Ook deze was in het algemeen geen nevenberoep naast de landbouw. De opvatting dat de papiermakers hun bedrijf slechts uitoefenden als hun landbouwbedrijf dit toeliet, is onjuist.⁷⁹

Bezien wij thans de derde groep. Deze omvat combinaties van niet-agrarische beroepen. Ook hierbij treden die met tapper, herbergier en winkelier op de voorgrond (in 82 van de 105 gevallen). Enkele hiervan zijn weer favoriet. Dit betreft zowel de voor de hand liggende combinaties van herbergier en brouwer (11 x) of winkelier en bakker (23 x), als ook — zeer opmerkelijk — van winkelier en wolkammer (12 x). Van de 20 wolkammers in Veenendaal was de helft tevens winkelier, waaronder één bakker-wolkammer-winkelier. Is het gewaagd te veronderstellen dat de boeren bij deze wolkammers hun wol ruilden tegen winkelwaren? Wat de bakkers betreft, in het betrokken gebied komen wij

⁷⁷ S. J. FOCKEMA ANDREAE en B. VAN 'T HOFF, *Geschiedenis der kartografie in Nederland*, 1947, p. 22.

⁷⁸ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), pp. 181 en 182.

⁷⁹ Zie p. 204.

65 bakkers tegen, waarvan bij 38 geen ander beroep genoemd wordt. De overigen, een aantal van 27 dus, verenigden op vier uitzonderingen na allen dit beroep met dat van winkelier.

De winkel of herberg kon samengaan met een ambacht (timmerman, kleermaker, metselaar, klompenmaker, schoenmaker, smid), maar ook met het beroep van chirurgijn of onderschout!

Vereniging van twee uiteenlopende verzorgende ambachten was een uitzondering. De bakker-smid in Lunteren bleef een eenling in zijn soort. In de ambachtsnijverheid was de arbeidsdeling op dit punt reeds ver voortgeschreden. De combinaties binnen de nijverheid bestonden uit de vereniging van beroepen die tot dezelfde klasse behoorden en nauw verwant waren of elkaar aanvulden (wolkammer-verver, spinster-naaister, verver-glazenmaker).

Samengaan van ambacht en handel zagen wij reeds in de veelvuldige combinaties met een kruideniers- of kramerijwinkel. Daarnaast komt echter ook een ander type voor, nl. het koppelen van een ambacht met handel in de corresponderende grondstoffen en produkten. Deze verticale integratie zien wij in het geval van de houtkoper-timmerman, wever-garen en bandwinkel, kleermaker-stoffenwinkel of kleermaker-winkeltje van garen en lint. Een analoog geval vonden wij reeds in de veelvuldige combinatie brouwer-herbergier.

Ook in deze groep kwamen soms combinaties van drie beroepen voor, zoals de timmerman-winkelier-hospes of de molenaar-bakkerij-kramerijwinkel.

Hoe stond het nu in de steden met aantal en aard van de beroepscombinaties?

Van de 164 combinaties waren 24 een koppeling van landbouw met een ander beroep, meestal uit de klasse verkeer: sleper en boer, voerman en boer, houder van melkbeesten en huurpaarden, de boer die een wagensdienst had, de postiljonknecht die melkbeesten hield e.d. Een enkele maal vinden wij ook andere combinaties, zoals de koopman-boer en de koperslager-vogelvangster in Elburg of de portier (poortwachter)-tabaksteler in Arnhem.

Het aantal combinaties van niet-agrarische beroepen bedroeg 140. Misschien verwachtte men dat de steden met hun gedifferentieerder beroepsstructuur naar verhouding minder beroepscombinaties zouden vertonen dan het platteland. Dit is geenszins het geval. Met de grotere verscheidenheid van beroepen in de steden gaat tevens een verhoogde mate van het combineren van gespecialiseerde functies samen.

Laten wij de combinaties waarvan de beroepen tot dezelfde beroepsklasse behoren en elkaar aanvullen, buiten beschouwing

(brood- en koekbakker, smid-slotenmaker, leidekker-loodgieter enz.), dan blijkt dat in de steden het percentage van de beroepsbevolking dat meer dan één beroep uitoefende, bijna anderhalf maal zo groot was als op het platteland (4,7% tegenover 3,2%). De oorzaak hiervan ligt in de veelvuldige vereniging in de steden van een koopmansbedrijf of -bedrijfje, dan wel een winkel of winkeltje met beroepen van uiteenlopende aard. De helft van het aantal beroepscombinaties heeft hierop betrekking.

Het is een bonte verzameling van vaak zeer ongelijksoortige beroepen, zowel naar aard als naar aanzien. Dat een grutter, een bakker of een banketbakker tevens een winkel had, is niet zo opvallend. De combinaties koopman-voerman en koopman-schipper liggen evenzo in de lijn van de verwachting. Anders is het echter in het geval van de metselaar-winkelier, de kuiper-koopman, de smid-winkelier of de smid-koopman, de koopman-glazenmaker, de timmermansknecht met een pottenwinkel, de knecht in een koffiehuis met een katoenwinkel, de bierkruier-winkelier, de schoolmeester-boekverkoper, de doctor-koopman, de collecteur van de wijnaccijns die een Franse koopmanswinkel houdt, de bo- de van het Hof-winkelier, de stadschirurgijn-dijkschrijver-koopman, de slager-koopman-bank van leninghouder en de kaarsenmaker-grutter-winkelier.

Verder heeft ook de beroepstak maatschappelijke diensten, die in de steden veel meer te betekenen had dan op het platteland, aanleiding gegeven tot het ontstaan van een grote verscheidenheid van combinaties. De lagere overheidsfuncties of semi-overheidsfuncties gaven niet altijd een volledige dagtaak. De portier (poortwachter) kon niet alleen tabaksteler of winkelier zijn, maar ook glazenmaker, timmerman of metselaar. Een stadsomroeper en een klepperman waren tevens schoenlapper enz.

Evenals op het platteland werd ook in de steden het beroep van tapper of herbergier vaak met een ander gecombineerd. Het ging samen met dat van postmeester, waagmeester of wijnkoper, echter ook met dat van metselaar, knopenmaker, wolkammer of klepperman en zelfs gerechtsdienaar of onderschout!

Uit het bronnenmateriaal zien wij dat 3,7% van de beroepsbevolking in 1749 op de Veluwe twee of meer beroepen van verschillende beroepsklasse in combinatie uitoefende. Het aantal beroepscombinaties was dus relatief klein. De noodzakelijke vergroving bij de indeling naar beroepsklassen (waarbij het tweede beroep uit een combinatie niet in aanmerking werd genomen) heeft dan ook geen onnauwkeurigheid van wezenlijke betekenis ten gevolge.

Overigens blijkt dit percentage ruim tweemaal zo groot te zijn als het overeenkomstige cijfer voor Overijssel in 1795, dat 1,5% bedroeg.⁸⁰ Dit verschil lijkt in overeenstemming te zijn met de iets grotere specialisatie en differentiatie die de Overijsselse beroepsstructuur in 1795 vertoonde. Wellicht moeten beide percentages als een minimum beschouwd worden, omdat de mogelijkheid bestaat dat een aantal nevenberoepen niet is opgegeven.

VII. DE VROUWELIJKE BEROEPSBEVOLKING

In het voorgaande werden enige beroepscombinaties gesignaleerd, die door de uiteenlopende aard van de beroepen de aandacht trokken. Niet zelden dankten deze combinaties hun ontstaan aan het feit dat het gezin in de 18e eeuw nog veel meer produktie-eenheid was dan in later tijd. De gehuwde vrouw had naast de zorg voor de huishouding en de kinderen vaak een belangrijke taak in het produktieproces. Uit de gegeven voorbeelden blijkt dat het drijven van een winkel of herberg in veel gevallen vrijwel geheel op de vrouw neergekomen moet zijn, omdat de man door zijn andere beroepsbezigheden niet thuis kon zijn.

Dat de rol van de vrouw in het produktieproces zeker niet onderschat moet worden, komt duidelijk naar voren bij een onderzoek naar de beroepen die door de vrouw *zelfstandig* uitgeoefend werden.

In totaal waren in het onderzochte gebied 1.095 vrouwelijke hoofden van huishoudens die zelfstandig een beroep uitoefenden of een bedrijf hadden. Dit wil zeggen dat het vrouwelijke element in de beroepsbevolking (naar hoofden van huishoudens gerekend) bijna 13% bedroeg. In Overijssel in 1795 was het slechts 7%.⁸¹

Er bestond een beduidend onderscheid tussen steden, kerkdorpen en buurschappen op dit punt. In de steden was het percentage vrouwen van de beroepsbevolking 16%, in de kerkdorpen 13% en in de buurschappen 10%. In het boerenmilieu werd een weduwe of andere alleenstaande vrouw gemakkelijk in een huishouden opgenomen. In de steden en in mindere mate ook in de grotere kerkdorpen, was dit anders en bestond voor de vrouw de noodzaak zich zelfstandig economisch te handhaven.

Het grote verschil tussen de percentages wijst er echter op, dat er nog een andere oorzaak in het spel is. Deze is van demogra-

⁸⁰ SLICHER VAN BATH, *o.c.* (*Overijssel*), p. 180.

⁸¹ SLICHER VAN BATH, *o.c.* (*Overijssel*), p. 191. In beide gevallen zijn de hoofden van huishoudens waarvan geen beroep bekend is buiten beschouwing gelaten.

fische aard: het aanzienlijke vrouwenoverschot dat in de regel vroeger in de stedelijke nederzettingen voorkwam. Dit was veel groter dan tegenwoordig, vooral in de volwassen leeftijdsklassen. Een afdoende verklaring van dit stedelijke vrouwenoverschot vóór de 19e eeuw bestaat nog niet.⁸² In de beroepsstructuur vond het zijn weerspiegeling in een groot aantal economisch zelfstandige weduwen en ongehuwde vrouwen in de steden. Ook in de Veluwe steden was dit het geval.

Als wij de vrouwelijke beroepsbevolking verdelen naar beroepsklasse, dan zien wij in de buurschappen de landbouw in de eerste plaats kwam en daarna de klasse textiel en de klasse kleding en reiniging. Met de daghuursters meegerekend was 62%, en zonder deze 44% van de vrouwelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam. De klassen textiel en kleding en reiniging haalden tezamen niet meer dan 28%.

In de kerkdorpen was het juist andersom. De helft van de vrouwen werkte in de klasse textiel of de klasse kleding en reiniging als spinster, breister, weefster, bleekster, naaister, wasvrouw enz. De landbouw nam een minder belangrijke plaats in met 24% van de vrouwen, waarvan de helft daghuurster was.

In de steden lagen de verhoudingen anders. De landbouw speelde vanzelfsprekend ook bij de vrouwelijke beroepsbevolking geen rol van betekenis. Wel waren de klassen textiel en kleding en reiniging van belang, al was dit minder dan in de kerkdorpen (samen 26% tegen 50% in de kerkdorpen). Naast de reeds genoemde beroepen in deze klassen vinden wij in de steden nog de mutsenmaakster, de hoedenmaakster, de pruikenmaakster en de kantwerkster. Wat echter meer de aandacht trekt is het grote aantal vrouwen (30% van het totaal) dat een bestaan vond in de warenhandel. De grote verscheidenheid van winkels en koopmansbedrijven in de steden was voor een deel het gevolg van de activiteit van de vrouw. Zij kon een kruidenierswinkel of een sajewinkel hebben, maar ook een boekwinkel. Zij kon uitdraagster zijn, maar ook als wijnkoopster of houtkoopster hoger op de maatschappelijke ladder staan.

De aard van bovengenoemde bezigheden van de vrouwelijke beroepsbevolking biedt weinig verrassends. Ook het feit dat een vrij groot aantal vrouwen een herberg dreef, dat anderen voedvrouw of baker waren of een kinderschooltje hielden, is niet verwonderlijk. De activiteiten van de vrouw waren echter niet alleen tot dergelijke beroepen beperkt. Wij vinden haar in de

⁸² R. MOLS, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, II, 1955, pp. 218-222 en de bespreking van J. VERBEEMEN hiervan, *Bijdr. gesch. der Ned.* 11 (1956) 331-332.

steden en op het platteland als vrouwelijke collega van de bakker (8x), de slager (5x), de brouwer (6x), de molenaar, de grutter, de olieslager, de schoenmaker (5x), de timmerman (5x), de kuiper, de rademaker, de knopenmaker, de metselaar, de hoefsmid of smid (4x), de blikslager, de wever (12x), de kleermaker (7x), de visser, de voerman, de beurtschipper, de apotheker en de chirurgijn.

Direct rijst nu de vraag of de vrouw het werk dat aan haar beroep verbonden was, ook persoonlijk verrichtte. Voor Overijssel, waar in 1795 dergelijke beroepen ook door vrouwen bekleed werden, gaf de bron hierover geen nadere aanwijzing.⁸³ Slicher van Bath wijst er in dit verband op dat het vreemdelingen bij hun reizen door de Republiek opviel dat de vrouwen allerlei taken verrichtten, die in andere landen door mannen werden vervuld. Voor een aantal zware en ongewone beroepen betwijfelt hij echter of de vrouw de werkzaamheden werkelijk ook zelf verrichtte. Hij oppert de mogelijkheid dat een knecht of één van de kinderen dit deed (bijv. in het geval van de vrouwelijke smid, jeneverstoker, kalkbrander en timmerman). Overigens is hij geneigd te veronderstellen dat de vrouwen het opgegeven beroep inderdaad hebben uitgeoefend (bijv. de vrouw als wever).

Voor de Veluwe kan over het al of niet zelf uitoefenen van het beroep iets naders gezegd worden. Anders dan in Overijssel geeft de betreffende bron enige bijzonderheden over de samenstelling van het huishouden en ook wordt de burgerlijke staat van de vrouw meestal aangeduid. In de eerste plaats zien wij hieruit, dat het in vrijwel alle gevallen om weduwen gaat, die dus blijkbaar het bedrijf van haar man zelfstandig voortgezet hebben om in haar onderhoud te voorzien. Verder blijkt dat tot het huishouden meestal één of meer kinderen van 15 jaar en ouder behoorden of dat er inwonend personeel was; wat dit laatste betreft niet zelden meer dan normaal. De meest voor de hand liggende veronderstelling is dus inderdaad dat het bedrijf uitgeoefend werd met behulp van één of meer zoons of knechts. Deze zullen dan het eigenlijke werk verricht hebben en niet de vrouw zelf. Dit vindt zijn bevestiging in het feit dat de zoons of knechts soms ook uitdrukkelijk afzonderlijk vermeld worden. Bovendien wordt het bedrijf vaak omschreven, bijv. als *timmermanswinkel*, *rademakerswinkel* (d.i. werkplaats) of als *voerwerk*, *visserij*, hebbende een *weverij* e.d. Van slechts enkele beroepen kan men uit het ontbreken van personeel of volwassen kinderen concluderen dat de vrouw de werkzaamheden die aan het beroep verbonden waren,

⁸³ SLICHER VAN BATH, *o.c.* (*Overijssel*), pp. 191-194.

ook persoonlijk verrichtte. Dit is zeer duidelijk bij een aantal vrouwelijke slagers (waaronder twee ongehuwden) en vrouwelijke bakkers. In de andere gevallen, ook voor de weverse, is er meer reden om aan te nemen dat dit niet gebeurde.

Uit andere bron kennen wij enkele gevallen waarbij het uit sociale overwegingen aan een vrouw toegestaan werd het beroep van haar man te bekleden.

Toen in Velp in 1741 de koster-schoolmeester overleed, mocht zijn weduwe onder behoud van het traktement als zodanig optreden tot een opvolger benoemd was. Zij deed dit echter niet in persoon, maar had daarvoor een helper, die later de opvolger van de gestorven man werd.⁸⁴

De vrouwelijke brievenbesteller uit 1765 in Arnhem was de huisvrouw van de werkelijke brievenbesteller, die ziekelijk was. Zij was gemachtigd om de bestellingen te doen wanneer haar man daartoe niet in staat was.⁸⁵

Al was de uitoefening van een beroep door de vrouw soms schijn, het is toch duidelijk, dat zij in de 18e eeuw in veel takken van bedrijf een positie van belang bekleedde en ook werkzaamheden verrichtte die een „mannelijk” karakter hadden. Al werkte zij dan niet zelf met de smidshamer of met de troffel van de metselaar, dit neemt niet weg dat zij als bedrijfsleidster in dergelijke gevallen toch een belangrijke rol vervuld zal hebben. Zij was zakenvrouw, hanteerde het slagersmes of kneedde in de bakkerij het deeg. Wij zien verder een vrouw met de stier langs de boerderijen gaan en een andere optreden als stadsbreukmeesteres.⁸⁶

Welk aandeel de vrouw in verschillende beroepstakken en beroepsklassen had, vertoont tabel 13 op p. 240.

Hieruit komt aan het licht dat het vrouwelijke element procentueel in de landbouw niet groot was en dat dit evenmin het geval was bij de losse arbeidskrachten. Onder deze laatsten was het percentage vrouwen slechts 8%, terwijl dit in Overijssel in 1795 bijna 32% bedroeg! Daartegenover waren op de Veluwe in 1749 procentueel bijna tweemaal zoveel vrouwen in de beroepstak economische diensten werkzaam als in Overijssel in 1795.⁸⁷

VIII. GEZINSARBEIDSKRACHT EN DIENSTPERSONEEL

Bij de behandeling van de beroepsstructuur is hierboven al-

⁸⁴ J. S. VAN VEEN, Het ambt Rheden onder het bestuur der jonkers (1719-1797), *Bijdr. Meded. Gelre* 11 (1908) 249.

⁸⁵ Een vrouwelijke brievenbesteller uit de achttiende eeuw, *Bijdr. Meded. Gelre* 11 (1908) 466.

⁸⁶ Dit laatste uit: *Arnhems hand-boekje*, 1767.

⁸⁷ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), p. 192.

TABEL 13. Het percentage vrouwen in verschillende takken van beroep op de Veluwe in 1749

Beroepstak of -klasse	Buur- schappen	Kerk- dorpen	Steden	Totaal
	% vrouwen in iedere beroepstak of -klasse (hoofden van huishoudens)			
Landbouw, visserij en jacht	8	6	14	8
Nijverheid	19	20	14	17
Economische diensten	6	19	20	19
Maatschappelijke diensten	11	6	14	12
<i>Totale beroepsbevolking</i>	10	13	16	13
Kleding en reiniging	15	26	30	26
Textiel	46	56	42	48
Handel	7	26	35	32
Tapperij, logementhouderij	7	14	18	13
Losse arbeidskrachten ^a	6	6	13	8
Overige klassen te zamen	5	5	6	6

^a Uit klasse 17 en 29 te zamen.

leen rekening gehouden met de hoofden van huishoudens. Ook in de vorige paragraaf, waar de vrouwelijke beroepsbevolking in beschouwing is genomen en het vrouwelijke element in de verschillende beroepsklassen is nagegaan, werd slechts gesproken over *hoofden* van huishoudens. De overige leden zijn niet of slechts zijdelings ter sprake gekomen.

Aan dit bezwaar, een gevolg van de aard van het bronnenmateriaal dat alleen de beroepen van de hoofden verschaft, kan tegemoet gekomen worden door ook aandacht te besteden aan de samenstelling van de huishouding, de aard van de gezinsarbeidskracht en de hoeveelheid inwonend personeel.

Het is een gelukkige omstandigheid dat de lijsten van huizen, personen etc. van 1749 ook inlichtingen kunnen verstrekken op dit gebied. Niet alle lijsten geven echter voldoende bijzonderheden over de afzonderlijke leden van de huishouding, zodat het onderzoek beperkt moest worden tot 20 kerspels op het platteland en tot vier steden, tezamen omvattende 6.632 huishoudingen.⁸⁸ Van het totale aantal huishoudingen op het Veluwse platteland is hiermee 44% onderzocht en van de stedelijke huishou-

⁸⁸ Van het platteland: Scherpenzeel, Barneveld, Hoevelaken, Putten, Doornspijk, Oosterwolde, Oldebroek, Heerde, Epe, Vaassen, Hall, Vorgten, Veessen, Oene, Nijbroek, Brummen, Rozendaal, Oosterbeek, Renkum en Doorwerth. Van de steden: Arnhem, Harderwijk, Hattum en Elburg.

dingen 75%. Het aantal is dus zodanig dat de conclusies toch als representatief voor de gehele Veluwe kunnen gelden.

Het materiaal dat uit de lijsten verzameld is, toont aan dat de huishouding meestal een *gezinshuishouding* was, bestaande uit een echtpaar met enige ongetrouwde kinderen. Hiernaast stond de *familiehuishouding*, waarbij enige familieleden in de huishouding waren opgenomen, zoals een vader, een moeder, een ongehuwde broer of zuster of andere verwanten. Tot de *gezinshuishouding* en de *familiehuishouding* behoorden niet zelden inwonende knechts of meiden en soms nog enige kostgangers. Uiteraard komen er allerlei variaties voor door het ontbreken van één of meer van de genoemde groepen, met als uiterste de huishouding van een alleenstaande man of vrouw al of niet met personeel.

In de lijsten ontbreekt een opgave van de kinderen beneden 5 jaar, zodat het totale aantal kinderen per huishouden niet berekend kan worden. Voor het hier gewenste inzicht in de structuur van de huishouding is dit gegeven echter niet van grote betekenis. Van meer belang is de vraag naar het aantal inwonende kinderen van 15 jaar en ouder. In het algemeen kan men voor een agrarisch milieu veronderstellen dat deze kinderen meewerkten in het ouderlijke bedrijf. Was dit in sterke mate het geval of verlieten de kinderen reeds vrij jong het ouderlijke huis? In direct verband hiermee staat de vraag naar het aantal inwonende meiden en knechts. Werd er veel van dit type arbeidskracht gebruik gemaakt of meer van losse arbeiders? Waren er veel inwonende familieleden, zoals ongetrouwde broers en zusters, zodat deze groep naar verhouding een belangrijke bijdrage in de arbeidskracht van het bedrijf kon leveren? Was het bijeenwonen van drie generaties — grootouders, ouders en kinderen en eventueel ongetrouwde ooms en tantes — in één gezinsverband een veel voorkomend verschijnsel?

Het materiaal dat uit de lijsten verzameld is, geeft de mogelijkheid op deze vragen een antwoord te vinden. Laten wij allereerst de familiehuishouding op het platteland beschouwen. In het onderzochte gebied blijken op een totaal van 3.917 huishoudingen 266 familiehuishoudingen te zijn, met tezamen 320 inwonende verwanten. Slechts 7% van het totale aantal huishoudingen was dus een familiehuishouding. Het gemiddelde aantal inwonende familieleden bedroeg 1,2 per familiehuishouding. Als men nagaat in hoeveel van de familiehuishoudingen een bijeenwonen van drie generaties plaatsgehad kan hebben, dan blijkt dit aantal maximaal 150 te zijn, m.a.w. dit type van samenwoning kwam hoogstens in iets meer dan de helft van het aantal familiehuishoudingen voor. Op het totale aantal huishoudingen vond men de

TABEL 14. Aantal inwonende familieleden per 1.000 hoofden van huishoudingen op het Veluwe platteland in 1749

1e graad	Vaders en schoonvaders	11
	Moeders en schoonmoeders	33
	Schoonzoons en -dochters	2
2e graad	Broeders en zwagers	11
	Zusters en schoonzusters	17
	Kleinkinderen	4
	Grootouders	0,
3e en 4e graad	Ooms en tantes	1
	Neven en nichten	3
Totaal		82

huishouding met grootouders, ouders en kinderen slechts sporadisch, nl. ten hoogste in 4% van het aantal.

Welke familieleden inwoonden en in welke aantallen ziet men in tabel 14.

Allereerst valt hierin op dat de familiehuishouding vooral werd gevormd door inwoning van ouders, broers of zusters van de man of de vrouw. Andere verwanten namen een veel minder belangrijke plaats in. Opmerkelijk is het relatief grote aantal inwonende moeders en schoonmoeders. Dit is veel groter dan het aantal inwonende vaders en schoonvaders. Een zelfde verschil zien wij tussen de broers en zusters. Evenals in de vorige paragraaf komt ook hier tot uiting, dat op het platteland voor vrouwen minder gelegenheid was een eigen weg te gaan dan voor mannen, zodat zij eerder op hun familie aangewezen waren.

Het aantal ingetrouwde schoonzoons en schoondochters is zeer klein, evenals het aantal kleinkinderen. De getrouwde zoon, die met het eigen gezin op het ouderlijke bedrijf inwoonde, was een figuur die men nauwelijks kende. Introuwen betekende blijkbaar tevens het overnemen van het bedrijf, zodat de vader of de moeder inwonend werd bij het jonge gezin en de zoon als gezinshoofd aangemerkt werd. Dit overnemen van het boerenbedrijf geschiedde vaak na het overlijden van de vader, zoals ook blijkt uit het relatief grote aantal inwonende moeders ten opzichte van het aantal inwonende vaders. Een inwonende vader en moeder komt slechts in 1°/₁₀₀ van het aantal huishoudingen voor. Men krijgt uit de bron de indruk dat er, wat het overnemen van het bedrijf betreft, een verschil bestond met het ambachtsbedrijf. Dit werd na het overlijden van de man niet zelden door de weduwe voortgezet met hulp van één of meer (ongetrouwde) zoons.

Het bovenstaande brengt ons tot de vraag naar het aantal inwonende oudere kinderen en het inwonende personeel. Vonden wij per 1.000 hoofden van huishoudingen 82 inwonende familieleden, daartegenover stonden 433 kinderen van 15 jaar en ouder en 631 meiden en knechts. Enerzijds blijkt hieruit nogmaals dat de groep inwonende familieleden kwantitatief weinig te betekenen had, anderzijds dat het vreemde personeel als arbeidskracht belangrijker was dan de groep inwonende kinderen.

Dit laatste is een onverwachte conclusie. Het aantal meiden en knechts is veel groter dan meestal verondersteld wordt. Van de bevolking boven 10 jaar diende 19% als inwonende meid of knecht in een andere dan de ouderlijke huishouding. In 32% van het aantal huishoudingen waren dan ook meiden en knechts aanwezig, gemiddeld 2 personen per huishouding.

In het algemeen hadden slechts de grote boeren en de papiermakers meer dan twee meiden of knechts in dienst. Bij de boeren was een aantal van vier beslist een uitzondering, maar de meeste papiermakers (75%) hadden 2-5 personen in dienst, afhankelijk van het aantal aanwezige medewerkende kinderen en de grootte van de molen. Een aantal van meer dan 8 man personeel kwam in het midden van de 18e eeuw op de Veluwe molens echter niet voor. Er waren evenwel ook enige molens waar geen vreemde arbeidskrachten in dienst waren, maar waar het bedrijf uitsluitend met gezinsarbeidskrachten gedreven werd.

TABEL 15. Gezinsarbeidskracht en vreemde arbeidskracht in de Veluwe papiermakerij in 1749^a

Categorie	Aantal
<i>Gezinsarbeidskrachten:</i>	
Papiermakers (voor eigen of andermans rekening)	123
Echtgenoten	77
Kinderen van 15 jaar en ouder	62
Kinderen van 10-15 jaar	52
Kinderen van 5-10 jaar	54
Totaal gezinsarbeidskrachten (max.)	368
<i>Vreemde arbeidskrachten:</i>	
Inwonende meiden en knechts en overigen tot de huishouding behorend	363
Uitwonende papiermakersknechts, niet tot de huishouding behorend	14
Totaal arbeidspotentieel (max.)	745

^a Betreft het Veluwe platteland, met uitzondering van de stads-schependommen en de ambten Hattem en Rheden.

Het relatief grote aantal meiden en knechts in de papiermakershuishoudingen in vergelijking met het aantal in de boerenbedrijven en de andere nijverheidsbedrijven op het Veluwe platteland, maakt het wenselijk de numerieke verhoudingen tussen gezinsarbeidskracht en vreemde arbeidskracht in de papiermakershuishouding nader te onderzoeken. Gegevens over de samenstelling van 116 huishoudingen van papiermakers uit 1749, zijn hier toe samengevat in tabel 15.⁸⁹ Kinderen van 10 jaar en ouder zijn hierbij als potentiële gezinsarbeidskrachten beschouwd. Bekend is echter dat de kinderen vaak al op 7- of 8-jarige leeftijd meewerkten. Door nu ook de kinderen van 5-10 jaar mee te tellen, kan het maximale aantal gezinsarbeidskrachten benaderd worden. Het aantal papiermakers, echtgenoten en kinderen samen blijft zelfs dan nog beneden het totaal van de vreemde arbeidskrachten.

Het domineren van het aantal meiden en knechts over het aantal inwonende kinderen is bij de papiermakerij dus wel zeer sterk. Losse arbeidskrachten, die gebruikt werden voor graafwerk aan de sprengen, schoonmaken van de beken etc., zijn hier dan nog niet eens bijgerekend. Het is duidelijk dat, althans voor de 18e eeuw, het beslist onjuist is te menen dat de papiermaker in hoofdzaak met gezinsarbeidskrachten werkte, zodat „zijne fabrijarbeiders zijne vrouw en kinderen waren”.⁹⁰ Het zwaartepunt ligt duidelijk bij de gehuurde arbeidskracht. De specifieke plaats die de papiermakerij op de Veluwe innam, is hiermee nogmaals in het licht gesteld.⁹¹

Niet alleen bij de papiermakers maar ook bij de boeren vinden wij onder de meiden en knechts vaak kinderen vermeld: een knecht van 14 jaar, een scheper van 12 jaar, een jongen bij de schapen enz. In enkele plaatsen is zelfs een derde of een vierde deel van het dienstpersoneel jonger dan 15 jaar. Dit wijst er dus op, dat de kinderen in de regel het ouderlijke huis jong verlieten om bij anderen niet alleen te werken, maar ook te wonen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit werken en wonen bij anderen in de 18e eeuw op het Veluwe platteland het gebruikelijke systeem was bij de opvoeding en het leren van een vak. Slechts in een vierde deel van het totale aantal huishoudingen treffen wij inwonende kinderen aan van 15 jaar en ouder. Coldeweyj vermeldt in

⁸⁹ Voor de namen en de samenstelling van de huishouding van de Veluwe papiermakers en papiermakersknechts zie: J. A. COLDEWEIJ, *De papiermakerij op de Veluwe: hoofd- of bijzaak?*, Bijlage C, *Bijdr. Meded. Gelre* 61 (1962/64), t. perse.

⁹⁰ B. W. A. E. SLOET TOT OLDFHUIS in *T. staathuishoudkunde en statistiek* 10 (1854) 151, overgenomen door B. W. DE VRIES, *De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw*, 1957, p. 136.

⁹¹ Vergl. pp. 202-208 en 217.

zijn boven aangehaald artikel eveneens het in de leer gaan van papiermakerszoons bij een „vakgenoot” op de Veluwe of zelfs in Noord-Holland.

Behalve meiden en knechts behoorden tot de huishouding soms ook kostgangers. Hun positie wordt uit de bron niet geheel duidelijk. Wellicht waren het de arbeidskrachten van een ander bedrijf, uitwonende knechts en meiden dus, of tijdelijke arbeidskrachten. Tenslotte waren er dan nog de armen, die door de diaconie uitbesteed waren. Niet zelden waren hier zeer jonge kinderen bij, die op deze wijze hun brood moesten verdienen.

Het inwonende personeel vormde dus een belangrijk onderdeel van de huishouding. Dat er door de boeren ook van losse uitwonende krachten gebruik werd gemaakt, blijkt uit het aantal daghuurders dat in de bron genoemd wordt. Ook dit aantal is onverwacht groot. Van 25% van het aantal gezinshoofden wordt als beroep daghuurder opgegeven!

Laten wij thans onze aandacht richten op de huishouding in de stad en laten wij allereerst de stedelijke en de plattelands-familiehuishoudingen met elkaar vergelijken. Het resultaat is weergegeven in tabel 16.

In de stad was het percentage familiehuishoudingen en het percentage 3-generatiehuishoudingen nog lager dan op het platteland. Onder de inwonende familieleden namen ook in de stad de moeders en zusters de belangrijkste plaats in. Merkwaardigerwijze schijnen de cijfers uit tabel 16 erop te wijzen, dat verder verwijderde verwanten gemakkelijker in de stedelijke huishou-

TABEL 16. De familiehuishouding in de stad en op het platteland van de Veluwe in 1749

Omschrijving	Stad	Platte-land
Percentage familiehuishoudingen van het totale aantal huishoudingen	5%	7%
Percentage 3-generatiehuishoudingen (maximaal): van het totale aantal huishoudingen van het aantal familiehuishoudingen	2% 41%	4% 56%
Aantal inwonende familieleden per 1.000 hoofden van familiehuishoudingen:		
aantal verwanten eerste graad	507	677
aantal verwanten tweede graad	499	471
aantal verwanten derde en vierde graad	217	56
<u>Totaal aantal</u>	<u>1.223</u>	<u>1.204</u>

ding opgenomen werden. Wellicht hangt dit samen met de slechtere woningtoestanden in de stad en anderzijds misschien met het verschijnsel van de migratie van het platteland naar de stad. Werd de familieband door de immigranten sterker gevoeld in het voor hen aanvankelijk vreemde milieu?

Inwonend personeel kwam in de stad in mindere mate voor dan op het platteland. In 24% van het aantal huishoudingen waren meiden of knechts. Per 1.000 hoofden van huishoudingen was het aantal inwonende meiden of knechts 387. Voor het platteland waren deze cijfers resp. 32% en 631. Indien personeel inwoonde was dit meestal één meid of één knecht. Tot de huishouding van aanzienlijke kooplui, winkeliers, predikanten, burgemeesters en renteniers behoorde soms meer dienstpersoneel. Meer dan drie meiden of knechts was echter een uitzondering. Het aantal meiden en knechts wordt meestal in één getal opgegeven. Uit de gevallen waar wel een nadere specificatie gegeven wordt, zien wij dat er in totaal op 100 knechts ongeveer 175 meiden waren. Het vrouwelijke personeel overwoog dus in de stad. Daar het personeel hier niet zelden huispersoneel van de gegoede burgerij was, is het niet te verwonderen dat er meer meiden dan knechts geteld worden. Op het platteland, waar het personeel meestal in het landbouwbedrijf werkzaam was, lag de verhouding anders: op 100 knechts waren daar 60 meiden.

Uit het bronnenmateriaal krijgen wij een indruk van het gezin en het bedrijf uit het midden van de 18e eeuw, die op verschillende punten sterk afwijkt van hetgeen van sociologische zijde als karakteristiek voor deze periode beschouwd wordt.⁹² Voor het platteland van Overijssel heeft Slicher van Bath dit ook geconstateerd.⁹³

Op grond van het geijkte beeld in de sociologische vakliteratuur van gezin en bedrijf in de agrarisch-ambachtelijke sfeer in de 18e eeuw, zou men verwachten voor de Veluwe o.a. het volgende te vinden:

(a) Er bestond een patriarchaal familieverband, waarbij de samenwoning van een gezin (ouders en ongehuwde kinderen) met andere verwanten frequent voorkwam.

⁹² E. W. HOFSTEE, Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw, *Akademie-dagen VII* (1954) 78-81. G. A. KOOY, *Het veranderende gezin in Nederland*, 1957, pp. 46-48. Vergl. ook G. A. KOOY, *De oude samenleving op het nieuwe platteland, een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek*, 1959.

⁹³ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), pp. 109-116. Zijn onderzoek betreft een aantal van 7.763 huishoudingen.

(b) De bedrijven steunden wat de arbeidskracht betreft voornamelijk op de arbeid van inwonende kinderen en inwonende verwanten; de laatste groep was van niet te onderschatten betekenis voor de arbeidsvoorziening van het bedrijf.

(c) Slechts voor een onbelangrijk deel werd de arbeid verricht door vreemd personeel, dat in hoofdzaak bestond uit inwonende meiden en knechts.

(d) In vergelijking met het aantal inwonende ongetrouwde meiden en knechts waren er relatief weinig uitwonende landarbeiders met een eigen gezin.

(e) Een vast dienstverband was ook voor de uitwonende arbeidskrachten regel; voor „losse” arbeiders bestond in die tijd vermoedelijk weinig of geen emplooi.

De uitkomsten van het onderzoek naar de samenstelling van de huishouding op de Veluwe zijn hier echter niet mee in overeenstemming. Het aantal familiehuishoudingen, zo zagen wij, was relatief klein (7% van het totale aantal huishoudingen). Huishoudingen met drie generaties kwamen slechts sporadisch voor, en dat een getrouwde zoon met zijn gezin op het ouderlijke bedrijf inwoonde, was een uitzondering. De groep inwonende verwanten had kwantitatief weinig te betekenen. Opmerkelijk is echter de grote groep van vaak jeugdig inwonend personeel en het grote aantal uitwonende gehuwde daghuurders in vergelijking met het aantal inwonende kinderen van 15 jaar en ouder. De verhouding tussen ouders en kinderen lijkt zakelijker en minder patriarchaal dan meestal gemeend wordt. Dit blijkt ook op ander gebied en in eerdere perioden. De pachtverhouding tussen ouders en kinderen omstreeks 1650 bij voorbeeld, week niet af van die tussen vreemden en niet zelden was de pacht zelfs schriftelijk vastgelegd.⁹⁴ In buurschaps- en markezaken valt eveneens een zeker individualisme op, in die zin dat men weinig oog had voor de algemene belangen en elkaar onderling sterk wantrouwde.⁹⁵

Voor het Overijsselse platteland in 1748 vond Slicher van Bath eveneens een laag percentage familiehuishoudingen (20%), al is dit cijfer hoger dan dat voor de Veluwe (7%). De familiehuishouding werd ook in Overijssel grotendeels gevormd door het inwonnen van ouders of schoonouders bij de getrouwde kinderen, maar Slicher van Bath wijst op het weinig veelvuldig voorkomen van

⁹⁴ Verpondingskohieren midden 17e eeuw (Rijksarchief in Gelderland: Statenarchief Veluwe, inv. nos. 267-270, 814-823 en 825-831.)

⁹⁵ H. J. VAN ECK, *Boeren en fabrieksarbeiders; een sociografie van de gemeente Ede*, 1938, pp. 104-105. B. H. SLICHER VAN BATH, *Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen*, A.A.G. *Bijdragen* 11 (1964) 66.

de 3-generatiehuishouding, die hoogstens in 13% van het totale aantal huishoudingen mogelijk geweest kan zijn (Veluwe: 4%). Huishoudingen met inwonende broers, zusters, zwagers, schoonzusters, ooms, tantes, neven of nichten, vond hij slechts in 7,7% van het totale aantal huishoudingen. Het aantal ongetrouwde broers en ooms, dat op de boerderijen inwoonde, was gering. Hij vond dit type van samenwoning slechts in 3,6% van het totale aantal huishoudingen. Per duizend hoofden van huishoudingen woonden niet meer dan 43 ongetrouwde broers en ooms in (Veluwe: 12). Nog geringer was het verschijnsel dat op de boerderij slechts een der zoons trouwt en de overigen ongetrouwd bij hun broer bleven wonen. Dit kwam slechts voor in 1,6% van het totale aantal huishoudingen. Slicher van Bath constateert dan ook dat dit gebruik in Overijssel, althans in 1748, niet van grote betekenis was. Evenals op de Veluwe was ook in Overijssel het dienstpersoneel een belangrijke groep. Het aantal huishoudingen met inwonend dienstpersoneel was in Overijssel 33% (Veluwe: 32%). Van de totale bevolking diende 12% als meiden of knechts (Veluwe: 14%). De meesten waren in de leeftijdsklasse van 16-20 jaar. Meiden en knechts boven de 30 jaar waren een uitzondering.

Nu de resultaten van het onderzoek naar de samenstelling van de huishouding op de Veluwe zowel als in Overijssel in dezelfde richting wijzen, is er aanleiding te veronderstellen dat de typen van huishoudingen die men in sociologische vakkringen aanduidt als het klassieke gezin van drie generaties en de traditionele samenwoning, wellicht minder klassiek en minder traditioneel zijn dan men meestal aanneemt.¹⁰³

Onmiddellijk rijst dan de vraag wanneer en waarom deze familiale samenwoning, die zich heden ten dage op de zandgronden gedeeltelijk gehandhaafd heeft, tot ontwikkeling is gekomen. Slicher van Bath veronderstelt dat deze in de 19e eeuw gegroeid is onder invloed van een in geld denkende mentaliteit, waarbij men er naar streefde het gezinswelstandspeil koste wat het kost op een hoog peil te handhaven.⁹⁶ Hieraan kan nog toegevoegd worden dat in de 18e eeuw en daarvóór de sterfte een veel belangrijker factor was dan in de 19e eeuw. Door de veel hogere sterftekansen was het aantal ongetrouwde broers of zusters dat tenslotte voor inwoning in aanmerking kwam, veel geringer, evenals het aantal ouders dat „aan hun eind” gebracht moest worden. Mede daardoor speelde de samenwoning nog een te verwaarlozen rol in het gezinspatroon. Door demografische oorzaken kwam hierin in de loop van de 19e eeuw verandering. Hierdoor en

⁹⁶ SLICHER VAN BATH, *o.c.* (*Overijssel*), p. 112. ¹⁰³ Zie p. 256.

vooral ook door de groeiende spanning tussen aantal van de bevolking en beschikbare cultuurgrond werd de samenwoning wellicht in de hand gewerkt en daarna als normaal aanvaard. Cohen legt een analoog verband tussen de ontwikkeling en de groei van het Oostnederlandse blijversrecht en de bevolkingsaanwas. Tot 1800 was ook de betekenis van het blijversrecht gering.⁹⁷ Elders is dit verband met de demografische ontwikkeling eveneens geconstateerd. Müller-Wille wijst voor Birkenfeld (Rheinland) op deze samenhang, maar dan in omgekeerde zin. Hier werd nl. in de tweede helft van de 18e eeuw het Anerbenrecht opgeheven, met de uitdrukkelijke bedoeling dat de bevolking sneller zou groeien.⁹⁸ Glander constateert in zijn studie over de Kreis Recklinghausen (Westfalen-Lippe) bij de bespreking van de inwonende familieleden als arbeidskrachten op de 18e-eeuwse boerenbedrijven, dat het „Onkel- und Tantensystem” in de 18e eeuw nog van wezenlijk geringere betekenis was dan in de 19e eeuw, toen de bevolkingsgroei veel sterker werd.⁹⁹

IX. WELGESTELDEN EN ARMLASTIGEN

De lijsten van huizen, personen etc. van 1749 waren o.a. bedoeld om als hulpmiddel te dienen bij de inning van het hoofdgeld. Dit werd geheven van ieder die de leeftijd van 15 jaar bereikt had. Er werd enigszins rekening gehouden met de vermogenstoestand. Ieder die 2.000 gulden of meer in roerende of onroerende goederen bezat, werd als kapitalist gerekend, hetgeen inhield dat het dubbele bedrag aan hoofdgeld verschuldigd was. In de lijsten zijn deze kapitalisten dan ook als zodanig aangeduid. Verder zijn de armen onderscheiden, dat zijn zij die wegens armoede geen hoofdgeld behoeften te betalen. In tegenstelling met bij voorbeeld Overijssel waren op de Veluwe alleen de notoire armen van hoofdgeld vrijgesteld. In het algemeen waren dit de armlastigen, die door de diaconie onderhouden werden.

Deze onderscheiding naar welstand in de bron maakt het mogelijk de hoofden van huishoudens in drie welstandsgroepen te verdelen en langs deze weg daarna het verband tussen welstand en beroep na te gaan.

De verdeling van de bevolking naar welstand is weergegeven in tabel 17.

⁹⁷ M. A. COHEN, *Het blijversrecht*, 1958, pp. 35-36. Blijversrecht is de door hem ingevoerde betere term voor Anerbenrecht, erfhofrecht e.d.

⁹⁸ W. MÜLLER-WILLE, *Die Ackerfluren im Landesteil Birkenfeld und ihre Wandlungen seit dem 17. und 18. Jahrhundert*, 1936, pp. 39 en 43.

⁹⁹ H. GLANDER, *Untersuchungen über die wirtschaftliche Entwicklung und steuerliche Bewertung der Landwirtschaft des Kreises Recklinghausen*, 1956, p. 26.

TABEL 17. Verdeling van de stedelijke en landelijke bevolking van de Veluwe naar welstand in 1749

	% Welgestelden	% Middengroep	% Armlastigen
	Hoofden van huishoudens		
Platteland	9	85	6
Steden	20	73	7
Veluwe	12	82	6

De welgestelden vormden op het platteland slechts een smalle bovenlaag. In de steden echter was een vijfde deel van de hoofden van huishoudens welgesteld. Bij de armlastigen was het verschil tussen stad en platteland veel kleiner. Het percentage was in de steden wel iets hoger dan op het platteland, maar gezien de weinig rooskleurige economische toestand in de steden in het midden van de 18e eeuw, zou men een groter aantal armlastigen verwachten. In de kleinere steden was dit inderdaad het geval. Hattem bijv. had 9%, Wageningen 10% en de Vest Nijkerk 12% armlastige huishoudens. De beide grootste steden Arnhem en Harderwijk echter hadden slechts 5% resp. 3% armlastigen. Deze relatief lage percentages armlastigen kunnen verklaard worden uit een minder intensieve armenverzorging. De individualistische levenshouding in de steden zal dit in de hand hebben gewerkt. Velen van de armen die in de steden in kelders en muurbogen woonden, werden niet ondersteund. In de kleinere gemeenschappen daarentegen zal het saamhorigheidsgevoel eerder aangezet hebben tot hulp aan hen, die in armelijke omstandigheden verkeerden.

Met behulp van de opgave van de beroepen uit de bron kunnen wij de samenstelling van de groep welgestelden nagaan. Opvallend is, dat op het platteland de boeren onder de welgestelden kwantitatief een belangrijke plaats innamen. Van de welgestelde hoofden van huishoudens behoorde nl. 44% tot de zuivere boeren. Rekening houdende met nog 9% anderen die in de landbouw werkzaam waren, zoals boeren met een nevenberoep en tabaksplanters, blijkt dat meer dan de helft (53%) van de welgestelden onmiddellijk bij de landbouw betrokken was. Daartegenover vormden de adel, de renteniers e.d. samen slechts 17%. Onder de overige 30% vinden wij enkele overheidsdienaren, enige predikanten (lang niet allen!), maar ook winkeliers, bakkers, molenaars, brouwers en herbergiers. Verder blijkt ook een aantal papiermakers (ongeveer een vierde van hun totale aantal) tot de meer goedgevoelden te behoren.

Berekenen wij hoe groot het percentage welgestelde hoofden van huishoudens in de verschillende beroepstakken was, dan komen wij voor het platteland tot de cijfers uit tabel 18.

TABEL 18. Welgestelde hoofden van huishoudens in percenten van het totale aantal hoofden van huishoudens in iedere beroepstak op het Veluwe platteland in 1749

Landbouw, visserij en jacht	8,1
Nijverheid	7,8
Economische diensten	19,8
Maatschappelijke diensten	21,7
Totaal	9,1

In de laatste twee beroepstakken — economische diensten en maatschappelijke diensten — was het aantal welgestelden procentueel het grootst. Zoals wij boven zagen, was de bijdrage van de landbouw in het totale aantal welgestelden echter het belangrijkste, omdat deze beroepstak op het platteland domineerde.

Lichten wij uit de beroepstak landbouw de groep boeren zonder nevenberoep, de zuivere boeren dus, dan blijkt 15% van hen tot de welgestelden te behoren. Wij stuiten hier op een groot verschil met Overijssel. Daar waren boeren met een vermogen van 2.000 gulden of meer in 1758 zeldzaam. Hetzelfde was het geval met de ambachtslieden en winkeliers. Voor zover is na te gaan, behoorden in Overijssel ook dezen tot de groep met een vermogen beneden 2.000 gld.¹⁰⁰ Op de Veluwe treffen wij hen niet zelden ook onder de welgestelden aan. Een vergelijking van de welstandsverdeling op het platteland van de Veluwe, van Salland en van Twente laat dan ook zien, dat het percentage welgestelden op de Veluwe hoger was dan in Salland en Twente (tabel 19).¹⁰¹

TABEL 19. Verdeling van de bevolking naar welstand op het platteland van de Veluwe, Salland en Twente in het midden van de 18e eeuw

Gebied	% Welgestelden	% Middengroep	% Armlastigen
	Hoofden van huishoudens		
Veluwe 1749	9	85	6
Salland 1758	5	88	7
Twente 1758	5	84	11

¹⁰⁰ SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), pp. 262 en 320.

¹⁰¹ De percentages voor Salland en Twente zijn berekend uit de cijfers van SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), pp. 258 en 349.

Dit verschil is veroorzaakt door een iets hoger gemiddeld vermogen van de boeren, ambachtslieden en winkeliers op de Veluwe. Men zou ook kunnen denken aan een grotere frequentie van de zeer vermogenden, die in de bovenstaande cijfers immers ook onder de groep welgestelden vallen. Voor zover dit te beoordeelen is, kwamen de zeer grote vermogens echter naar verhouding juist meer op het Overijsselse dan op het Veluwse platteland voor.

Uit tabel 19 blijkt verder dat het aantal armlastigen op het platteland van de Veluwe kleiner was dan in Overijssel. Men kende er ook niet de uitzonderlijke armoede, zoals die in Twente in de 18e eeuw optrad.¹⁰² De tegenstellingen waren op het Veluwse platteland minder groot dan in Overijssel. Alles wijst erop dat de gemiddelde welstand iets hoger was en dat er minder grote sociale tegenstellingen bestonden.

In de steden, met hun geheel andere economische structuur, was de groep welgestelden vanzelfsprekend anders samengesteld en ook omvangrijker dan op het platteland. In de beroepstak maatschappelijke diensten, die in de steden van groter belang was dan op het platteland, komen veel welgestelden voor: allerlei overheidspersonen, rentmeesters, professoren, predikanten, officieren, artsen, chirurgijns en advocaten. Evenzo is dit het geval met de beroepstak economische diensten. De kooplieden vormden in de stad een belangrijk deel van de welgestelden. Het zijn evenwel niet alleen de aanzienlijke kooplieden die een vermogen van meer dan 2.000 gld. hadden, zoals de wijnkopers, maar ook bijv. een koopman-bakker, een koopman-glazenmaker en een koopman-smid. In de beroepstak nijverheid vinden wij onder de welgestelden personen als de brouwer en de zilversmid, omdat die voor hun bedrijf een relatief grote hoeveelheid vaste en vlottende kapitaalgoederen nodig hadden. Hiernaast treffen wij ook een aantal timmerlieden, metselaars, bakkers, smeden, kuipers en schoenmakers aan, voor wie dit niet zo voor de hand ligt.

Voor de vier beroepstakken is het percentage welgestelden vermeld in tabel 20, met daarnaast de reeds besproken overeenkomstige cijfers voor het platteland.

Het hoge percentage voor de landbouw in de steden wordt veroorzaakt door de tabaksplanters die in de Vest Nijkerk en de

¹⁰² De tabel onderscheidt de armlastigen (ondersteunden) en niet de armen, dat zijn zij die geen hoofdgeld konden betalen. Deze laatsten vormden in 1758 op het Twentse platteland 30% van alle personen boven 17 jaar, SLICHER VAN BATH, o.c. (*Overijssel*), p. 334.

TABEL 20. Welgestelde hoofden van huishoudens in percenten van het totale aantal hoofden van huishoudens in iedere beroepstak in de steden en op het platteland van de Veluwe in 1749

Beroepstak	Steden	Platteland
Landbouw, visserij en jacht	29,8	8,1
Nijverheid	10,5	7,8
Economische diensten	26,8	19,8
Maatschappelijke diensten	41,3	21,7
Totaal	22,3	9,1

stad Wageningen hun woonplaats hadden. Laten wij hen buiten beschouwing, dan wordt het percentage 8,3 en is er dus in de beroepstak landbouw geen noemenswaardig verschil tussen stad en platteland. Economische en maatschappelijke diensten laten dan in de steden, evenals op het platteland, de hoogste percentages welgestelden zien. De nijverheid komt in de derde plaats. De stedelijke percentages zijn evenwel in deze drie beroepstakken aanzienlijk hoger dan op het platteland.

De opgave van de beroepen stelt ons in staat voor de Veluwse kerkdorpen en buurschappen een verdere differentiëring naar welstand aan te brengen. In plaats van drie kunnen wij vier welstandsgroepen onderscheiden door de daghuurders tussen de middengroep en armlastigen te plaatsen. Door hun ongeregelde en lage inkomsten hadden de daghuurders een onzeker bestaan en leefden vaak op de rand van het pauperisme.

In tabel 21 is, binnen deze vier welstandsgroepen (a-d) een onderverdeling gemaakt. In de eerste plaats zijn aangegeven de zuivere boeren, d.w.z. de landbouwers zonder nevenberoep (A). Verder zijn onderscheiden de andere hoofden van huishoudens die in de landbouw werkzaam zijn (B). Hieronder zijn gerekend de daghuurders en de boeren met een nevenberoep, zoals de boer-winkelier en de boer-visser, maar ook de beroepen die nauw verwant zijn aan het landbouwbedrijf, zoals dat van schaapherder en van imker. Samen vormen de groepen A en B de landbouwbevolking. De overige plattelandsbevolking is samengevat in de groep C. Deze omvat de hoofden van huishoudens die niet of niet direct afhankelijk zijn van het landbouwbedrijf: predikanten, kosteren, ambachtslieden, winkeliers, kooplui, herbergiers, renteniers enz. In geval naast een van deze beroepen ook nog de landbouw beoefend werd, is steeds het eerst genoemde beroep uit een combinatie als hoofdberoep beschouwd. Dit is dan als criterium voor de indeling in groep B of C genomen. Op

TABEL 21. Sociale opbouw van de bevolking in de kerkdorpen en de buurschappen op de Veluwe in 1749

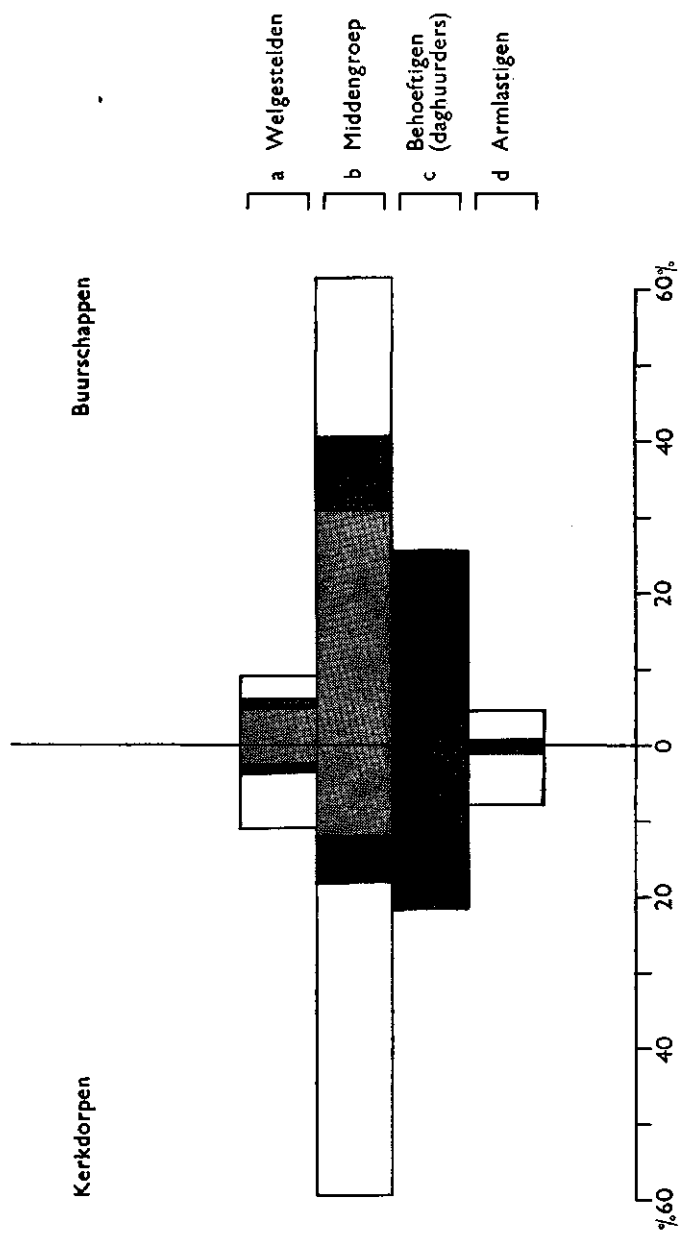
Sociale categorie		Kerkdorpen	Buurschappen
		Hoofden van huishoudens in %	
a	<i>Welgestelden</i>		
	A Zuivere boeren	2	5
	B Anderen in de landbouw werkzaam	1	1
	C Overigen	8	3
		11	9
b	<i>Middengroep</i>		
	A Zuivere boeren	12	31
	B Anderen in de landbouw werkzaam	6	10
	C Overigen	41	21
		59	62
c	<i>Behoeftigen</i>		
	B Daghuurders	22	25
d	<i>Armlastigen</i>		
	B in de landbouw werkzaam	1	0
	C Overigen	7	4
		8	4
	Totaal	100%	100%

deze wijze is een overzichtelijk beeld van de sociale opbouw van de bevolking verkregen (tabel 21). Grafisch is dit voorgesteld in nevenstaande figuur, waarin de verschillen tussen kerkdorpen en buurschappen duidelijk tot uiting komen.

Zowel het percentage welgestelden als het percentage armlastigen was in de kerkdorpen groter dan in de buurschappen. Het kerkdorp toonde een sterkere differentiatie en nam in dit opzicht een positie tussen buurschap en stad in.

Het relatief grotere aantal welgestelden in de kerkdorpen (11% tegen 9% in de buurschappen) is het gevolg van het verschil in beroepsstructuur; de verzorgende beroepen vond men vooral in de kerkdorpen, de buurschappen waren zuiverder agrarisch. Bij de middengroep, die in beide gevallen ongeveer even groot was (ca. 60%), komt dit structuurverschil duidelijk naar voren: in de buurschappen domineert de landbouwbevolking, en wel speciaal de groep van de zuivere boeren, maar in de kerkdorpen zijn de niet-agrariërs het meest karakteristiek voor deze welstandsgroep.

De behoeftigen (daghuurders) vormden in de kerkdorpen 22% van het aantal hoofden van huishoudens en in de buurschappen 25%. Vergelijken wij deze percentages echter met die van de

daar tegenover staande boeren, dan blijkt uit de figuur duidelijk dat er sprake was van een zekere concentratie van de daghuurders in de dorpen. Dat ook de armlastigen meer in de kerkdorpen geconcentreerd waren, is begrijpelijk. In het boerenmilieu konden de armen gemakkelijker opgenomen worden of zich nuttig maken dan in de ambachtelijk gerichte kerkdorpen. Daar vinden wij dan ook vooral de klassieke figuren waarover de diaconie zich ontfermde, zoals de weduwe, die door spinnen, breien of naaien niet voldoende in haar onderhoud kon voorzien, de verlamde oude smid, de arme schoenlapper of bezembinder en de arme daghuurder.

Boven is opgemerkt, dat de welstand op het Veluwe platteland iets hoger was dan in Overijssel. Dit doet echter niets af aan het feit, dat er in het midden van de 18e eeuw toch een brede onderlaag van huishoudens bestond, die dicht aan de rand van het bestaansminimum verkeerde, nl. een groot aantal daghuurders en een vrijwel landloos proletariaat. Dat deze groepen, die tezamen ongeveer 30% van het aantal huishoudens omvatten, uitermate gevoelig waren voor schommelingen in het economische leven ligt voor de hand. Een stabiliserend element in de samenleving stond hier echter tegenover. Anders dan in Overijssel was er onder de boeren en ambachtslieden een groep met naar verhouding redelijke kapitaalkracht. Dat de economische ontwikkeling van de Veluwe in de 18e eeuw met minder schokken gepaard is gegaan dan in Overijssel, hangt samen met dit verschil in sociale opbouw.

Wageningen, 31 mei 1965

¹⁰³ (Bij p. 248). Ook uit recente Engelse onderzoekingen blijkt dat de voorstellingen uit de gezinssociologie over de familiale samenwoning als uitvloeisel van een genealogisch-territoriale maatschappijstructuur in de preindustriële samenleving niet houdbaar zijn. Hetgeen P. LASLETT (Cambridge) mededeelde op het 3e Intern. Congres voor Economische Geschiedenis te München in aug. 1965 (Sectie no. 7, Demografie en Economie, rapport: *Remarks on the multiplier*) over het sociale systeem en de structuur van de huishouding in Engelse dorpen in de 16e en 17e eeuw sluit geheel aan bij hetgeen hierboven voor de Veluwe en Overijssel geconstateerd werd. Er bestond in Engeland gewoonlijk geen samenwoning van meer dan één gehuwd paar. De één-gezinshuishouding (aangevuld met inwonend personeel) was in die tijd karakteristiek. Er waren weinig inwonende verwanten. Ook hier verlieten veel kinderen op 10- of 12-jarige leeftijd het gezin om in een andere huishouding te gaan dienen als inwonende meid of knecht.

SUMMARY

CRAFTS AND TRADES IN THE VELUWE IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

(the occupational structure in a sandy region of the Netherlands)

The present investigation is based on nominal lists, which were compiled in 1749 with a view to revising the tax system. In these lists all the families living in the Veluwe¹ were mentioned, stating the occupation of the householder, the area of arable land cultivated by him, his property, the number of children and the number of other members of the family, such as indoor servants, etc.

In a previous paper² the author has employed these data for an assessment of the number of inhabitants in the Veluwe in c. 1750. The present investigation is concerned with the means of livelihood of this population. The number and variety of trades, their integration and geographical distribution may give us a clear insight into the economic and social structure of this district in the middle of the 18th century.

First of all the author discusses some characteristic features of the occupational pattern of the Veluwe, making a distinction between the towns, the parish villages and the hamlets, and dealing with each of these categories separately. The economic structure of the towns is briefly characterized, emphasising their important function for the surrounding countryside. Subsequently the author tries to discover what trades, apart from the agricultural ones, were characteristic also for the smallest villages, since they were indispensable in providing for the wants of the population. For this purpose the trades of each village are arranged according to their indispensability. In this way some insight is obtained into the economic and social pattern of the village, and into the importance of the villages as economic centres for the rural neighbourhood.

A much clearer picture is obtained from an investigation into the various combinations of trades (i.e. two or more, often greatly different trades carried on by one person). Also the function of women in the various branches of economic activity is investigated. Much attention is paid to the composition of the families, the number of members of the family assisting the householder in his trade, and the number of servants and day-labourers.

Finally the author relates trades to social status, determining what tradesmen belonged to the well-to-do. Combination of the data on trades with those on prosperity enables a division into four social categories. In this way a picture is obtained of the stratification of the population in the parish villages on the one hand and of that in the hamlets on the other.

¹ The Veluwe is a district of the province of Gelderland, north of the river Rhine, and west of the river IJssel.

² H. K. ROESSINGH, *Het Veluwse inwonertal, 1526-1947* (the number of inhabitants in the Veluwe, 1526-1947), *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 79-150.

BIJLAGE I

Toelichting op de beroepsklasse-indeling

Gevolgd is de classificatie van de beroepstelling uit 1889¹. Ter aanpassing aan het 18e-eeuwse materiaal zijn hierin echter enkele kleine wijzigingen aangebracht:

- a. Klasse 19, 23 en 24 (warenhandel, tussenhandel en hulpbedrijven van de handel) zijn samengevat, omdat een splitsing wegens de gebrekkige omschrijving in de bron van de betreffende beroepen niet wel mogelijk was.
- b. Klasse 20 (verkeerswezen) is gesplitst in 20a (vervoer) en 20b (tapperij, logementhouderij), wegens het grote aantal tapperijen, herbergen etc. Veel tappers hadden in de 18e eeuw bovendien een andere functie dan in de 19e en 20e eeuw. Zij waren nl. ook slijters van bier, dat in die tijd als noodzakelijk voedingsmiddel gold.
- c. Klasse 22 (verzekeringswezen) is vervallen, daar beroepen uit deze klasse niet voorkwamen.
- d. In klasse 26 (onderwijs) is *alle* onderwijs ondergebracht, niet alleen het particuliere, maar ook het van overheidswege verzorgde onderwijs.
- e. In de steden zijn daghuurders en arbeiders opgenomen in klasse 29 (losse arbeiders); karrelieden, evenals voerlieden, onder 20a (vervoer). Op het platteland echter zijn de daghuurders en arbeiders tot klasse 17 (landbouw) gerekend, evenals de karrelieden. Karreman was nl. in Gelderland de benaming voor een kleine boer, die slechts één paard hield, en daarmee bij anderen ging werken, wanneer hij voor zichzelf geen werk te verrichten had. Sociaal stond hij tussen de daghuurder en de keuterboer in.
- f. De klassen 30-33 (in dienst van de staat, de provincie, van een gemeente, resp. van een waterschap) zijn samengevat. Hierin zijn ondergebracht allen die in dienst van de overheid stonden, met uitzondering van hen die bij het onderwijs werkzaam waren (klasse 26), het personeel van de Munt in Harderwijk, dat tot klasse 10 (metaalbewerking) is gerekend en de militairen die geheel buiten de telling zijn gehouden.
- g. De gepensioneerden (klasse 35) zijn niet bij de beroepsbevolking gerekend, waardoor deze klasse is vervallen.
- h. Indien meer dan één beroep werd uitgeoefend, is het eerstgenoemde beroep als hoofdberoep beschouwd en alleen dit is in aanmerking genomen bij de classificatie.

De klassen en de groepsgewijze samenvatting hiervan tot hoofdtakken van beroep zijn hieronder opgesomd, waarbij tussen haakjes bij sommige klassen ter verduidelijking voorbeelden gegeven zijn van de beroepen die in de betreffende klasse zijn ondergebracht.

Nijverheid (alle vormen van ambacht en industrie).

Kl. 1. Aardewerk-, glas-, kalk- en steenfabricage.

Kl. 2. Boek- en steendrukkerij.

¹ *Uitkomsten van de beroepstelling van 31 dec. 1889, 1894.*

- Kl. 3. Bouwbedrijven (timmerlieden, metselaars, dekkers, huisschilders, straatmakers).
- Kl. 4. Chemische nijverheid (apothekers, zwavelstokmakers).
- Kl. 5. Hout-, kurk- en strobewerking (kuipers, klompenmakers, knopenmakers, stoelenmakers, mandenmakers, bezembinders).
- Kl. 6. Kleding en reiniging (kleermakers, naaisters, barbiers, pruikenmakers, hoedenmakers, wasvrouwen).
- Kl. 7. Kunstnijverheid (beeldhouwers).
- Kl. 8. Leerbewerking (schoenmakers, leerlooiers, zeemmakers, zadelmakers).
- Kl. 9. Winning van delfstoffen, turfwinning, zoutziederij.
- Kl. 10. Metaalbewerking (smeden, koperslagers, messenmakers, speldenmakers, tinnegieters).
- Kl. 11. Papiernijverheid.
- Kl. 12. Wagenmakerij, scheepsbouw (rademakers, wagenmakers).
- Kl. 13. Vervaardiging van instrumenten en wapens (horlogemakers, geweermakers).
- Kl. 14. Textielnijverheid (wevers, spinners, spinsters, breisters, wolkamers, sajjetversers, zeilmakers, touwslagers).
- Kl. 15. Olie-, vet- en zeepfabricage (kaarsenmakers, olieslagers, zeepzieders).
- Kl. 16. Voedings- en genotmiddelen (molenaars, grutters, bakkers, slagers, brouwers, jeneverstokers, tabakskervers, snuifmakers).

Landbouw, visserij en jacht.

- Kl. 17. Landbouw (boeren, schaapherders, hoveniers, imkers).
- Kl. 18. Visserij en jacht.

Economische diensten.

- Kl. 19, 23 en 24. Handel (alle soorten winkeliers en kooplui, factoren, makelaars).
- Kl. 20a. Verkeer (voerlui, postmeesters, schippers, sjouwerlieden).
- Kl. 20b. Tapperij, logementhouderij (tappers, herbergiers, logementhouders, koffiehuishouders).
- Kl. 21. Krediet- en bankwezen (lommerdhouders).
- Kl. 29. Losse arbeiders.

Maatschappelijke diensten.

- Kl. 25. Vrije beroepen (artsen, chirurgijns, vroedvrouwen, advocaten, rentmeesters, copiisten, straatmuzikanten).
- Kl. 26. Onderwijs (ook: dansmeesters, schermmeesters).
- Kl. 27. Verpleging of verzorging van armen, zieken, ouden en gebrekkigen (weesouders, ziekentroosters).
- Kl. 28. Huiselijke dienst (huisbewaarders, schoonmaaksters, koetsiers; deze klasse bestaat in hoofdzaak uit huispersoneel, dat geen hoofd van een huishouding is en dus niet wordt opgenomen).
- Kl. 30-33. In dienst van de overheid (burgemeesters, richters, schouten, stadsdienaren, poortwachters, ontvangers, allerlei controle-ambtenaren van de belastingen).
- Kl. 34. In dienst van een kerkgenootschap (predikanten, pastoors, rabbijnen, catechiseermeesters, koster, voorzangers).

Bijlage 2. De beroepsstructuur in buurschappen, kerkdorpen en steden van de Veluwe in 1749; verdeling naar beroepsklassen

Beroepsklasse ^b	Absoluut aantal				Percentage			
	Buur- schappen	Kerk- dorpen	Steden	Totaal	Buur- schappen	Kerk- dorpen	Steden	Totaal
Hoofden van huishoudens								
<i>Landbouw, visserij en jacht</i>								
17 Landbouw	2974	984	186	4144	76,2	47,9	6,2	46,2
18 Visserij en jacht	6	5	32	43	0,2	0,2	1,1	0,5
Totaal	2980	989	218	4187	76,4	48,1	7,2	46,6
<i>Nijverheid</i>								
1 Steenfabricage	3	-	2	5	0,1	-	0,1	0,1
2 Bockdrukkerij	-	-	9	9	-	-	0,3	0,1
3 Bouwbedrijven	87	101	201	389	2,2	4,9	6,7	4,3
4 Chemische nijverheid	-	2	15	17	-	0,1	0,5	0,2
5 Houtbewerking	26	37	83	146	0,7	1,8	2,7	1,6
6 Kleding en reiniging	78	109	207	394	2,0	5,3	6,9	4,4
7 Kunstnijverheid	-	-	1	1	-	-	0,0	0,0
8 Leerbewerking	29	81	148	258	0,7	3,9	4,9	2,9
9 Turfwinning	26	-	-	26	0,7	-	-	0,3
10 Metaalbewerking	27	36	87	150	0,7	1,8	2,9	1,7
11 Papiernijverheid	81	39	1	121	2,1	1,9	0,0	1,3
12 Wagenmakerij, scheepsbouw	11	33	25	69	0,3	1,6	0,8	0,8
13 Instrumenten	2	2	6	10	0,1	0,1	0,2	0,1
14 Textielnijverheid	199	177	143	519	5,1	8,6	4,7	5,8
15 Olie, vet, zeep	2	-	5	7	0,1	-	0,2	0,1
16 Voedingsmiddelen	60	83	168	311	1,5	4,0	5,6	3,5

Bijlage 3. De Veluwe beroepsstructuur in 1749; concentratiegetallen^a in buurschappen, kerkdorpen en steden ten opzichte van de gehele Veluwe

Beroepsklassen ^b	Buurschappen	Kerkdorpen	Steden	Totaal
<i>Landbouw, visserij en jacht</i>	164	103	15	100
17 Landbouw	165	104	13	100
18 Visserij en jacht	31	50	221	100
<i>Nijverheid</i>	60	125	134	100
3 Bouwbedrijven	51	113	154	100
5 Houtbewerking	41	110	170	100
6 Kleding en reiniging	46	121	156	100
8 Leerbewerking	26	137	171	100
10 Metaalbewerking	41	105	172	100
11 Papiernijverheid	154	141	2	100
12 Wagenmakerij, scheepsb.	36	209	108	100
14 Textielnijverheid	88	149	82	100
16 Voedingsmiddelen	45	117	161	100
<i>Economische diensten</i>	22	55	231	100
19, 23, 24 Handel	12	74	231	100
20a Verkeer	13	17	269	100
20b Tapperij	77	133	107	100
29 Losse arbeiders	—	—	297	100
<i>Maatschappelijke diensten</i>	15	89	218	100
25 Vrije beroepen	9	83	229	100
26 Onderwijs	17	32	252	100
30-33 Overheidsdienst	15	61	236	100
34 Kerkgenootschappen	18	217	128	100

$$100 \times \frac{\text{Concentratiegetal voor de beroepsklasse a in de plaats B} = \frac{\text{beroepsbevolking op de Veluwe}}{\text{beroepsbevolking te B}} \times \frac{\text{aantal werkzaam in beroepsklasse a te B}}{\text{aant. werkzaam in beroepskl. a op de Veluwe}}}{\text{}}$$

Rekenkundig komt dit hier op neer, dat het percentage werkzamen in iedere beroepsklasse op de Veluwe (bijlage 2) op 100 wordt gesteld en dat op deze basis de overeenkomstige percentages voor de buurschappen, kerkdorpen en steden berekend worden.

^b Voor toelichting op de beroepsklasse-indeling zie bijlage 1.

Bron: bijlage 2.

Bijlage 4. De beroepsstructuur in elk van de zes Veluwe steden in 1749; verdeling naar beroepsklassen

Beroepsklasse ^b	Absoluut aantal						Percentage									
	Arnhem	Harderwijk	Vest Nijkerk	Elburg	Wageningen	Hattem	Totaal	Arnhem	Harderwijk	Vest Nijkerk	Elburg	Wageningen	Hattem	Totaal		
Hoofden van huishoudens																
Landbouw, visserij en jacht	29	11	103	4	36	3	186	2,4	1,9	20,1	1,4	14,3	1,7	6,2		
17 Landbouw	3	26	-	3	-	-	32	0,2	4,6	-	1,0	-	-	1,1		
18 Visserij en jacht																
Totaal	32	37	103	7	36	3	218	2,6	6,5	20,1	2,4	14,3	1,7	7,2		
Nijverheid																
1 Steenfabricage	2	-	-	-	-	-	2	0,2	-	-	-	-	-	0,1		
2 Boekdrukkerij	1	5	-	1	1	1	9	0,1	0,9	-	0,3	0,4	0,6	0,3		
3 Bouwbedrijven	90	31	29	22	21	8	201	7,4	5,4	5,7	7,5	8,4	4,4	6,7		
4 Chemische nijverheid	6	3	2	1	2	1	15	0,5	0,5	0,4	0,3	0,8	0,6	0,5		
5 Houtbewerking	27	21	17	10	6	2	83	2,2	3,7	3,3	3,4	2,4	1,1	2,7		
6 Kleding en reiniging	86	43	27	21	18	12	207	7,1	7,5	5,2	7,1	7,2	6,6	6,9		
7 Kunstnijverheid	1	-	-	-	-	-	1	0,1	-	-	-	-	-	0,0		
8 Leerbewerking	60	23	23	14	18	10	148	5,0	4,0	4,5	4,7	7,2	5,5	4,9		
9 Turfwinning	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
10 Metaalbewerking	35	27	10	11	2	2	87	2,9	4,7	1,9	3,7	0,8	1,1	2,9		
11 Papiernijverheid	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	0,3	-	-	0,0		
12 Wagenmakerij, scheepsbouw	5	5	6	4	3	2	25	0,4	0,9	0,2	1,4	1,2	1,1	0,8		
13 Instrumenten	5	-	-	1	-	-	6	0,4	-	-	0,3	-	-	0,2		
14 Textielnijverheid	26	41	12	31	13	20	143	2,1	7,2	2,3	10,5	5,2	11,0	4,7		
15 Olie, vet, zeep	5	-	-	-	-	-	5	0,4	-	-	-	-	-	0,2		

BIJLAGE 5. De beroepsstructuur per kerspel of overeenkomstig gebied op de Veluwe in 1749; verdeling naar hoofdtakken van beroep en naar enkele beroepsklassen

Kaart no. ^a	Plaatselijke indeling	Totale beroepsbevolking (aantal hoofden van huishoudens)	Hoofdtakken van beroep						Beroeps- klassen	
			Landbouw en visserij	Nijverheid	Econom. diensten	Maatsch. diensten	Onbekend ^b	Totaal	Klasse 14 Textiel	Klasse 11 Papier
			Hoofden van huishoudens in % van het totaal per plaats							
	<i>Gelderse Vallei</i>									
1	Bennekom	137	72	20	5	2	—	100	7	—
2	Ede	363	67	24	4	3	2	100	11	—
3	Gelders Veenendaal	216	35	55	8	1	1	100	31	—
4	Lunteren	240	78	18	2	1	1	100	8	—
5	Scherpenzeel	168	33	54	6	4	3	100	24	—
6	Barneveld	380	51	32	11	3	2	100	12	—
7	Voorthuizen	164	85	7	5	1	2	100	3	—
8	Hoevelaken	77	66	29	1	4	—	100	12	—
	<i>Midden-Veluwe</i>									
9	Otterlo	104	76	17	3	3	1	100	4	—
10a/b	Kootwijk	80	88	4	4	5	—	100	1	—
11a/b	Garderen	126	85	6	7	2	—	100	—	—
12	Elspeet	72	69	24	4	3	—	100	4	—
	<i>Zuiderzeekust</i>									
13	Nijkerk — vest	513	20	30	40	8	1	100	2	—
14	Nijkerk — platteland	212	80	9	7	3	1	100	1	—
15	Putten	362	77	13	5	3	2	100	1	1
16-17	Ermelo en Nunspeet	.	.	.	.	.	.	.	.	.
18	Harderwijk — schependom	95	81	14	—	2	3	100	5	2
19	Harderwijk — stad	571	7	39	39	13	2	100	7	—
20-21	Doornspijk en Oosterwolde	.	.	.	.	.	.	.	.	.
22	Elburg — schependom	36	75	19	6	—	—	100	6	—
23	Elburg — stad	295	2	42	40	15	—	100	11	0
24a/b	Oldebroek	227	77	15	3	2	2	100	2	—
25	Hatterm — schoutambt	109	85	9	3	—	3	100	2	1

(Vervolg)

Kaart no. ^a	Plaatselijke indeling	Totale beroepsbevolking (aantal hoofden van huishoudens)	Hoofdtakken van beroep						Beroeps- klassen	
			Landbouw en visserij	Nijverheid	Econom. diensten	Maatsch. diensten	Onbekend ^b	Totaal	Klasse 14 Textiel	Klasse 11 Papier
			Hoofden van huishoudens in % van het totaal per plaats							
26	<i>Oostelijke Veluwe</i>									
26	Hattem - stad	181	2	43	36	13	6	100	11	-
27	Hattem - schependom	35	94	3	3	-	-	100	3	-
28	Heerde	397	68	23	4	3	-	100	3	3
29	Epe	395	61	23	2	2	12	100	4	2
30	Vaassen	215	53	30	6	3	8	100	3	6
31	Apeldoorn	488	63	22	10	2	3	100	4	6
32	Beekbergen	265	68	23	6	2	1	100	5	4
33	Loenen	125	56	33	7	2	2	100	10	8
34	Hall en Eerbeek	.	.	.	.	.	.	.	.	.
35	<i>IJsseldal</i>									
35	Vorgten	37	76	16	3	5	-	100	-	-
36	Veessen	99	64	15	15	6	-	100	-	-
37	Oene	112	63	17	5	3	12	100	3	-
38	Nijbroek	.	.	.	.	.	.	.	.	.
39-42	Schoutambt Voorst	.	.	.	.	.	.	.	.	.
43	Brummen	.	.	.	.	.	.	.	.	.
44-47	<i>Zuidelijke Veluwezoom</i>									
44-47	Schoutambt Rheden	.	.	.	.	.	.	.	.	.
48	Rozendaal	38	45	32	5	5	13	100	-	13
49	Arnhem - stad	1210	3	35	41	15	7	100	2	-
50	Arnhem - schependom	173	79	11	7	1	2	100	1	2
51	Oosterbeek	96	58	24	6	3	8	100	4	5
52-53	Renkum en Doorwerth	138	51	34	7	6	2	100	4	5
54	Wageningen - stad	251	14	40	28	14	4	100	5	-
55	Wageningen - schependom	185	75	18	5	1	-	100	11	-

^a Voor kaart en toelichting op de geografische indeling zie A.A.G. Bijdragen 11 (1964) 140-146.

^b Op het platteland vermoedelijk in hoofdzaak in de landbouw werkzaam.

Bron: Dezelfde als bijlage 2.

BIJLAGE 6

Enkele typen van beroepsstructuur

Ter illustratie van het in de tekst besproken functionele onderscheid tussen buurschappen, kerkdorpen en steden volgen hieronder enkele voorbeelden van de beroepsstructuur in een aantal Veluwe plaatsen in 1749. Hiervoor zijn gekozen:

A. Het kerspel (= ambt) Putten. Dit is een middelgroot Veluws kerspel (ca. 1.870 inwoners) met een overwegend agrarische structuur. Van de hoofden van huishoudens was ca. 77% in de landbouw werkzaam. Nijverheid en handel waren vrijwel uitsluitend gericht op de verzorging van de boerenbevolking ter plaatse. Wat de verzorgende beroepen betreft, behoorde het tot de goed geoutilleerde kerspels (vergl. tabel 9, p. 214). Plattelandsindustrieën, zoals de textielnijverheid of de papiermakerij, waren niet of nauwelijks tot ontwikkeling gekomen. Op de boerderijen zal echter wellicht wat gesponnen of geweven zijn.

Het kerkdorp is hier zeer duidelijk de verzorgingskern van de omliggende buurschappen. De buurschap Hoef echter fungeerde als klein secundair verzorgingskernetje naast het kerkdorp (een „molenbuurschap”, zie p. 230). De overige buurschappen waren volledig agrarisch.

Het dorp Putten zelf telde 137 huishoudens. Het aantal inwoners van 15 jaar en ouder was 401. De beroepsbevolking (naar hoofden van huishoudens gerekend) omvatte 115 hoofden. In de buurschappen was het totale aantal huishoudens en het aantal inwoners van 15 jaar en ouder als volgt:

	Aantal huishoudens	Aantal personen 15 jaar en ouder
Hoef	49	160
Diermen	34	106
Spriël	4	12
Huinen	51	153
Gerven	14	53
Hell	43	151
Bijsteren	15	49
Halvinkhuizen	15	52
Norden	14	56
Nulde	22	63
Dasselaar	6	25
Arkemeen	4	11

B. Het kerspel Oosterbeek. Dit behoort tot de kleinere kerspels (ca. 460 inwoners). Het aantal hoofden van huishoudens dat in de landbouw werkzaam was, bedroeg 58 à 60%. Dit is dus veel minder dan in Putten, doordat de plattelandsnijverheid, i.c. de papiermakerij, in Oosterbeek enigszins tot ontwikkeling was gekomen.

Het kerspel bestond uit het kerkdorp en enige verspreide bewoning. Er waren geen afzonderlijke buurschappen. Kerspel en kerkdorp vielen dus hier vrijwel samen. Het dorp Oosterbeek was wat de verzorgende beroepen aangaat middelmatig geoutilleerd (zie tabel 9, p. 214). Het telde in

totaal 107 huishoudens en het aantal inwoners van 15 jaar en ouder bedroeg 319.

C. De buurschap Harskamp in het kerspel Otterlo. Dit is een voorbeeld van een buurschap die uitgegroeid is tot een verzorgingskernje naast het kerkdorp. In dit geval is de secundaire kern zelfs belangrijker geworden dan het kerkdorp zelf. Dergelijke buurschappen zijn in de tekst „molenbuurschappen” genoemd, zie p. 230.

De buurschap Harskamp telde in totaal 32 huishoudens, waartoe 117 personen van 15 jaar en ouder behoorden.

D. Het Westericker rot in het kerspel Vaassen, een voorbeeld van een buurschap waar het economische leven grotendeels door de papiermakerij bepaald was (vergl. pp. 202-208). Er waren 24 huishoudens, waarvan 10 direct en de meeste andere indirect van de uitkomsten van de papiermakerij afhankelijk waren. Het aantal boeren was in de minderheid. Er woonden 96 personen van 15 jaar en ouder en in totaal zal de buurschap 112 à 118 inwoners geteld hebben.

E. De stad Harderwijk. Deze toont een groot contrast met de voorgaande plaatsen (buurschappen en kerkdorpen) door de veel grotere beroepsdifferentiatie en -specialisatie. Typerend voor de economische functie van de Veluwe steden waren niet in de eerste plaats de nijverheid, maar veeleer handel, verkeer en maatschappelijke diensten. Ook in Harderwijk vervulde de nijverheid vooral een centrale of verzorgende functie ten opzichte van het platteland en waren de „industriële” bedrijven in de minderheid. Harderwijk was verder gekenmerkt door een relatief groot aantal werkzamen in de klasse verkeer – een gevolg van de scheepvaart over de Zuiderzee – en door de aanwezigheid van de hogeschool en van de Gelderse Munt (zie pp. 193-194).

De stad herbergde binnen de muren 678 gezinnen met 1.606 personen van 15 jaar en ouder. Het totale aantal inwoners zal 2.300 à 2.400 geweest zijn.

In de tabellen zijn de beroepen van de hoofden van huishoudens vermeld aan de hand van de gegevens uit de lijsten van huizen, personen etc. van 1749. Voor een overzichtelijk beeld zijn de beroepen niet alfabetisch gerangschikt, maar gegroepeerd naar beroepsklassen (zie bijlage 1). Bij beroepscombinaties is het eerstgenoemde beroep als hoofdberoep beschouwd en dienovereenkomstig is bepaald in welke klasse de combinatie viel. Indien onder de beroepspersonen vrouwen voorkwamen (vrijwel altijd weduwen), is hun aantal nog eens apart tussen haakjes vermeld, tenzij zonder meer duidelijk was, dat het om vrouwelijke hoofden ging. In een enkel geval zal men de plaatsing in een bepaalde klasse misschien formeel onjuist vinden. De beroepsomschrijving in de bron is echter soms zeer gebrekkig, zodat een keuze uit verschillende klassen gemaakt kan worden. Verder heb ik soms bij de groepering naar klassen meer gelet op de economische functie en plaats die de beroepspersoon vervulde of innam, dan op het formele of administratieve aspect. Problemen van bovengenoemde aard bij de groepering deden zich echter niet vaak voor en zij beïnvloeden het totale beeld geenszins.

A. Kerspel Putten
a. Kerkdorp Putten

Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
3	Timmerman	7	18	Jagersknecht	1
	Timmerman en winkeltje	1	19	Commeniewinkel en bakke- rij (vr.)	1
	Dekker	1		Sajetwinkeltje (vr.)	1
5	Kuiper	2		Winkelier in stoffen	1
6	Kleermaker	4		Garen- en lintwinkel en wever	1
	Kleermaker en stoffen- winkel	1		Winkel van linnen en wol- len goed (vr.)	1
	Kleermaker en winkeltje in garen en lint	1		Winkel (1 vr.)	3
	Naaister	1		Houtkoper en timmerman	1
8	Schoenmaker	6	20	Schipper	1
	Schoenlapper	1		Herbergier (1 vr.)	3
10	Smid	3	25	Chirurgijn en tabakswinkel	1
12	Rademaker (waaronder 1 vr.)	4		Vroedvrouw	1
14	Wever	4	28	Huisbewaarster	1
	Spinster	1	32	Schout	1
16	Molenaar	1		Ambtsdienaar	1
	Bakkerij en commeniewin- kel (vr.)	1	34	Predikant	1
	Bakker en winkelier	1		Koster	1
	Gruiter	1	-	Kellenaar	1
	Brouwer en herbergier	1	-	Arm (4 vr.)	12
17	Boerenbedrijf (1 vr.)	14	-	Geen beroep (7 vr.)	10
	Karman	7	-	Beroep onbekend	3
	Daghuurder (1 vr.)	24		<i>Totaal aantal hoofden</i>	137
	Imker	2			
	Bosbewaarder	1			

b. Buurschap Hoef (een „molenbuurschap”)

Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
16	Molenaar	1	26	Houdt een kinderschooltje (vr.)	1
	Bakkerij en commeniewin- kel (vr.)	1	-	Arm (1 vr.)	4
17	Boerenbedrijf (1 vr.)	28	-	Geen beroep (2 vr.)	2
	Daghuurder	7	-	Beroep onbekend	1
19	Koopman in koeien - her- bergier	1		<i>Totaal aantal hoofden</i>	49
20	Herbergier en winkelier	1			
	Herbergier (1 vr.)	2			

c. Buurschap Diermen

Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
6	Kleermaker	1	19	Gaat met een lompenmand	1
17	Boerenbedrijf (2 vr.)	23	20	Herbergier	1
	Daghuurder	4	-	Arm	1
	Imker	1	-	Geen beroep	1
	Bolhouder	1			
				<i>Totaal aantal hoofden</i>	34

d. Overige buurschappen (Spriel, Huinen, Gerven, Hell, Bijsteren, Halvinkhuizen, Norden, Nulde, Dasselaar en Arkemeen)

Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
6	Kleermaker	1	-	Arm (6 vr.)	11
11	Heeft een papiermolen (2 vr.)	2	-	Geen beroep (4 vr.)	4
17	Boerenbedrijf (16 vr.)	150	-	Beroep onbekend (2 vr.)	3
	Daghuurder	16			
	Imker	1		<i>Totaal aantal hoofden</i>	188

B. Kerspel Oosterbeek

(bestaande uit het kerkdorp en enige verspreide bewoning, geen afzonderlijke buurschappen)

Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
3	Timmerman	1	17	Daghuurder	34
	Timmerman - arm	1		Daghuurder - arm	1
	Dekker	1		Arbeider (2 vr.)	5
5	Kuiper	1		Hovenier	1
6	Kleermaker	5		Bosbewaarder	1
8	Schoenmaker	1		Landschut	1
10	Smid	1	19	Winkelier (1 vr.)	2
11	Papiermaker	5	20	Herbergier	4
12	Rademaker	1	32	Onderschout en herbergier	1
14	Wever	4	34	Predikant	1
16	Molenaar	2		Koster en schoolmeester	1
17	Bouwman (2 vr.)	8	-	Arm (4 vr.)	10
	Huisman	1	-	Geen beroep (vr.)	1
	Keuter	2	-	Beroep onbekend (4 vr.)	8
	Karman	2			
				<i>Totaal aantal hoofden</i>	107

C. *Harskamp*
(een „molenbuurschap” in het kerspel Otterlo)

Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
3	Timmerman	1	17	Bouwerij	10
5	Klompemaker	2		Bouwerij en imker	1
6	Kleermaker	1		Bouwerij en winkelier	1
10	Smid	1		Karman	1
12	Rademaker	1		Daghuurder	8
14	Spinster en schoolmatres	1		Schut	1
16	Molenaar en bouwerij	1	32	Bode van de buurt	1
	Brouwer – herbergier en bouwerij	1		<i>Totaal aantal hoofden</i>	32

D. *Westericker rot*
(een papiermakersbuurschap in het kerspel Vaassen)

Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
3	Timmerman	2	17	Karreman	1
8	Schoenmaker	1		Daghuurder (1 vr.)	2
10	Smid	1	28	Bewaart een lege papier-molen – arm	1
11	Papiermaker (1 vr.)	10	–	Arm	1
14	Wever	1		<i>Totaal aantal hoofden</i>	24
17	Bouwman (1 vr.)	4			

E. *Stad Harderwijk* (binnen de muren)

Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
2	Boekdrukker	2	4	Apotheker	2
	Boekdrukker van de Academie	1	5	Zwavelmaker	1
	Boekdrukkersknecht	2		Kuiper (1 vr.)	6
3	Timmerman	8		Klompemaker	1
	Timmermansknecht	1		Kistenmaker	1
	Metselaar	5		Knopenmaker (1 arm)	3
	Metselaarsknecht	4		Mandenmaker	5
	Opperman (waarv. 2 arm)	8		Stoelenmatter	1
	Loodgieter	1		Bezemmaker	2
	Glazenmaker	3		Eekmolenaar	1
	Straatmaker	1		Eekmolenaarsknecht	1

(Stad Harderwijk, vervolg)

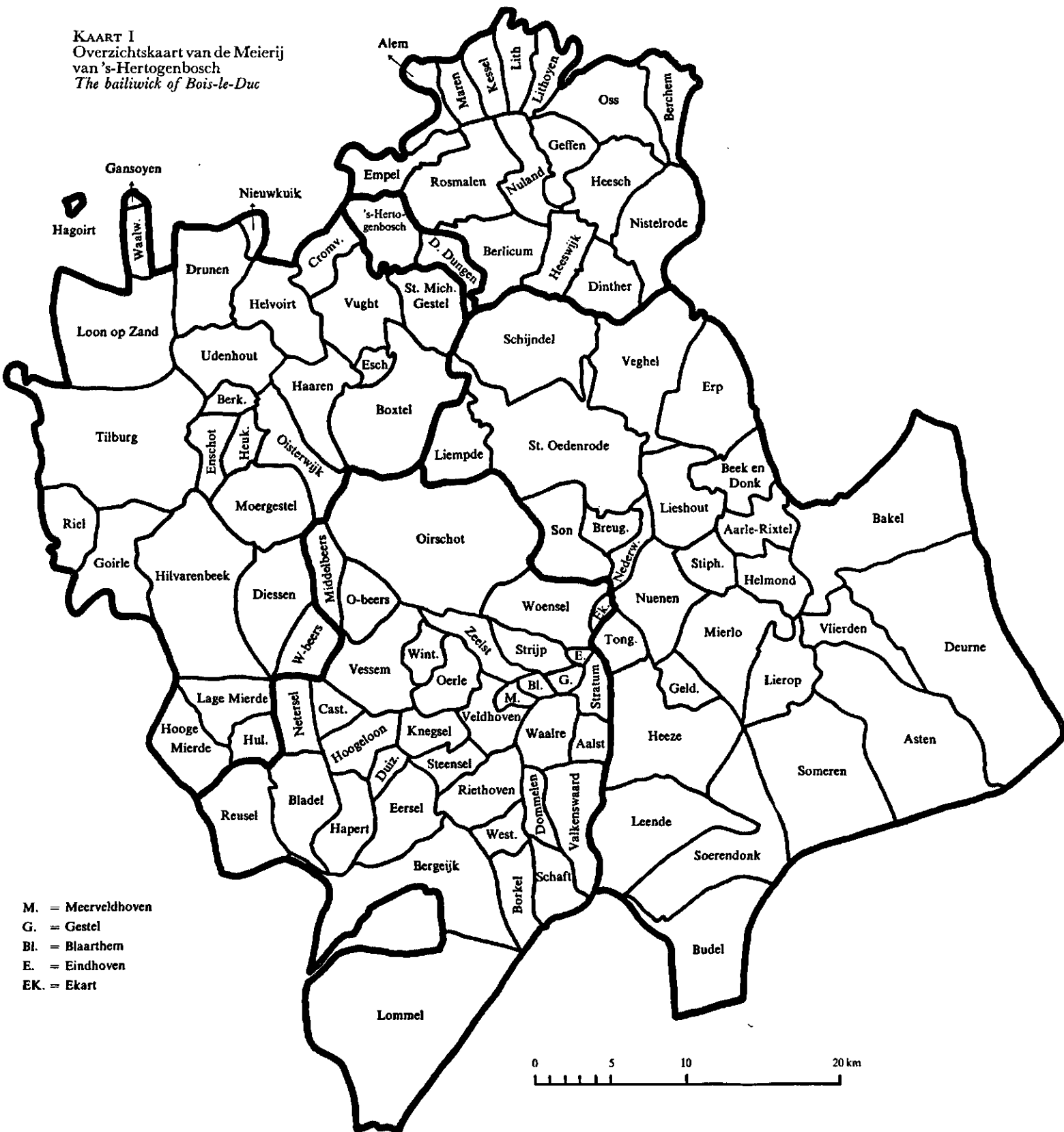
Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
6	Snijder	22	17	Hovenier	7
	Naaister	10		Hovenier en winkelier	1
	Pruikenmaker	2		Schut	1
	Mutsenmaker	1	18	Visser (3 vr.)	26
	Hoedenmakersknecht	1	19	Winkelier, winkeltje (25 vr.)	37
	Barbier	1		Winkelier en muntgezel	3
	Wasvrouw	6		Winkelier en hoedenmake- rij (vr.)	1
8	Schoenmaker	13		Winkel en school (vr.)	1
	Schoenlapper	9		Koffiewinkel (vr.)	1
	Leertouwer	1		Koffie- en theewinkel	1
10	Smid	7		Groenverkoper (1 vr.)	3
	Smidsknecht	1		Wijnkoper	1
	Smidmeester van de Munt	1		Boekwinkel	1
	Smid op de Munt	1		Hoenderplukster	1
	Smidsknecht op de Munt	1		Koopman (5 vr.)	21
	Smelter op de Munt	1		Koopman en burgemeester	2
	Stempelsnijder	1		Koopm. en oud-burgem.	1
	Knecht van de stempelsnij- der	1		Koopman en herbergier	1
	Essayeur	1		Houtverkoper	1
	Muntmeester	1		Turfmakelaarse	1
	Muntgezel	5		Verhuurt zolders (vr.)	1
	Muntjongen	2	20	Schipper (2 vr.)	20
	Koperslager en muntgezel	1		Schippersknecht (1 arm)	5
	Waardijn van de Munt	1		Bootschuiver (1 arm)	9
	Adj. waardijn	1		Schuiteman	15
	Messenmaker	1		Voerman (2 vr.)	40
12	Schuitenmaker	1		Briefbesteller	1
	Schuitenlapper	1		Commissaris	1
	Rademaker	2		Verhuurt paarden	1
	Wieldraaier	1		Knecht v.h. voerliedengilde	1
14	Wever (1 vr.)	15		Loopt met de kruiwagen (1 arm)	2
	Spinster (2 arm)	18		Drager	2
	Breister	3		Bierdrager	1
	Nettenbreier	2		Tapper (1 vr.)	7
	Touwslager	2		Herbergier (1 vr.)	2
	Blauwverver	1		Koffiehuis	1
16	Bakker (2 vr.)	10		Houdt kostgangers (1 vr.)	2
	Suikerbakker	1	21	Leentafelhouder	1
	Molenaar	2	25	Med. doctor	3
	Knecht op een molen	1		Chirurgijn	1
	Brouwer	3		Vroedvrouw	1
	Brouwersknecht	1		Baker	4
	Grutter	5		Procureur	1
	Slachter en muntgezel	2		Rentmeester	1
17	Bouwerij (2 vr.)	2	26	Schoolmeester	1

(Stad Harderwijk, vervolg)

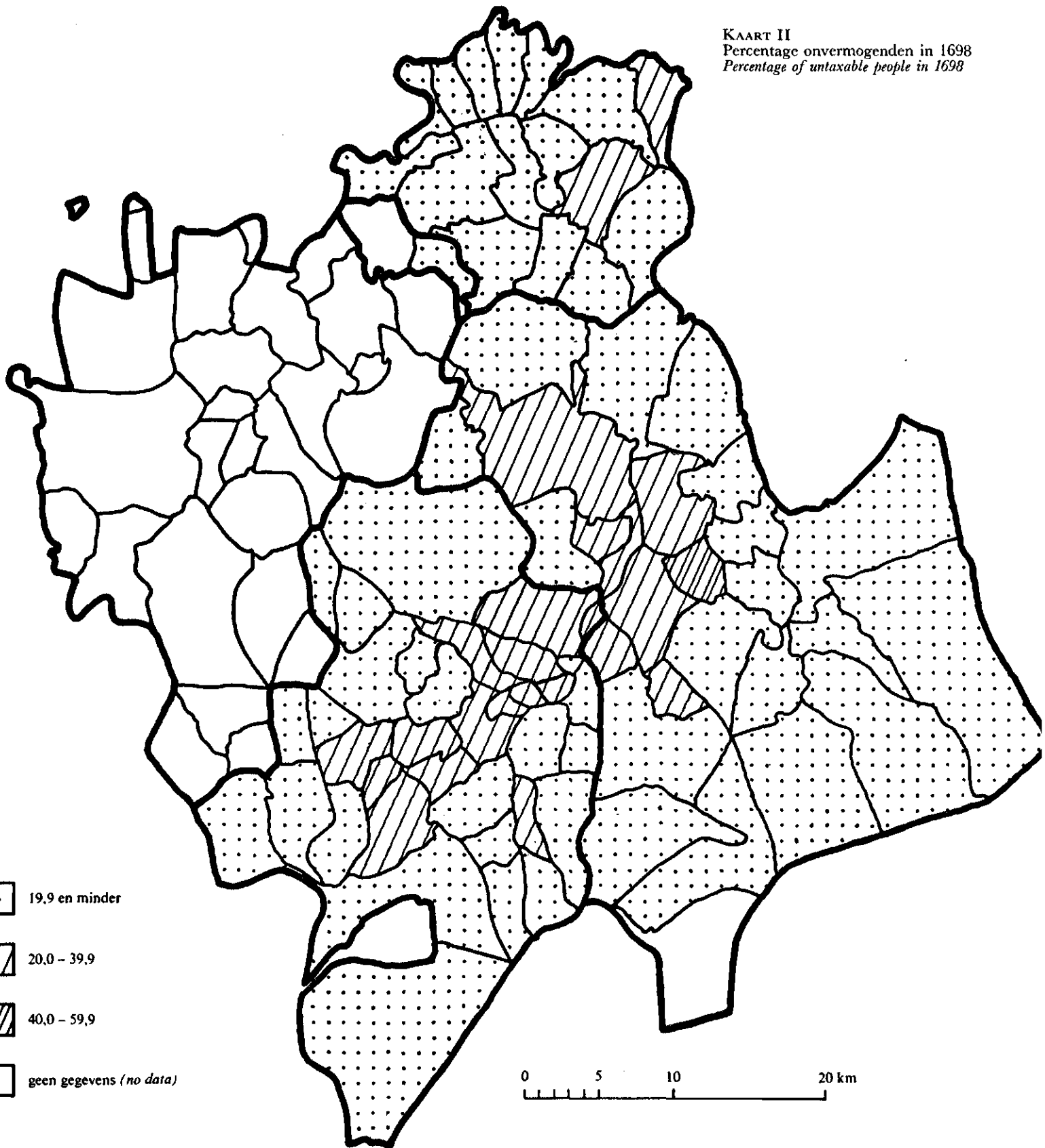
Klasse	Beroep	Aantal	Klasse	Beroep	Aantal
26	Schoolhoudster	2	30	Visteller	2
	Franse schoolmeester	1		Burgemeester	7
	Professor	9		Secretaris	1
	Conrector	1		Roedrager	2
	Praeceptor en oeconymus	1		Portier (1 vr.)	4
	Pedel (van de Academie)	1		Waker	6
	Claviger (van het gymnasium)	1		Stadswaker	1
	Dansmeester	1		Armenjager (vr.)	1
	Schermeester	1		Stadsbode	1
27	Gasthuisvader	1	34	Predikant	4
	Kinder-vader	1		Pastoor (r.k.)	1
	Juffr. van de Franse Societeit (oude-mannenhuys)	1		Organist	1
28	Schoonmaakster	1		Voorzanger - zilverwinke- lier	1
29	Daghuurder	35	-	Kosteres	1
30	Kelderhouder van het monopolie	1	-	Militair	10
	Ontvanger v.d. convooien	1	-	Arm (16 vr.)	21
	Contrarolleur van de convooien	1	-	Geen beroep (48 vr.)	76
	Turfmeter	2	-	Beroep onbekend (9 vr.)	14
				<i>Totaal aantal hoofden</i>	678

Bron: De lijsten van huizen, personen etc. van 1749 (Rijksarchief in Gelderland: Statenarchief Veluwe, inv. nos. 292, 296, 298, 302 en 306).

KAART I
Overzichtskaart van de Meierij
van 's-Hertogenbosch
The bailiwick of Bois-le-Duc

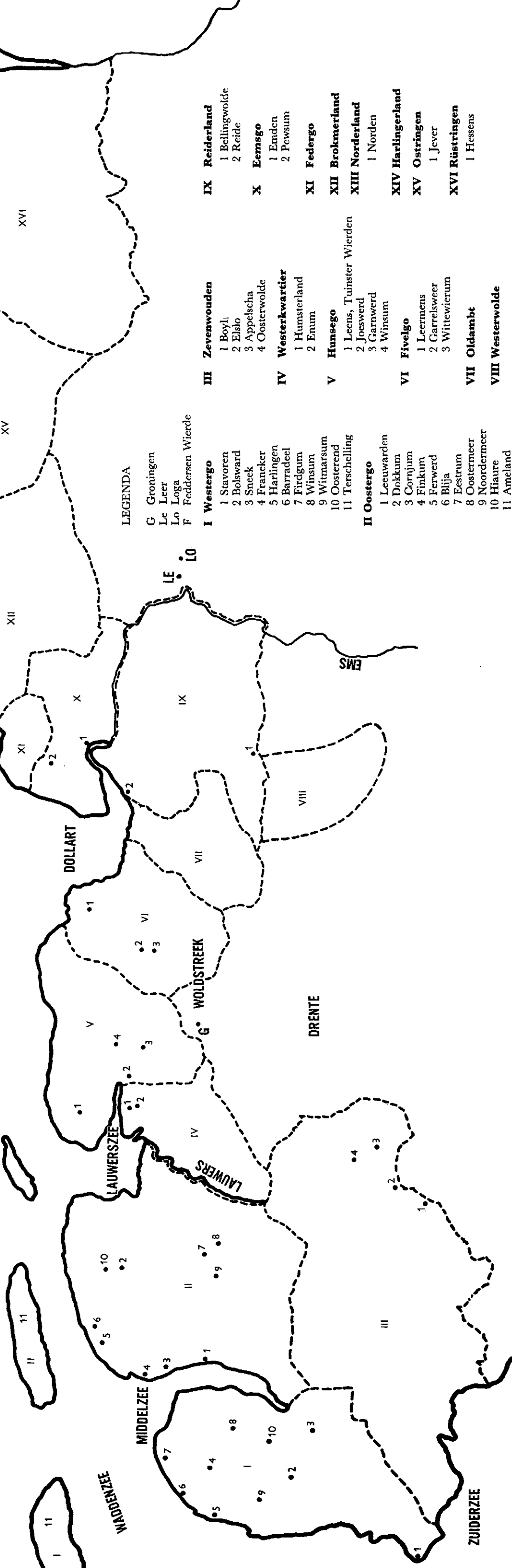

KAART II
Percentage onvermogens in 1698
Percentage of untaxable people in 1698

NORTH SEA

LEGENDA

G Groningen
Le Leer
Lo Loga
F Feddersen Wierde

I Westergo

- 1 Stavoren
- 2 Bolsward
- 3 Sneek
- 4 Franeker
- 5 Harlingen
- 6 Barradeel
- 7 Firdgum
- 8 Winsum
- 9 Witmarsum
- 10 Oosterend
- 11 Terselling

II Oostergo

- 1 Leeuwarden
- 2 Dokkum
- 3 Cornjum
- 4 Finkum
- 5 Ferwerd
- 6 Blija
- 7 Eestrum
- 8 Oosterneer
- 9 Noordermeer
- 10 Hiaure
- 11 Ameland

III Zevenwouden

- 1 Boyl
- 2 Elso
- 3 Appelscha
- 4 Oosterwolde

IV Westerkwartier

- 1 Humsterland
- 2 Ennum

V Hunsego

- 1 Lecus, Tuinster Wierden
- 2 Joeswerd
- 3 Garnwerd
- 4 Winsum

VI Fivelgo

- 1 Leermens
- 2 Garrelswear
- 3 Wittewierum

VII Oldambt

- 1 Hossens

VIII Westerwolde

IX Reiderland

- 1 Bellingwolde
- 2 Reide

X Eemsgo

- 1 Emden
- 2 Pewsum

XI Federgo

XII Brokmerland

XIII Norderland

- 1 Norden

XIV Harlingerland

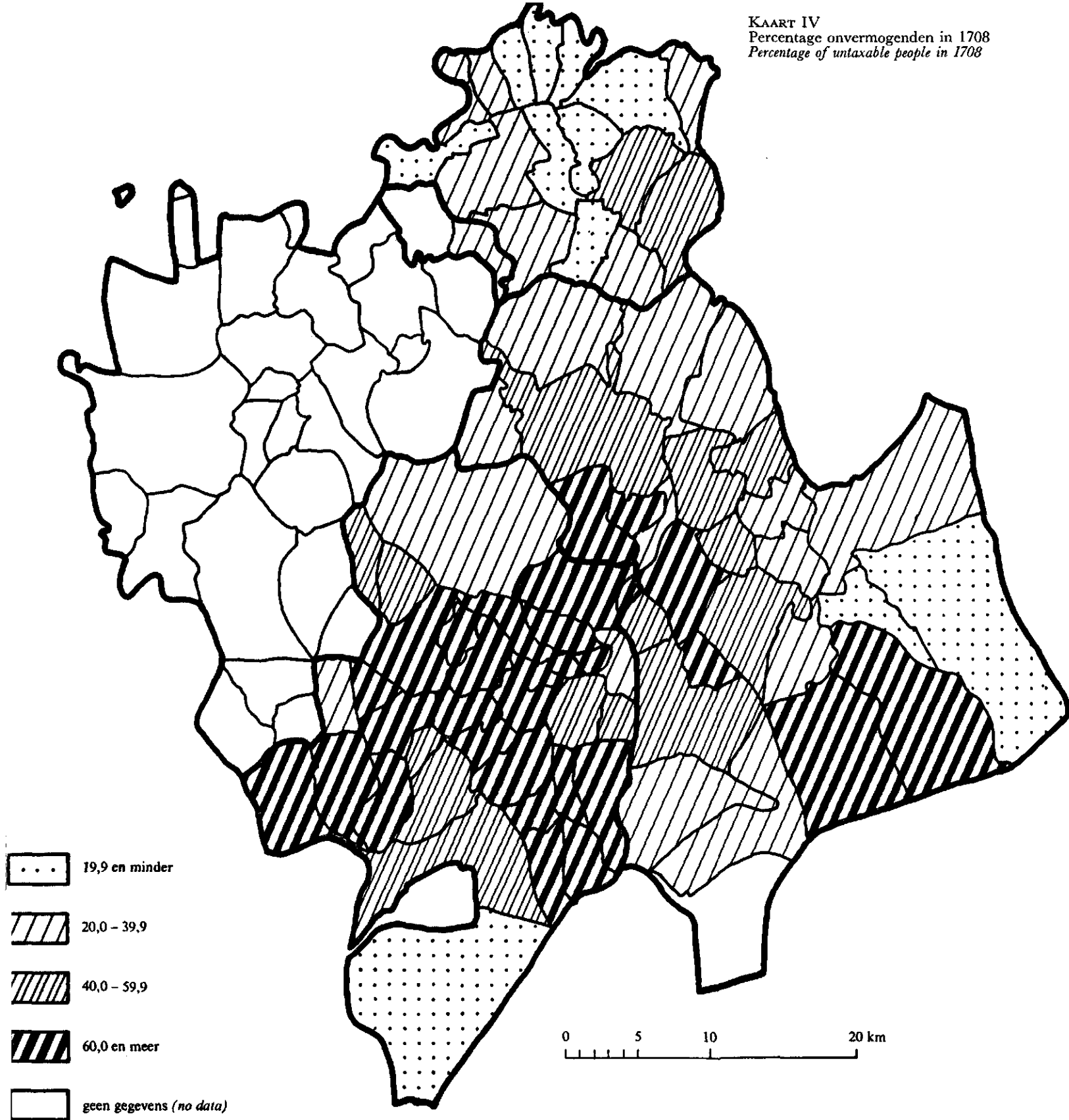
XV Ostringen

- 1 Jever

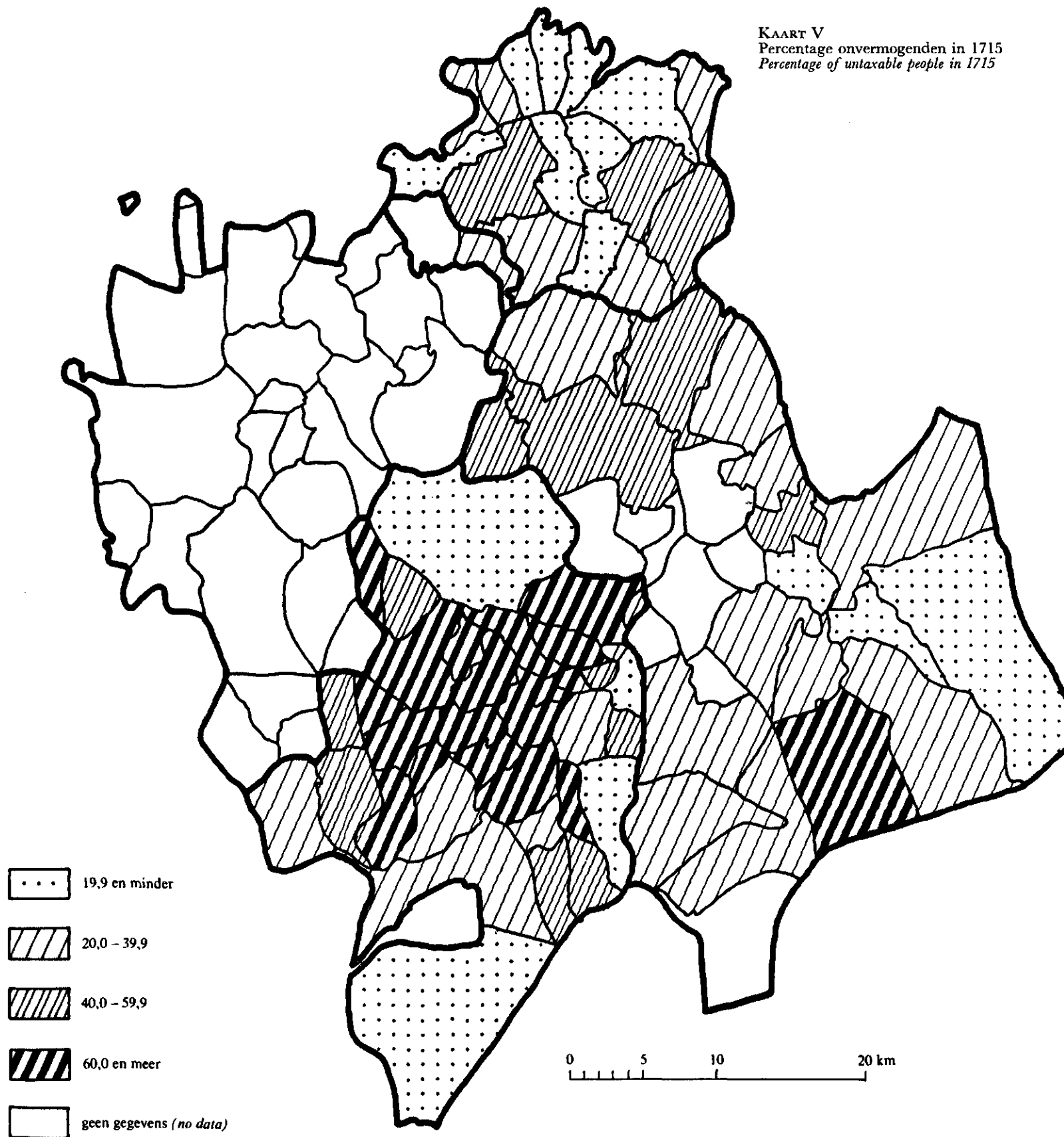
XVI Rüstringen

- 1 Hossens

KAART IV
 Percentage onvermogenen in 1708
Percentage of untaxable people in 1708

KAART V
Percentage onvermogenen in 1715
Percentage of untaxable people in 1715

A.A.G. BIJDRAGEN

- 1 B. H. SLICHER VAN BATH, De archieven als bronnen voor de agrarische geschiedenis (Overdruk uit Nederlands archievenblad, 63 (1958-59) 36-47).
- 2 B. H. SLICHER VAN BATH, Teksten behorende bij De agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. I, Middeleeuwen, 1959, Stencil, XII en 79 p.
- 3 B. H. SLICHER VAN BATH, Teksten behorende bij De agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. II, Nieuwe tijd, 1959. Stencil, 128 p., 4 ills.
- 4 B. H. SLICHER VAN BATH, Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939-1959 (Overdruk uit Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 8 (1960) 68-78).
- 5 B. H. SLICHER VAN BATH, Systematische bibliografie behorende bij Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939-1959, 1960. Stencil, II en 146 p., 1688 nrs.
- 6 B. H. SLICHER VAN BATH, The influence of economic conditions on the development of agricultural tools and machines in history (Overdruk uit Studies in industrial economics, vol. II, Mechanisation in agriculture, 1960, 1-36).
- 7 J. A. FABER, Graanhandel, graanprijzen en tarievenpolitiek in Nederland gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw (Overdruk uit Tijdschrift voor geschiedenis, 74 (1961) 533-539).
- 8 B. H. SLICHER VAN BATH, Accounts and diaries of farmers before 1800 as a source for agricultural history, 1962, p. 5-33.
A. M. VAN DER WOUDE, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, 1962, p. 35-76.
- 9 J. A. FABER, Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw, 1963, p. 3-28.
B. H. SLICHER VAN BATH, De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820, 1963, p. 29-125.
A. M. VAN DER WOUDE, De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw, 1963, p. 127-153.
A. M. VAN DER WOUDE, Een belangwekkende Sowjet-Russische studie over de Nederlands-Russische handel in de tweede helft van de 16e eeuw, 1963, p. 155-166.
- 10 B. H. SLICHER VAN BATH, Yield ratios, 810-1820, 1963, 264 p.
- 11 V. RAU, The settlement of Madeira and the sugar cane plantations, 1964, p. 3-12.
B. H. SLICHER VAN BATH, Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen, 1964, p. 13-78.
- H. K. ROESSINGH, Het Veluwse inwonertal, 1526-1947, 1964, p. 79-150.
H. K. ROESSINGH, De uitkomsten van de godsdienststelling van 1809 op de Veluwe in sociaal-historisch perspectief, 1964, p. 151-181.
B. H. SLICHER VAN BATH, Report on the study of historical demography in the Netherlands, 1964, p. 182-190.
B. H. SLICHER VAN BATH, Voorbeeld van verschillende bronnen van belang voor de historische demografie, 1964, p. 191-209.
B. H. SLICHER VAN BATH, Alfabetische lijst van boeken en tijdschriftartikelen van belang voor de kennis van de oude Nederlandse en Belgische maten en gewichten, 1964, p. 210-221.
- 12 B. H. SLICHER VAN BATH, Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale. Une orientation et un programme, 1965, p. 3-46.
J. A. FABER, H. K. ROESSINGH, B. H. SLICHER VAN BATH, A. M. VAN DER WOUDE and H. J. VAN XANTEN, Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey, 1965, p. 47-113.

The numbers 1-8 and 11 of the A.A.G. Bijdragen are out of stock.